

चौखम्बा संस्कृत सीरीज

२०

१९५५

१९५५

श्रीधामकराचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

सम्पादक

म० म० निम्बोन्वरीप्रसाद द्विवेदी

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आचार्य, बनारस

१९५५

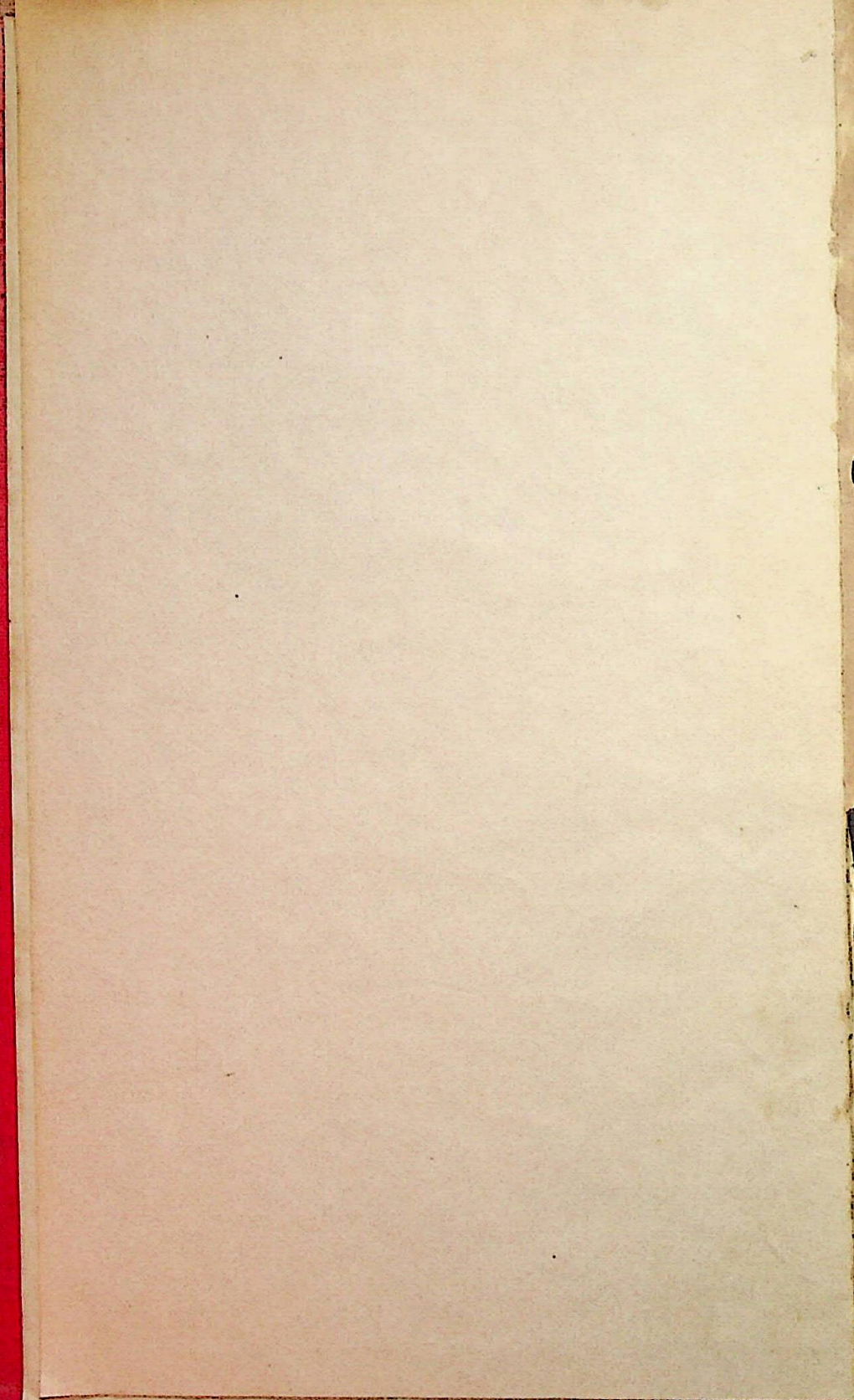

आशुतोष अवस्थी
अध्यक्ष
श्री नारायणेश्वर वेद वेदाङ्ग समिति (उ.प्र.)

आशुतोष अवस्थी
अध्यक्ष
श्री नारायणेश्वर वेद वेदाङ्ग समिति (उ.प्र.)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी के संस्करण से पुनर्मुद्रित एवं प्रकाशित

चौखम्बा संस्कृत सीरीज

२०

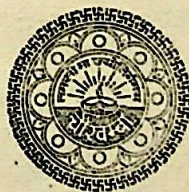
*****

श्रीभास्कराचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

सम्पादक

म० म० विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी

(If any defect is found in this book, please return the copy by V. P. P. for postage to the publisher for exchange free of cost.)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

१९९१

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : द्वितीय, वि० सं० २०४८

मूल्य : रु० ३०-०० (रुपये तीस)

The Publication has been brought out with the Financial
assistance from the Govt. of India, Ministry
of Human Resource Development.

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/६६, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

फोन : ३३३४५८

अपरं च प्राप्तस्थानम्

कृष्णदास अकादमी

पो० बा० नं० १११८

चौक (चित्रा सिनेमा बिल्डिंग), वाराणसी-२२१ ००१

(भारत)

फोन : ६२१५०

आधुनिक अवस्था
अध्ययन
श्री चारामण्डलक देव प्रसाद समिति (उ.प्र.)
REPRINTED AND PUBLISHED FROM THE EARLIER
EDITION OF CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
OFFICE, VARANASI.

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

20

*****

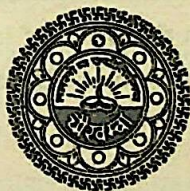
BRAHMASUTRA

WITH

A Commentary by Bhāskarāchārya

Edited By

PANDIT VINDHYESVARĪ PRASĀDA DVIVEDIN

(If any defect is found in this book, please return the
copy by V. P. P. for postage to the publisher
for exchange free of cost.)

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

VARANASI-221 001

1991

© **Chowkhamba Sanskrit Series Office**

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1008, Varanasi-221 001 (India)

Phone : 333458

Second Edition

1991

Price : Rs. 30-00 (Rs. Thirty)

**The Publication has been brought out with the Financial
assistance from the Govt. of India, Ministry
of Human Resource Development.**

Also can be had from

KRISHNADAS ACADEMY

Oriental Publishers & Distributors

Post Box No. 1118

Chowk, (Chitra Cinema Building), Varanasi-221 001 (India)

Phone : 62150

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्रीभास्कराचार्यविरचितम् ।

जन्मबन्धविनिवृत्तिकारणम्
ब्रह्मसूत्रमिदमुद्बोधौ(१) यतः ।
श्रोतुचित्तकमलैकभास्करम्
वादरायणसृष्टिं नमामि तम् ॥

सूत्राभिप्रायसंवृत्त्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।
व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं(२) व्याख्येयं तन्निवृत्तये ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

चतुर्वर्त्येष्वथशब्दप्रयोगो दृश्यते । यथाऽऽनन्तर्यं भुक्ताथ व्रजति ।
यथा पूर्ववृत्तापेक्षायाम् । पूर्वं किञ्चिदुक्ता विकल्पान्तरं कर्तुमिच्छ
न्नाह अथायमभिप्राय इति । यथा माङ्गल्ये ।

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाबुधौ ॥ इति ।

यथाधिकारे अथ शब्दानुशासनमिति । तत्र नाधिकारार्थो
ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वान्नापि मङ्गलार्थो मङ्गलस्य वाक्यार्थे
ऽन्वयाभावात् पटहध्वनिवत् श्रवणमात्रगम्यत्वात् । पूर्ववृत्तापेक्षा-
याश्चानन्तर्याव्यतिरेकात्(३) । आनन्तर्यार्थ-इह गृह्यते । तत्र किमापि
पूर्ववृत्तं वक्तव्यं तदुच्यते पूर्वं कर्मविचारो वृत्तोऽनन्तरं ब्रह्मजिज्ञा-
सारभ्यते(४) । अत्राहुः । नायं वृत्तवर्तिष्यमाणसम्बन्ध उपपद्यते धर्म-

(१) उद्बोधौ - पा० २ पु० ।

(२) यदिदं शास्त्रम् - पा० २ पु० ।

(३) अव्यभिचारान् - पा० २ पु० ।

(४) प्रारभते - पा० २ । ३ पु० ।

जिज्ञासायाः(१) प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । न चात्र-
क्रमस्य प्रतिपादकं प्रमाणमस्ति यथा हृदयस्याग्रे ऽवद्यति अथ जि-
ह्वाया अथ वक्षसः(२) इति न चात्राङ्गाङ्गिभावः प्रयाजादिवत् ।
नाप्यधिकृताधिकारो गोदोहनादिवत् । फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अ-
भ्युदयफलं धर्मज्ञानं(३) निःश्रेयसफलं मोक्षज्ञानं(४) साध्यश्च ध-
र्मस्तत्र जिज्ञास्यः सिद्धरूपं ब्रह्मात्र । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । अनु-
ष्ठानपर्यवसायिनी तत्र चोदना ब्रह्मचोदना पुनरवबोधपर्यवसा-
यिनी नानुष्ठाने प्रवर्तयति । यथा प्रत्यक्षादिप्रमाणं स्वरूपावबोधकं
न प्रवर्तकमेवं तत्त्वमस्यादिवाक्यं स्वरूपावबोधकं न प्रवर्तकमिति ।
यद्येवं कस्य तर्हीदमानन्तर्यमुच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमद-
मादिसाधनसम्पत्तं ब्रह्मासुत्र फलोपभोगविरागो मुमुक्षुत्वं चेति ।
एतत् पूर्ववृत्तमेतदानन्तर्यमथशब्देनोच्यते । सत्येतस्मिन् साधनचतुष्ट-
ये ब्रह्मजिज्ञासोपपद्यते नान्यथेति । अतःशब्दो हेत्वर्थः यतः श्रुति-
रेव कर्मणां क्षयित्वं दर्शयति । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षी-
यते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति । ज्ञानस्य चाष्ट-
तफलत्वं दर्शयति । ब्रह्मविदामिति परमिति । अतो हेतोर्ब्रह्मजि-
ज्ञासा कर्तव्येति । अत्र ब्रूमः । यत् तावदुक्तं धर्मजिज्ञासायाः
प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति । तदयुक्तम् । अत्र हि ज्ञानकर्म-
समुच्चयान्मोक्षप्राप्तिः सूत्रकारस्याभिप्रेता । तथा च वक्ष्यति ।
सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति । कर्मणि चापरिज्ञाते विद्यायाः
केन समुच्चयः केन नेति विभागो न शक्यते वदितुं(५) हेयोपा-
देयप्रतिपत्त्यभावात् । पूर्ववृत्ते तु कर्मज्ञाने काश्च्यं प्रतिषिद्धं च
हेयं नित्येन कर्मणा समुच्चय इति प्रतिपादयितुं शक्यते कर्मस-
मृद्ध्यर्थानिवोद्रीयाद्युपासनान्यत्र चिन्त्यन्ते तेषां च कर्माधिकृतपु-
रुषविषयत्वात् । अविज्ञाते तु कर्मणि चिन्ता नोपपद्यते । पूर्वं तु
धर्मजिज्ञासा(६) कर्तव्या पुरुषमात्रविषयत्वात् । स्वाध्यायविधेश्चा-
र्यावबोधपर्यवसानात् अधीतवेदस्य गुरुकुले तिष्ठतोऽर्थावबोधो-
ऽवश्यम्भावीति । ब्रह्मज्ञानं तु मुमुक्षोः कस्यचिदेव न च गुरुकुल-
एव वसतः कस्मादुपायान्तरसापेक्षत्वात् । यज्ञेन दानेनेति । तथा

(१) कर्मजिज्ञासायाः - पा० २ पु० । (२) चक्षुषः - पा० १ पु० ।

(३) धर्मज्ञानं - पा० २ पु० ।

(४) ब्रह्मज्ञानं - पा० २ । ३ पु० ।

(५) कर्मचित्तम् - पा० २ पु० ।

(६) कर्मजिज्ञासा - पा० २ पु० ।

शान्तो दान्त उपरतस्तितिश्रुः श्रद्धाविश्वो भूत्वात्मन्येवात्मानं प-
दयेदिति विहितमुपायान्तरम् । न च स्वाध्यायविधिरुपायान्तर-
माक्षेप्तुं क्षमः पुरुषान्तरेषु कर्मावबोधसमर्थेषु चरितार्थत्वात् आ-
त्मनश्च बुर्विश्वेयत्वादान्तःकरणस्य च रागाद्युपहतवृत्तित्वात् । श्र-
वणादिभिर्वहुभिर्यो न लभ्यते शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः ।
आश्रय्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा(१) आश्रय्यो ज्ञाता कुशलोऽनुशिष्ट
इतिदर्शनात् । एकमेवाद्वितीयम् अहं ब्रह्मास्मीति चाभेदज्ञानानुत्प-
त्तेः(२) । तस्मिन्निवृत्ते तज्ज्ञासा निवृत्तौ प्रसज्यमानायां प्रतिपन्ना-
श्रमान्तराणां चतुर्णामप्याश्रमिणामविशेषेण वेदान्तविध्यधिकारिता
ब्रह्मजिज्ञासेयं प्रस्तूयते । कोऽसौ विधिः । श्रोतव्यो मन्तव्यः सोऽन्वे-
ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यश्च तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् ।
सहाशाला महाश्रोत्रिया इतिदर्शनात् । ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्यः
इतिश्रवणे सत्यध्ययने प्रवृत्तिः अध्ययने च सति वेदार्थश्रवणे प्र-
वृत्तिरिति तरेतराश्रयदोष इति चेत् । नैतदेवम् । अध्ययनविधि-
कारितं च श्रवणादिवाक्यस्वीकरणं तच्चाध्यापनविधिप्रयुक्तम् ।
उक्तं च । उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेदिति । शिष्याचार्य-
सम्बन्धस्यानादित्वादतो वर्षसहस्रे ऽप्यासीदिति नानवस्थादोषः ।
श्रवणे चाभिप्रवृत्तस्य कोऽसावात्मेत्यपेक्षायां स्वरूपावबोधपराणा-
मिदं सर्वं यदयमात्मा स एषो यदणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादीनि
प्रतिवेदान्तं प्रवर्तन्ते । विदिते चात्मतत्त्वे प्रत्ययावृत्तिलक्षणं त-
दुपासनमुपदिश्यते निदिध्यासितव्यो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति । कर्मो-
पासनयोश्च समुच्चयो वक्ष्यते । अभेदज्ञानमभ्यस्यमानमज्ञानवास-
नामुच्छिनत्ति रागादिवासनां च । कर्म पुनः कर्मवासनामित्युपरि-
ष्टात् स्थास्यति । स्वाध्यायविधिकारिता इतरविधिकारिता वास्तु ब्रह्म-
जिज्ञासातः सर्वथा धर्मजिज्ञासायाः(३) पूर्वभावित्वं सिद्धम् । तस्मा-
त् पूर्ववृत्ताद्धर्मज्ञानादनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासेति युक्तम् । यदप्युक्त-
मङ्गाङ्गिभावाभावादिति । तदप्यसिद्धम् । कर्मसमृद्ध्यर्थिनो यज-
मानस्य उद्रीथाद्युपासनानां विहितत्वात् लोकेषु पञ्चविधं सामो-
पासीतेत्यादीनां च कर्माधिकृतस्यैवाभ्युदयार्थिनो विधानात् गोदो-
हनादिवत् । यदप्युक्तं फलजिज्ञास्यभेदादिति । तदपि प्रत्युक्तम् ॥

(१) कुशलोऽयमुज्ञाता - पा० २ पु० ।

(२) वशुपमतेः - पा० २ पु० ।

(३) कर्मजिज्ञासायाः - पा० २ पु० ।

समुच्चयाभ्युपमात् केवलकर्मणां चाभ्युदयफलं धर्मज्ञानामिष्टमेव । जिज्ञासाभेदश्चोदनाप्रवृत्तिभेदश्चास्मत्पक्षे ऽपि न विरुध्यत इति न किञ्चिद् दूषणं पश्यामः । नित्यानित्यविवेकादयोऽन्तःकरणधर्माः पूर्वत्राप्रकृताः स्वशब्देन वानिर्दिष्टाः कथमिव सूत्रकारस्य विवक्षिता इति प्रतिपत्तुं शक्यते तेषामनवस्थितत्वात् । यदभ्युक्तं कर्मणां क्षयित्वं ज्ञानस्य च निःश्रेयससाधनत्वमतःशब्देन व्यपदिश्यत इति । तदसत् । अतःशब्दो हि वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थतया । यथा क्षेमः सुभिक्षोऽयमतोऽहमस्मिन् देशे वसामीति स्ववाक्योपात्तस्य अर्थाच्च गम्यमानस्य(१) हेतुत्वं वदति तद्यथेह कर्मजित इति केवलस्य कर्मणः क्षयित्वमुच्यते न ज्ञानसहकारिणः । तथा च श्रुतिः । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न ह्यस्य कर्म क्षीयत इति । स्वतः क्षणिकस्यापि कर्मणो ज्ञानरसविद्धस्याक्षयिफलत्वान्न क्षीयत इत्युच्यते । कथमयमर्थो गम्यते तद्वा स्यात् ततः क्षीयत इत्यनेवंविदः कर्मक्षयमभिधायान्विदस्तदभावप्रतिपादनपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात् पूर्वस्य कर्मज्ञानस्य(२) अतःशब्देनोपदिश्यते हेतुत्वम् । तच्चोभयत्र ब्रह्मज्ञानं प्रति हेतुत्वमारम्भे फलप्राप्तौ च । कर्मणि पूर्ववृत्ते तदपेक्षा ब्रह्मजिज्ञासा कर्तुं शक्यत इत्यारम्भे हेतुत्वं कर्मणा समुच्चितं ज्ञानं क्षेमप्राप्तिनिमित्तमिति फलप्राप्तौ हेतुत्वम् । अन्ये पुनरन्यथा सम्बन्धं वर्णयन्ति । देवादिभ्योऽनृणीभावः पूर्ववृत्तः प्रज्ञाकषायपरिपाकश्च एतदानन्तर्यमथशब्देनोच्यत इति । कथं वेदेन किल बुद्धिपूर्वं स्वाध्यायाध्ययनप्रभृति पुरुषः कर्मस्वेव प्रवर्त्यते । ततः शास्त्रीयनैसर्गिकवासनयोर्भवाभिभवौ । ततश्च पुण्यापुण्ययोरुपचयापचयौ । ततश्चोक्तमाधिकारविधियोग्यः पुरुषो भवति । कः पुनरुक्तमाधिकारविधिः यं प्रति कर्मभिः पुरुषो योग्यतामापाद्यते । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति । तत्र योऽयं कर्ता भोक्ता विज्ञानात्मा लोकप्रसिद्धः स दर्शनक्रियाकर्मत्वेन नियम्यते द्रष्टव्य इति । द्रष्टव्ये च वस्तुनि विचिकित्सोपजायते कियत् पारमार्थिकं कियदौपाधिकमिति नानुमानागमगम्ये(३) । ततश्च तस्मिन् रममाणस्य निरुपद्रवं परमात्मतत्त्वमुपदिश्यते श्रोतव्य इ-

(१) अर्थाभ्यागम्यमानस्य - पा० २ पु० । (२) पूर्ववृत्तस्य ज्ञानस्य - पा० २ पु० ।

(३) नानुमानगम्ये - पा० २ पु० ।

ति(१) । तस्मिंश्च श्रुते ऽभ्युपगमप्रधानं ज्ञानमुपदिश्यते मन्तव्य इ-
ति । ततो ध्यानं निदिध्यासितव्य इति । सोऽयमनेन चतुर्विधेन
विधिना ध्यानपर्यन्ते वेदार्थं नियुज्यते तत्प्रयुक्ता चेयं ब्रह्मजिज्ञासा
प्रस्तूयते । ननु च त्रीमांसायामेव द्वादशलक्षण्यां शब्दव्यापारः
कृत्वो निरूपितः तद्वतिरिक्तः शब्दव्यापारो नास्ति किमर्थं प्र-
तिज्ञान्तरमुच्यते । सत्यमेवं तथापि दर्शपूर्णमासाक्षिप्तकल्पसूत्रा-
दिप्रयोगशास्त्रवदुत्तमाधिकाराक्षिप्तं शरीरकं शास्त्रमारभ्यत इति ।
अत्र वदामः । तदिदं सन्बन्धकथनं न्यायविदो न श्रद्दधते ।
न हि धर्माधिकारस्य कृत्वस्य पुरुषसंस्कारद्वारेणोत्तमाधिकारो-
पयोगित्वे ऽस्ति किञ्चित् प्रमाणम् । स्वाध्यायविधिस्तावत् कर्माव-
बोधार्थः तदवबोधश्च तदनुष्ठानार्थो दानाद्यर्थश्च । तथाचोक्तं सं-
वर्तेन । विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयत इति । कर्म च
द्विविधं काम्यं नित्यं नैमित्तिकं च । तदपि पुरुषार्थं काम्यं ता-
वत् स्वर्गकामः पुत्रकाम इति तावन्मात्रोपक्षीणत्वात् नान्यार्थं
शक्यं कल्पयितुम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणमिति हि
न्यायविदः । न च योग्यतानाम् प्रयोजनान्तरं शब्दादवगम्यते ।
यद्यपि नित्यं कर्म यावज्जीवं जुहुयात् सन्ध्यामुपासीतेति तत् पु-
रुषस्यैव प्रत्यवायपरिहारार्थमभ्युदयार्थं च । तच्चोक्तम् । अकुर्वन्
विहितं कर्मेति । श्रुतिश्च भवति । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रम्य सर्व-
पदे पुण्यलोका भवन्तीति । भावनास्वाभाव्याद्भावश्यं भाव्येन के-
नापि सामान्येन भवितव्यमिति पुरुषार्थपर्यवसायी सर्वो विधिः
कर्मकाण्डे । न तस्य योग्यतापादनं नामापरं कार्यं शक्यमुत्प्रेक्षितु-
मत्यन्तातीन्द्रियत्वादस्यार्थस्य । दिव्यदृशो हि ते ये कल्पयन्ति पु-
ण्यापुण्योपचयापचयौ च पुरुषार्थौ नोत्तमाधिकारोपयोगिनौ वि-
धानाभावात् । यं प्रति यो विधिः प्रवृत्तः क्रतुं पुरुषं वा स तदर्थं
एव नान्यार्थः शक्यः कल्पयितुम् । विस्तरेण तच्च समन्वया-
दित्यत्र निराकरिष्यामः । यदप्युक्तं दर्शनक्रियाव्याप्यतया विज्ञा-
नात्मा नियम्यत इति । तदप्यपव्याख्यानम् । तत्रात्मशब्देन पर-
मात्मा विवक्षितः कथं वाक्यशेषात् । आत्मनो वा अरे दर्शनेन
श्रवणेन मत्या(२) विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञानात् । न च सकृदुच्चरितो जीवपरः परमात्मपरश्च शक्यो

ग्रहीतुम् । एकार्थनिवृत्तत्वादेः(१) कस्मिन् प्रयोगे । किं चानधिगतार्थगन्तृत्वाद्विधीनां प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षश्चायं विज्ञानात्मेत्यात्मवादे स्थापितम् । न च प्रत्यक्षे वस्तुनि विचिकित्सा अग्न्यौष्ण्यवत् प्रत्युतानुमानागमगम्ये सत्तामात्रावगमात् तद्विशेषे विचिकित्सा स्यात् । तस्मादयमर्थः । परात्मदर्शनं कुर्यादिति । न च दर्शने पुरुषस्य साक्षात् स्वातन्त्र्यमस्तीति दर्शनार्थः पुरुषप्रयत्नो विधीयते । स च निर्विषयो न सम्भवतीति श्रवणादिरूपायो विधीयते । श्रवणादिनोपायेन प्रयत्नस्तस्यात्मदर्शनमुत्पद्यत इति । यदप्युक्तं प्रयोगशास्त्रवदारभ्यत इति । तदप्यपेक्षलम् । यथा धर्मजिज्ञासा विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमारब्धा तथा ब्रह्मजिज्ञासा । सुतरां चात्र विप्रतिपत्तयो भवन्ति मोक्षवादिनां तीर्थकराणां बहुत्वात् । न च ब्रह्मविषयो विचारो भीमांसायां क्वचिदधिकरणे वर्तते उपदेशविचारा(२)र्यत्वेन कृत्स्नस्य शास्त्रस्य पर्यवसानात् । यथा च तत्र द्वादशलक्षण्या विना धर्मविचारो न परिसमाप्यते । तथा चतुर्लक्षण्या विना ब्रह्मविचारः । प्रतिवाक्यं च वचनव्यक्तीनां दुर्विज्ञेयत्वात् अज्ञानसंशयविपर्यया न निवर्तेरन् । प्रमाणलक्षणं तु साधारणम् । श्रुत्यादिप्रमाणं चाविरुद्धमेकत्र स्थितमन्यत्राश्रीयते अधीतवेदस्य श्रोतुरेकत्वात् । यदि पुनरेकत्वोक्तं प्रमाणमन्यत्राप्युच्येत पुनरुक्तमेव स्यात् । अत एवोपवर्षाचार्येणोक्तं प्रथमपादे । आत्मवादं तु शारीरके वक्ष्याम इति । अतः पूर्वोक्त एव सम्बन्धः । ब्रह्मशब्देनेश्वरो गृह्यते न ब्राह्मणजातिजीववेदचतुर्मुखानां ग्रहणं ब्रह्मलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मणो जिज्ञासेति कर्मणि षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात् । न सम्बन्धसामान्ये । अत एव चतुर्थी विभक्तिरपि न युज्यते ब्रह्मणे जिज्ञासेति । ब्रह्मणश्चेप्सिततमत्वात् प्राधान्यं सन्वाच्येच्छाया उपसर्जनत्वात् । इष्ट्यमाणमिह ज्ञानं प्रधानं ज्ञानमपि ज्ञेयार्थमिति ब्रह्मणः प्राधान्यमुक्तम् । किं पुनरिदं ज्ञानं नाम । अत्र केचिन्मीमांसका आहुः । नित्यानुमेया ज्ञानक्रिया ततो घटादिविषयं संवेदनमुत्पद्यते तत् तस्याः फलमिति । यथा पाकक्रियाया ओदनमिति । तदिदमयुक्तमिति ब्रूमः । ज्ञानक्रियाकल्पनायां प्रमाणाभावात् । येभ्यश्चक्षुरादिभ्यः करणेभ्यः क्रियोत्प-

त्तिरिष्यते तेऽय एव प्रमितिरिष्यतां प्रमितिः संवेदनमनुभव इति
 चानर्थान्तरं तद्भावभावित्वात् । आलोकेन्द्रियमनःसंस्कारेषु हि स-
 त्सु संवेदनमुत्पद्यत इति तदभावे नोत्पद्यते । यदि पुनरपरं ज्ञानं
 कल्प्येत तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था स्यात् । न च ज्ञान-
 क्रियातुमाने लिङ्गमस्ति । संवेदनमिति चेत् । न । अगृहीतसम्ब-
 न्धत्वात् । यदि लिङ्गी प्रत्यक्षः स्यात् ततोऽनेनेदं लिङ्गं व्या-
 प्तमिति शक्यते सम्बन्धो ग्रहीतुं यथाग्निधूमयोः न चात्र ज्ञानक्रिया
 प्रत्यक्षा । यदि च प्रत्यक्षा तत एव सिद्धत्वात् किमनुमानेन ज्ञा-
 तसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादिति ह्यनुमानलक्षणम् । इन्द्रियशक्तयस्त्व-
 र्थापत्तिसमधिगम्या इति स्थितम् । न चार्थापत्तिरस्ति इन्द्रिया-
 र्थसन्निकर्षादनन्तरपनुभवोत्पत्तेः । अतोऽनुभव एव ज्ञानं न तद्वति-
 रिक्तं किञ्चित् तस्य च हानादिवुद्ध्यः फलम् । पाकादिषु तूपपद्यते
 क्रियाकारकफलानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किं पुनर्ज्ञानस्य सतत्त्वम् ।
 केचिदाहुरात्मप्रमेयमिन्द्रियद्वारोपाधिनिर्गमा(१) विषयेषु वर्तते अ-
 नेकच्छिद्रघटमध्यस्थप्रदीपप्रभावदिति । तदिदमसम्यग्दर्शनम् ।
 क्षणिकमिदं रूपादिज्ञानं नित्यमात्मचैतन्यं कथं नित्यानित्ययोरैक्यम् ।
 यदि च विषयविषयं ज्ञानमात्मचैतन्यमेव स्यात् ततः सर्वाणि
 तानि युगपदवतिष्ठेरन्निति न कदाचिद्विषयविस्मरणं स्यात् । त-
 स्मादालोकेन्द्रियादिभ्यो ज्ञानमुत्पद्यमानं निरुध्यमानं चान्यदा-
 त्मचैतन्यं चान्यदिति युक्तम् । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति प्रकृत्य-
 र्थप्रधानेयमिच्छा धातोः कर्मण इति भ्रातुवाच्यस्यार्थस्य ईप्सि-
 तत्वस्मरणात् । तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा । यदि प्रसिद्धं
 न जिज्ञास्यमथाप्रसिद्धं नितरां सोऽयमनर्थको ब्रह्मजिज्ञासारम्भः ।
 तदुच्यते । प्रसिद्धं तावद्ब्रह्म आगमप्रमाणगम्यत्वात् सदेव सौ-
 म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति जगत्कारणोपदेशात् ब्रह्मश-
 ब्दव्युत्पत्तेश्च बृहतेर्धातोर्ब्रह्म यतः परं बृहदधिकं नास्ति तन्मूल-
 कारणमेव पारिशेष्यात् कार्यप्रपञ्चे तु ब्रह्मशब्दो गौणः मुख्यपू-
 र्वश्च(२) गौणो भवति यथाग्निसर्माणावक इति । किमर्था तर्हि
 जिज्ञासा तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तिनिराकरणार्था । केचिज्जि-
 गुणं प्रधानं जगत्कारणमाहुः । अपरे परमागुं प्रतिजानते । अतः
 प्रस्तूयते ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च कारणात्मना कार्यात्मना जीवा-

त्मना च त्रिधावस्थितम् । तत्राविशेषेण ब्रह्मजिज्ञासा प्रस्तूयते
ब्रह्मवेदं सर्वमिति ब्रह्मशब्दस्याविशेषात् । तत्र स्वरूपं प्रमाणं च
प्रथमेनाध्यायेन प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन स्मृतिविरोधपरिहारः परम-
तनिराकरणं च तर्कपादे श्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारः । तृ-
तीयेन संसारगतिवर्णनं जीवस्यावस्थाभेदो ब्रह्मसतत्त्वं विद्यानां
भेदाभेदविचारो ज्ञानकर्मसमुच्चयश्चेति । चतुर्थेन ज्ञानावृत्तिरक्ति-
रादिमार्गनिरूपणं फलनिरूपणं च क्रियत इति ॥ १ ॥

किं पुनस्तद्ब्रह्मेति लक्षणमुच्यते केवलमागमैकसमधिगम्यत्वात्
तत्प्रसिद्धमेव लक्षणं दर्शयितुमाचार्यः प्रवृत्ते ।

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

जन्म आदिर्यस्य तदिदं जन्मादि सृष्टिस्थितिप्रलयम् । तद्गु-
णसंविज्ञानो बहुव्रीहिः यथा लम्बकर्णमानयेति । अस्येति त्रि-
जगन्निर्दिश्यते यत इति कारणम् । यस्मादीश्वरात् सर्वज्ञात् सर्व-
शक्तेः परमकारणादस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य विविध-
विभक्तभोक्तृसंयुक्तस्य नियतदेशकालफलोपभोगाश्रयस्याचिन्त्यर-
चनस्य सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते तद् ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यम् ।
उपादानं कारणं (१) चेह लक्षितम् । वैशेषिकाः पुनरनुमानेन कै-
वलं निमित्तकारणमीश्वरं साधयन्ति । बुद्धिमत्कारणपूर्वकं ज-
गत् साध्यवत्त्वात् कार्यत्वाद्वा घटादिवदिति । तदयुक्तम् । स-
म्बन्धग्रहणाभावात् । न हि सावयवेनानेन जगता ईश्वरस्य स-
म्बन्धोऽनुभूतपूर्वः (२) तस्यातीन्द्रियत्वात् । बुद्धिमत्कारणपू-
र्वकमिति च सिद्धसाधनं कर्मनिमित्तत्वात् संसारस्य कर्मणश्च
बुद्धिमत्पूर्वकत्वात् । पुत्रादिजननमपि यत् प्रमाणान्तरसिद्धं तदपि
बुद्धिमता क्रियते । यथा च दृष्टान्ते कुम्भकारादिः असर्वज्ञः श-
रीरेन्द्रियवांश्च कर्ता तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि शरीरादिमत्त्वं रागा-
दिमत्त्वं च प्रसज्यते ततश्चानीश्वरत्वम् । न च यादिनो योऽभि-
मतो धर्मः स एव ग्रहीतव्यो न प्रतिवाच्य इति नियन्ता क-
श्चिदस्ति । अत्यन्तातीन्द्रिये वस्तुनि साध्यमाने यावन्तो धर्मा द-

(१) उपादानं कारणं निमित्तकारणं - पा० २ । १ पु० ।

(२) सम्बन्धः कारणानुभूतपूर्वः - पा० पु० ।

ष्टान्ते(१) अन्वयव्यतिरेकपरिशुद्धाः सम्भवन्ति ते सर्वे प्र-
सज्यमानाः केन वार्यन्ते । ननु चैवमनुमानोच्छेदः प्रसज्येत अ-
नित्यः शब्दः कृतकत्वाद्वटादिचदिति दृष्टान्तधर्माः सर्वे शब्दे प्र-
सज्येरन् । अत्रोच्यते । न भवता सम्यगनुमानवृत्तं व्यज्ञायि प्र-
माणान्तरगोचरे हि लिङ्गिनि तेन वारिता धर्मा निवर्तन्ते पा-
क्ष्यत्वादयः यः पुनः प्रत्यक्षाद्यविरुद्धो नित्योऽनित्यो वेति प्रतिज्ञा-
यते स तत्र हेतुना साध्ययितुं शक्यते अत्र पुनः सावयवत्वादित्य-
नेन हेतुना यावन्तो धर्माः प्रतिवज्जास्ते सर्वे प्रसज्यन्त एव । वायुक्तव-
त् प्रतिवायुक्तमपि दूषणं ग्रहीतव्यम् । एवं सावयवत्वादिति चानैका-
न्तिको हेतुः न केवलमयं विरुद्ध एव कथं बीजादङ्कुरो जायते न
तत्र बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वम् । प्रत्यनुमानं च क्षित्यादीनि वायुपर्य-
न्तानि कार्याणि न भवन्तीति महाभूतशब्दवाच्यत्वादाकाशवत् ।
अतः सावयवत्वात् कार्यत्वादित्यादयो हेतवो हेत्वाभासा इति स्थि-
तम् । अत एवेदं सूत्रमनुमानप्रदर्शनार्थं न भवति किं तु वेदवाक्य-
प्रदर्शनार्थं किं पुनस्तद् यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जा-
तानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ २ ॥

जन्मादिकारणं ब्रह्मेति कथमवगम्यते न हि पूर्वसूत्रे विशिष्योक्तं
येन प्रमाणविशेषावधारणं स्यादत आह ।

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

शास्त्रं योनिः प्रमाणं यस्य तदिदं शास्त्रयोनि ब्रह्म तस्य
भावः शास्त्रयोनित्वं शास्त्रप्रमाणकत्वादिति यावत् । अत्र केचिदा-
हुः । प्रपञ्चप्रविलापनद्वारेणात्मनः कार्यत्वान्नियोगविषयत्वमतश्च
शास्त्रयोनित्वं न च स्वतः उपाधिनिबन्धनायाश्च कर्तव्यतायाः प्रामा-
ण्ये कश्चिद्विशेष इति । तदिदं निष्प्रमाणकमभिहितम् । नित्य आत्मा
कथं कार्यत्वं प्रतिपद्यते कार्यश्चेद्वद्वदनित्यः स्यात् कार्यश्च नित्यश्चेति
परस्परव्याहतं वचनं न चान्यस्मिन् कृते ऽन्यः कृतो भवति न हि
घटे कृते नभः कृतं भवति यदि श्रुतिर्ब्रूयादात्मानं कुर्यादिति तदा
अशक्योपदेशादप्रमाणं स्याद् यथामिना सिञ्चेदुदकेनादीपयेदिति
वचनमप्रमाणम् । अथैतद्दूषणभयात् प्रपञ्चप्रविलापनं कुर्यादिति

धाक्यार्थं कल्पयेत् तदप्यशक्यत्वात् प्रविलापनस्याश्रुतत्वाच्च न हि पुरुषमात्रेण पृथिव्यादीनि महाभूतानि प्रविलापयितुं शक्यन्ते समाहिते मनसि सुषुप्ते वा सर्वं तिरंगहितं व्युत्थितस्य तदेव सर्वं पुरतोऽवतिष्ठते न च प्रपञ्चप्रविलापने कश्चिदुपायोऽस्ति न हि प्रपञ्चेनैव प्रपञ्चप्रविलापनं शक्यं कर्तुमनवस्थाप्रसङ्गात् सोऽप्यन्येन तस्याप्यन्येन तस्याप्यन्येनेति(१) । साधारणो वा प्रपञ्चः प्रविलाप्यते विशिष्टो वास्ति । आत्मीयबन्धकारणस्याविद्याकामकर्मलक्षणस्य विनाशनं प्रपञ्चप्रविलापनं यदि मन्यसे तत्र नास्ति विसंवादा इति साधारणे च प्रविलापिते सर्वमुक्तिप्रसङ्गः शुक्लेन व्याससूनुना विनाशितं जगदद्य न दृश्येत । प्रपञ्चप्रविलापनविषयश्च(२) नियोगो नियोज्यपुरुषादिसापेक्षत्वात् । तत्र यदि कर्ता प्रविलापिता स्यात् तदेदानीं नियोगः क्रियेत नियोगोऽपि कार्यरूपश्चेत्(३) क्रियावतः प्रपञ्च एव वा न च प्रपञ्चरूपेण नियोगेन प्रपञ्चप्रविलापनं सम्भवति तुल्यत्वात् न च नियोगः कारकत्वेनोपदर्श्यते कार्यत्वेन परं न च साध्यत्वेन साधनान्तरं प्रपञ्चरूपमभ्युपगन्तव्यमिति कुतः प्रपञ्चप्रतिपादनप्रविलापनसम्भवः । किं च प्रतीतिवैलायामेवात्र प्रविलयोऽभ्युपगम्यते अन्यत्र पुनरग्निहोत्रादौ प्रतीतिकालोऽन्योऽनुष्ठानकालोऽन्यः यदि च प्रतीतिमात्रेण नियोगसिद्धिरिहेष्यते तथा सर्वत्रेत्यनुष्ठानलोपः प्रसज्येत न हि प्रविलयः कर्तव्य इति ज्ञानमात्रात् प्रविलयो जायते न च ध्यानं प्रविलयहेतुः ध्यानृध्येयादिप्रपञ्चोत्पत्तित्वाद्भ्रान्त्याच्च व्युत्थितस्य पृथिव्यादीनां तथावस्थानात् । किं च प्रविलापनं व्यापारः किं वा अभाव इति यदि व्यापारः प्रपञ्चस्तदवस्थ एव अथाभावस्तदा तद्विषयो नियोगः नोपपद्यते तस्यावस्तुत्वप्रतिज्ञानात् । न हि शशविषाणविषयो नियोगः सम्भवति । अत एव कर्मकाण्डेऽपि न कलञ्जं भक्षयेदित्येवमादिषु नियोगानुपपत्तिरित्यलमिति प्रसङ्गेन । अथात्मज्ञानविषयो नियोगः परिकल्प्येत आत्मज्ञानं कुर्यादिति । तदप्ययुक्तम् । ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रत्वात् । क्रिया हि कर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यते अश्वेन गच्छति पद्भ्यां वा पुरुषेच्छानुरोधित्वात् न ज्ञानं पुरुषेच्छामनुरुध्यते प्रमाणप्रमेयवशवर्तित्वात् तदुपायस्तु शक्यते विधातुमनुष्ठानं च श्रवणादिः । न तु साक्षात् स्वे-

(१) तस्यतस्याप्यन्येनेति - पा० २ । ३ पु० ।

(२) प्रविलयविषयश्च - पा० २ । ३ पु० । (३) कार्यवशात् - पा० २ पु० ।

च्छया ज्ञानं पुरुषो निष्पादयितुं शक्नोति । ननु च स्वाध्यायविधिना ज्ञानं विधीयते । न । तत्राध्ययनं विधीयते अर्थज्ञानं तु फलं तच्च स्वप्रमाणादग्निहोत्रादिवाक्यात् स्वप्रमेये स्वयं(१) जायते न पुरुषेच्छयेति । इदं च भवान् पृष्ठो व्याचष्टां किमात्मज्ञानमुत्पन्नमनुत्पन्नं वेति । यद्यनुत्पन्नं विषयासिद्धिर्न नियोगसिद्धिर्विषयसिद्ध्या हि नियोगसिद्धिरिष्यते यथा स्वर्गकामो यजेतेति यागसिद्ध्या नियोगसिद्धिस्तद्वत्त्रापि स्यात् । अथ श्रवणादिनोपायेनोत्पन्नं ज्ञानं तदा तेनैव पुरुषार्थसिद्धेः किमन्तर्गदुना नियोगेन कल्पितेनेति(२) । तथा च श्रुतिः । तमेव विदित्वा तिसृषुमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेतीति । ज्ञाननियोगयोश्च यदि सम्बन्धो नेष्यते अनन्वितो वाक्यार्थः स्यात् । अथ सम्बन्धोऽस्ति तत्रापि गुणप्रधानयोः परस्परसम्बन्ध इत्यवश्यमेकस्य गुणभावोऽन्यस्य प्राधान्यं यदि नियोगो ज्ञानार्थः स्यात् । नियोगस्य वाक्यार्थतया सर्वत्र यत् प्राधान्यं प्रतिज्ञातं तद्धीयेत । अथ ज्ञानं नियोगसिद्धयर्थं ततो मुक्त्यर्थत्वं(३) न स्यात् न चोभयार्थत्वे प्रमाणमस्ति न च नियोगो मुक्त्यर्थः अश्रुतत्वात् तमेव विदित्वेति ज्ञानस्यैव साक्षादुपदेशात् । न च ज्ञानशब्देन नियोगो विधीयत इत्यत्र नियोगपरिकल्पनं कल्पनमेवेत्युपरम्यते ॥ ३ ॥

ननु च शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो नोपपद्यते कस्मात् कार्यपरत्वाद्धेदस्य । तथाहि चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः तस्य ज्ञानमुपदेशः तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति कार्यपरत्वेनैव तत्र तत्रानुक्रमणात् । न च सिद्धरूपे ब्रह्मणि विधिः सम्भवति साध्यार्थविषया हि सः स्वर्गकामो यजेतेत्यातशब्देभ्यः क्रिया प्रतीयते सिद्धरूपे च वस्तुनि वाक्यं प्रयुज्यमानं प्रमाणान्तरसापेक्षं यथा पचति गच्छतीति प्रमाणान्तरेणोपलभ्य प्रयुङ्क्ते न च लोके स्वरूपपरः प्रयोगो दृश्यते । ननु नायं सर्पो रज्जुरेवेति दृश्यते । नैतदेवम् । तत्रापि विश्रिध्याह्रियते मांमैपीरिति वृद्धव्यवहारे यत्परः प्रयोगो दृश्यते तत्परो वेदो भवितुमर्हति तत्पूर्वकत्वात् तद्व्यवहारस्य । किं च कार्यपरेषु वाक्येषु प्रयुज्यमानेषु पदानां वाचकशक्तिरवधार्यते तेन गामानयाश्वमानयेति तथा शुक्लां गां कृष्णामित्येवं जातिगुणक्रियावचनानां बहुशः प्रयोगदर्शनात् सम्बन्धव्युत्पत्तिर्भवति न च स्व-

(१) प्रमेयेष्वदं - पा० २ पृ० ।

(२) जलितेन - पा० २ पृ० ।

(३) अर्थत्व - पा० १ पृ० ।

रूपे व्युत्पत्तिर्दृश्यते अतो व्युत्पत्तिश्च न्या स्वरूपावगतिः । अतो वेदान्तवाक्यानां कर्मापेक्षितकर्तुः स्वरूपसमर्पणेनार्थवत्त्वं जपार्थत्वं वा । तथा चोक्तम् । कर्मापेक्षाः सर्वे वेदान्ता इति केचिदेवं सीमांसका मन्यन्ते । अपरे पुनर्मीमांसकदर्शिनानुसारिणो वेदान्तमेवं समन्वयन्ति (१) । प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रयोनित्वं न स्वरूपपरतया । तथा च विधिः । श्रोतव्यो मन्तव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति । कोऽसावात्मेत्यपेक्षायां सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां स्वरूपप्रतिपादनार्थानां सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्येवमादीनां तादर्थ्येनोपयोग इति कृत्यो वेदान्तः कार्यपर इति । भवतु तावद्वेदान्तगतानां वाक्यानामेवमद्वैतात्मप्रतिपत्तिविधिपरत्वेन समन्वयः कर्मकाण्डस्य तु कथं समन्वय इति न चान्यतरस्य परित्यागः प्रामाण्याविशेषात् । अत्रोच्यते । भेदाभेदविषययोः कर्मज्ञानकाण्डयोः परस्परविरोधादन्यतरानुगुण्येनान्यतरस्याख्येयम् । तत्र निःश्रेयसफलप्रतिपादनपरस्य वेदान्तस्य न कर्मविधिशेषत्वेन व्याख्यानं युक्तं कर्मविधीनां तु तादर्थ्यं शक्यमवगन्तुं कथमावश्यकं प्रासङ्गिकं च द्विविधं कार्यं दृश्यते । स्वर्गकामो ग्रामकाम इत्यान्वयिकं कार्यम् । प्रासङ्गिकं पुनः स्वाभाविकीनां बाह्याभ्यन्तरप्रवृत्तीनामुपरमः कल्मषक्षयान्नियोगनिष्ठस्य च रागादिक्षय्यो दृष्टानुश्रविकभोगेष्विति । तत्र यद्यपि कर्मविधिभिरान्वयिकं कार्यमाश्रितं तथाप्युत्तमाधिकारविधिना प्रासङ्गिकं कार्यमपेक्षितमिति तदेव प्राधान्येन विवक्ष्यते नैसर्गिकाभिनिवेशसिद्धं च भेदमाश्रित्य कर्मविधीनां प्रवृत्तेरविरोधः । यथा श्येनविधिः शास्त्रान्तरनिषिद्धं हिंसाविषये न हिंस्यात् सर्वभूतानीति मिथ्यादर्शिनं प्रतिषेधमतिक्रम्यावस्थितं पुरुषमाश्रित्य प्रवर्तते । दृश्यते च लोके मिथ्याविषय उपदेशस्तत्त्वज्ञानार्थपरः यथा किल कश्चिद्राजपुत्रः तस्करी (२) निर्वादादराजाय निवेदितस्तेन चासौ पुत्रत्वेन परिगृहीतो म्लेच्छाचाराभिरतिरेवास्ते तं राजमन्त्री तत्रागत्य म्लेच्छजात्यनुगुणमेवाचारं कश्चिदनुवर्ण्य पश्चाद्राजपुत्रोऽसि त्वं न म्लेच्छपुत्र इति ग्राहिते समस्तम्लेच्छाचारं हित्वा स्वरूपमेव प्रतिपद्यत इति । तस्माद् वेदान्तानां प्रतिपत्तिनियोगपरत्वं न स्वरूपपरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । ब्रह्मस्वरूपं शास्त्रमवबोधयति न केवलं कार्यमेव कुतः समन्वयात् । समन्वितानि हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेन सृष्टिप्रकरणगतानि वाक्यानि सदेव सौम्येदमत्र आसीदात्मा वा इदमेक एवात्र आसीत् तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्येवमादीनि । न च तेषां ब्रह्मपराणामर्थान्तरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च कार्य एव प्रामाण्यं प्रतिपत्तुं युक्तं स्वरूपावबोधे ऽपि प्रामाण्यस्याविशिष्टत्वादपौरुषेयत्वं हि प्रामाण्ये कारणं तच्चाविशिष्टम् । अथोच्यते अग्निहोत्रादिवाक्येषु कार्यावगतिः प्रामाण्ये कारणमिति । तदयुक्तम् । चैत्यवन्दनवाक्ये ऽपि प्रसङ्गात् । अथापौरुषेयत्वे सत्यनपेक्षत्वात् प्रमाणात् तदप्यनपेक्षत्वं वेदान्ते ऽपि तुल्यं लोके वेदे च पदानां स्वार्थप्रत्यायने ऽनपेक्षत्वमविशिष्टम् । वाक्यानां तु लौकिकानां स्वरूपे कार्यं वा प्रमाणान्तरापेक्षार्थं प्रामाण्यं तदभावे प्रामाण्यं यथा खपुष्पं तिष्ठति खपुष्पं पश्येति वैदिकानामपौरुषेयत्वादनपेक्षत्वं प्रमाणा-न्तरानधिगतत्वाच्च मूलकारणस्य नापारिनिष्ठितत्वं कार्यत्वं वा प्रामाण्ये कारणं किं त्वनधिगतार्थगन्तृत्वम् । यथा हि प्रत्यक्षप्रमाणं सिद्धरूपावबोधकं तद्वत् सृष्टिवाक्यमपि भविष्यति । न च कार्यप्रतिज्ञायां तव प्रमाणान्तरवदिति दृष्टान्तोऽस्ति । यदुक्तं स्वरूपपरः प्रयोगो नास्तीति । तदपर्यालोचितवचनम् । कार्यवच्च स्वरूपे प्रयोगो दृश्यते नायं सर्पो रज्जुरेवेति तात्र विधिपदाध्याहारस्यावसरः रज्जुतत्त्वावबोधे हि भयं निवर्तते तदभावे विधिशतेनापि भयं न निवर्तते स्रग्पूर्णत्वाच्चापि वाक्यस्य नाध्याहारसम्भवः । यदा तु वादिना वाक्यं प्रयुज्यते प्रतिवादिनं प्रति नित्यः शब्दः तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानात् सामान्यवादिति तदपि वस्तुतत्त्वावबोधार्थं न तत्र विधिर्विद्यते हेतुबलात् तत्रार्थप्रतिपत्तिर्न विधिवलात् न्यायसहस्रप्रतिपादकं च भाष्यं न विधिपरम् । तथा क गतो देवदत्त इति पृष्ठे तीर्थयात्रां गत इत्युत्तरम् । एवं तत्रतत्र द्रष्टव्यम् । ननु स्वरूपावबोधने सत्यपि किं कार्यमित्याकाङ्क्षा जायते । सत्यं कार्यवाक्ये ऽप्यपेक्षाऽविशिष्टा याहि माणवकेत्युक्ते किमर्थमिति पृच्छति भोक्तुमित्युत्तरं दीयते । स्वरूपपरं कार्यपरं वा वाक्यं किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्य प्रयुज्यते न प्रयोजनशून्यामित्येतावानत्र नियमः प्रयोजनं च नियोग एवेति नास्ति नियमः । यथा कर्मकाण्डे स्वर्गादिप्राप्तिः फलमत्रा-

पवर्गप्राप्तिः फलमित्युपशम्यतु भवान् । यच्चोक्तं कार्यपरेषु सम्बन्धग्रहणान् तत्रैव तेषां शक्तिर्नान्यत्रेति । तत्रोच्यते । यद्येवं कार्येऽप्यग्निहोत्रादौ तेषां शक्तिः सुबुर्लभा प्रत्यक्षानुमानपरिच्छिन्नेऽर्थे लौकिके व्यवहारे शक्तिदर्शनात् । किं च सम्बन्धग्रहणकाले यच्चद्विशेषणं दृष्टं देशकालप्रयोक्तादि तत्सर्वं शक्तेर्नियामकं स्यात् । अथ

सम्बन्धग्रहणोपायः प्रत्यक्षादि यदिष्यते ।

कार्यं च तद्वदेवेति तन्न शक्तेर्नियामकम् ॥ इति ।

इतश्च कार्यमनियामकं नित्यत्वात् सम्बन्धस्य यस्त्वनित्योऽर्थः पाकादिकारकं सोऽनुरुध्यते । किं च

उपेयवेदनं यावदुपायानां प्रतीक्षणम् ।

उपेये तु विदिते नोपायान्तरमपेक्ष्यते (१) ॥

यथा रत्नपरीक्षाशास्त्रं रत्नस्वरूपसंवेदनार्थं स्वरूपे विदिते पश्चान्नोपायः पुनरपेक्ष्यते । किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पदशक्तेर्विनिर्णयः प्रतिपदं च शक्त्यवगमो न पदसमूहस्य । ननु च पदान्तरापेक्षं तत् प्रयुज्यते ततश्च वाक्यस्यैव वाचकशक्तिर्न कस्य पदस्य । अत्रोच्यते । मुखमस्तीति किं नाम न प्रलप्यते । यदि पदान्तरापेक्षा पदस्य वाचकशक्तिः स्यात् ततो गामानयेत्यत्र प्रयुक्तस्य गोपदस्य गां पश्येत्यत्र वाचकशक्तिर्न स्यादानयेतिप्रयोगाभावात् । ततश्च प्रतिवाक्यं सम्बन्धग्रहणायैव स्यात्तद्व्यं न व्यवहारः कश्चित् सिध्येत् । किं चाश्वमानयेत्यानयेतिसन्निधानादश्वपदस्य गोत्वं वाच्यं स्यात् स्वतोऽर्थाभावात् । अथाश्वशब्दस्याश्वत्वं वाच्यमिति अङ्गुपगम्यते गोशब्दस्य गोत्वं सिद्धं तर्हि प्रतिपदमर्थभेदो न पदान्तरसन्निधिर्निमित्तम् । शक्तिमतामेव पदानां सहप्रयोगः प्रयोजनापेक्षः कारकाणामिव काष्ठादीनाम् । न पदत्वसामान्य(२)गता वाचकशक्तिः सर्वत्र सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । अतः पदविशेषगता वाचकशक्तिः सा च प्रतिपदमन्वयव्यतिरेकसामर्थ्यादित्यतोऽभिधीयमानानां पदार्थानामन्वयो नान्विताभिधानं शक्तितोऽवस्थितम् । न च सर्वेषां पदानां कार्यवाच्यं पर्यायत्वेन सहप्रयोगानुपपत्तेः तरुपदपशब्दवत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङादिप्रत्ययवाच्यत्वं कार्यत्वं कार्यस्यातो यत्र लि-

लादयः प्रयुज्यन्ते तत्र कार्यपरः पदसमन्वयः यत्र तु प्रमाणान्तरा-
नधिगतस्वरूपप्रतिपादनं न तत्र तत्पर इति द्रष्टव्यं न सर्वत्रैकरूपा-
पादने खेदनीयं मनः । यदि च दुर्ग्रहवलेन सर्वत्र कार्यपरत्वं वर्णयते
सर्वत्र सर्वशक्तीश्वरस्य तत्त्वं न सिध्यति कुतः

विध्यर्थवादमन्त्रात्मा त्रिधा वेदो व्यवस्थितः ।

स चेदिष्टः कार्यपरो न स्वरूपे प्रमाणता ॥

किं केन कथमिति त्र्यंशापेक्षो विधिः । त्र्यंशव्यतिरिक्तं(१) च नि-
योगो नाक्षिपति । शेषस्य वाक्यजातस्य सोऽरोदीदित्यादेः स्तुत्य-
र्थेन समन्वयः । मन्त्राणां च प्रयोगस्मारकत्वेन अतो निरतिशयान-
न्दब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकप्रमाणाभावः । अथवा तत्परत्वमिष्यते का-
र्यपरता हीयेत । नोभयपरत्वं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मादवश्यं स्वरू-
पपरत्वमेवेष्टव्यमीश्वरमिच्छतेति । पष्ठश्च प्रपाठको जगत्कारणप्रति-
पादनपरत्वेनानेकैर्हृष्टान्तैः पर्यवसितः तद्धास्य(२) विजिज्ञासुरित्यु-
पसंहारात् ।

वाक्यतात्पर्यतः कल्प्यमत्यन्तातीन्द्रियं यदि ।

तात्पर्यं किमभिप्रेतं तच्छब्देन किमुच्यते ॥

नियोगस्य वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् समस्तस्य पदजातस्य तत्प-
रत्वं प्रसज्यते । प्रपञ्चविषयश्च नियोगो निष्प्रपञ्चं ब्रह्म तयोः पर-
स्परविरोधादसम्बन्धः अंशत्रयव्यतिरिक्तत्वाच्च ब्रह्मतत्त्वं नियोग-
सिद्धौ नापेक्ष्यते ऽनुष्ठातृभिः । न च नियोगस्य वाक्यार्थत्वे मीमां-
सायां भाष्याक्षरं शारीरके वा सूत्राक्षरं सूचकमस्ति । भावनाया-
स्तु पुरुषप्रयत्नरूपाया वाचकं भाष्याक्षरं सूत्राक्षरं च विद्यते । भा-
ष्याक्षरं तावत् ये प्राहुः किमपि भावयेदिति ते स्वर्गकामपदसम्बन्धा-
त् स्वर्गं भावयेदिति ब्रूयुरिति भावार्थाधिकरणे स्पष्टम् । सूत्राक्षरमपि
कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति । शरीरेन्द्रियमनसामात्माधिष्ठितानां चेष्टावि-
शेषः प्रयत्नः सर्वधात्वर्थसाधारणः धात्वर्थास्तु परस्परं भिद्यन्ते प्र-
यत्नस्तु न भिद्यते नदीसन्तरणकाष्ठभेदेन गमनादिषु विस्पष्टमसौ ल-
क्ष्यते स एव च साध्यत्वद्वाक्यार्थो लोकवेदयोः नियोगस्तु तटस्थो
रागादिवत्प्रवृत्तौ निमित्तमात्रं न वाक्यार्थ इति स्थितम् । यदुक्तं वेदा-
न्तानां कर्तृप्रतिपादनपरत्वं वा जपार्थत्वं वेति । तदेवं सति निरस्तम् ।

न हि जगत्कारणं ब्रह्म कर्मसु कर्तृत्वेन नियुज्यते जीवस्तु नियुज्यते तस्य चास्तित्वं प्रत्यक्षेणात्मवादे(१) साधितमिति न वेदान्तवाक्या-
पेक्षा। प्रकरणाद्यभावाच्च न कर्मशेषत्वं वेदान्तानाम्। यदप्युक्तं कर्मवि-
धीनां कार्यद्वयमान्वयिकं प्रासङ्गिकं चेति। तदुत्प्रेक्षामात्रम्। आन्वयिक-
मेवैकं कार्यं श्रुतत्वात्। त्र्यंशापेक्षो हि विधिः फलांशं करणांशमिति-
कर्तव्यतांशं चापेक्षते। परिपूर्णं च त्र्यंशे विधिः परिसमाप्तः कथं
कार्यान्तराय कल्पते न च नैसर्गिकप्रपञ्चोपरमः कर्मानुष्ठानमात्रेण
भवति यदा ज्योतिष्टोमादिषु प्रवर्तते तत्रापि यजमानत्विग्रहचम-
सादिप्रपञ्चोऽस्त्येव चक्षुरादिभिश्च रूपादिदर्शनस्य कचित्(२) प्रपञ्च-
स्योपरमः कस्यचिदुद्भव इति न प्रपञ्चोपरमः प्रयोजनं दृश्यते न च
कर्मणि प्रवृत्तानां त्रिवर्गपराणामात्मज्ञानोत्पत्तेः प्रागवस्थायां व-
र्तमानानां दृष्टादृष्टविषयोपयोगश्च निवर्तते कर्मिणां तु सुतरां रा-
गो विवर्धते। तथा चोक्तं भगवता। भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति। श्रुति-
रपि। यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागादिति। तस्मात् प्रसङ्गिकं फल-
मेवासिद्धम्। यद्यप्यस्ति तथाप्यविवक्षितं यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ-
इतिन्यायात्। तथा च स्तुतिशास्त्राधिकरणे स्तौतिसंशयोः(३) श्रुत-
मपूर्वमेव प्रयोजनं देवतास्मरणं प्रासङ्गिकमिति स्थितम्। ऐन्द्र्या गार्-
हपत्यमुपतिष्ठत इति च गार्हपत्योपस्थानं प्रयोजनं गम्यमानमिति
नेन्द्रोपस्थानम्। यथा च प्रकृतिर्विकृतिं नापेक्षते परिपूर्णत्वात् विकृ-
तिश्च पुनः प्रकृतिमपेक्षतेऽपरिपूर्णत्वात्। एवं पूर्वं वेदभागः
परं नापेक्षते स पुनः पूर्वमपेक्षते। वेदान्तवाक्यैरेव ज्ञानसहकारि-
तयानित्यकर्मापदेशात् तमेतं वेदानुवचनेनेति। ततश्चात्मज्ञानाधिकृत-
स्य कर्मभिर्विनापवर्गानुपपत्तेः ज्ञानेन कर्म समुच्चीयते। यत् पुनः केव-
लकर्मिभिः क्रियमाणं कर्म पुरुषयोग्यतापादनद्वारेणोत्तमाधिकारवि-
धिशेषत्वं प्रतिपद्यते। तदुत्प्रेक्षामात्रेण कल्पितम्। न च लौकिकेन दृ-
ष्टान्तेन वैदिकोऽर्थो निरूपयितुं शक्यतेऽनुमानादीनामविषयत्वात्।
यदप्युक्तं भेदाभेदयोर्विरोध इति। तदभिधीयते अनिरूपितप्रमाण-
प्रमेयतत्त्वस्येदं चोद्यम्।

एकस्यैकत्वमस्तीति प्रमाणादेव गम्यते।

नानात्वं तस्य तत्पूर्वं कस्माद्भेदोऽपि नेष्यते ॥

(१) प्रत्यगित्यात्मवादे - पा० १ पु०। (२) कचित् कस्याचित् - पा० २। २ पु०।

(३) स्तौति संशयः - पा० २ पु०।

यत् प्रमाणैः परिच्छिन्नमविरुद्धं हि तत् तथा ।

वस्तुजातं गन्वाश्वादि भिन्नाभिन्नं प्रतीयते ॥

न ह्यभिन्नं भिन्नमेव वा कश्चित् केनचिद् दर्शयितुं शक्यते । सत्ता-
शेषत्वद्वयत्वादिसामान्यात्मना सर्वमभिन्नं व्यक्तात्मना तु परस्पर-
वैलक्षण्याद्विभक्तम् । तथाहि

प्रतीयते तदुभयं(१) विरोधः कोऽयमुच्यते ।

विरोधे चाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ॥

एकरूपं प्रतीतत्वात् द्विरूपं तत् तथेव्यताम् ।

एकरूपं भवेदेकमिति नेश्वरभाषितम् ॥

अनु शीतोष्णयोर्यथा परस्परं विरोधस्तथा भेदाभेदयोः किमि-
दमुच्यते नास्ति विरोध इति । अत्रोच्यते । भवतः प्रज्ञापराधोऽयं
न वस्तुविरोधः कथं सहानवस्थानं छायातपवद्विभक्तदेशवर्तित्वं
च शीतोष्णवद्विरोधो नाम एतदुभयमिह कार्यकारणयोर्ब्रह्मप्रप-
ञ्चयोर्नास्ति तदुत्पत्तौस्तत्रैवावस्थितेस्तत्रैव प्रलयात् । विरोधे हि
त्रयमेतन्नोपपद्यते । न हि कृशानुनाडुरोत्पत्त्यादिलक्षणः सम्ब-
न्धो दृश्यते । कारणेन हि मृत्सुवर्णादिना कार्यं सर्वदानुस्यूतं दृश्य-
ते । तत्राक्षिणी निमील्य परस्परासङ्गतिलक्षणो विरोधो वैयात्याद्(२)
वक्तव्यो भवेत् प्राथमिकश्रोत्रियश्रोत्रप्रतारणार्थं वा । शीतो-
ष्णयोर्भिन्नाधारवर्तिनोर्न कदाचिदुत्पाद्योत्पादकलक्षणः सम्बन्धो
नाधाराधेयलक्षण इति युक्तस्तयोः परस्परं विरोधः । तस्माच्छी-
तोष्णवदित्ययुक्तं दृष्टान्ताभिधानम् । अत्र प्रागल्भ्यात् कश्चिदाह ।
यथा संशयज्ञानं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यप्रमाणं तथा भेदाभेदज्ञान-
मिति । तदसत् ।

परस्पररोपमर्देन न कदाचित् सहस्यतिः ।

प्रमेयानिश्चयाच्चैव संशयस्याप्रमाणता ॥

अत्र पुनः कारणं पूर्वसिद्धं मृत्सुवर्णादिलक्षणं ततः कार्यं
पश्चाज्जायमानं तदाश्रितमेव जायते । कारणसमानार्था हि का-
र्यबुद्धिर्न कारणस्वरूपोपमर्देन देशतः कालतो वा पृथग्भूतं का-
र्यं दृश्यते । तस्माद् यत्किञ्चिदेतत् यत् प्रपञ्चे मिथ्यात्वप्रतिज्ञानम् । न

(१) वेदुभयं - पा० २ । ३ पु० ।

(२) वैजात्यात् - पा० २ पु० ।

च पुरुषापेक्षया मिथ्यात्वं सत्यत्वं वा प्रपञ्चस्य कल्पयितुं शक्यं
मुमुक्षून् प्रति मिथ्या इतरान् प्रति सत्यमिति । न हि रूपमन्धान् प्र-
ति असत्यमितरान् प्रति सत्यमिति शक्यं वक्तुम् । न हि पुरुषस्व-
रूपानुरोधिना भावा येन तदपेक्षया सत्यत्वमसत्यत्वं वा भजे-
रन् । तथा च

नरभेदाज्ज्ञेया वस्तुनः सदसत्यता ।

न हि रूपमनन्धानां सत्यमन्धेष्वसद् भवेत् ॥

यथा सहस्ररदिमः स्तुवन्तं निन्दन्तं च तपति । किं च मुमुक्षून्
प्रत्यवस्तुत्वमितरान् प्रति वस्तुत्वमिति युगपत् तथ्यमिथ्यात्वप्र-
सङ्गः । किं च

प्रपञ्चास्तित्वमज्ञस्य तस्यैव ज्ञानिनः पुनः ।

स एव किल नास्तीति कथं सद्वा(१) वचो भवेत् ॥

न हि द्विचन्द्रः प्रागासीत् पश्चान्नास्तीति युज्यते ।

द्विचन्द्रज्ञानतुल्यत्वं प्रत्यक्षादेस्त्वपेक्ष्यते ॥

मिथ्यात्वं किलागमेन प्रत्यक्षादिज्ञानस्य प्रतिपाद्येत इत्यभ्युपग-
मात् सर्वदैवं मिथ्यात्वं द्विचन्द्रज्ञानवदिति युक्तमभ्युपगन्तव्यं वा-
ल्यं त्वर्द्धजरतीयन्यायाश्रयणम् । यथागमेनापि मिथ्यात्वं न प्रतिपा-
द्यते तथा तदनन्यत्वमित्यत्र वक्ष्यामः । न च तिमिरवत् प्रपञ्चमि-
थ्यात्वे कारणदोषो गृह्यते । अतो भिन्नाभिन्नरूपं ब्रह्मेति स्थि-
तम् । सङ्ग्रहश्लोकः ।

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥ इति ।

वेदान्ते निपुणम्मन्यः कश्चिदाह । अविद्या(२) कारणदोष
इति । यद्येवमविद्यावतां यदुत्पन्नं ज्ञानं तच्चेन्मिथ्येत्यभ्युपगम्यते
ब्रह्मज्ञानमपि मिथ्या स्यादविशेषात् अविद्यावानेव हि श्रोता
तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणे ऽधिक्रियते । यदि च तस्याविद्या
नास्ति श्रवणमननविधानमनर्थकं स्यात् । अतश्च मूलोच्छेदात्
सत्यवादप्रसङ्गः । का चेयमविद्या भवतोऽभिप्रेता । किं भेद-
दर्शनमुत तद्वतिरिक्तेति । यदि तावद्भेददर्शनमविद्याभ्युपेयेति
तत्रेदं वक्तव्यं कथं भेददर्शनस्याविद्यात्वम् । किं विद्या-

तोऽभ्यत्वादविद्या अथ विद्याया अभाव इति । न तावदभावः
 संवेदनत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । इयांस्तु विशेषः परविद्याऽपरविद्या
 चेति । तथा चोक्तम् । द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेति ।
 न च पर्युदासः सम्भवति । न हि भेदज्ञानं द्रव्यं गुणः
 क्रिया वा येन विद्येऽन्यत् स्यात् । विद्येति ज्ञानमुच्यते
 भेदज्ञानमपि ज्ञानमेवेति । यथा तद्विपरीताऽविद्या तत्रापि किं नित्या
 अनित्या वा सा च ब्रह्मणः किं जीवस्येति । यद्यनादिरविद्या त-
 दानीमनिर्मोक्षप्रसङ्गः तस्या उच्छेत्तुमशक्यत्वात् ब्रह्मवत् । अथा-
 दिमती कुतः सा जायते यदि चोत्पद्येत कार्यत्वाद्वस्तुत्वप्रसङ्गः ।
 तत्रावस्तुभूताऽविद्येति प्रतिज्ञा(१) हीयते । न ह्यवस्तु शशविषाणमु-
 त्पद्यते । न च ब्रह्मणोऽविद्या तस्य विशुद्धचिद्रूपत्वाभिरतिशयानन्द-
 रूपत्वात् । न च जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवानभ्युपगमात् । प्रति-
 विम्बरूपस्य च जीवस्य कल्पितस्यावस्तुत्वात् । हन्त निराश्रयाऽवि-
 द्याभावपदवीं प्राप्ता । तस्मान्न भेददर्शनमविद्या । नापीश्वरस्य किं
 तर्हि जीवस्य वस्तुभूतस्य देहादिष्वनात्मसु विपरीतज्ञानं ब्रह्मस्व-
 रूपाप्रतिपत्तिश्च तदुभयं ग्रहणाग्रहणमविद्या सा तत्त्वप्रस्यादिवाक्य-
 श्रवणजनितया विद्यया निवर्तते न प्रपञ्चदर्शनं ब्रह्मकार्यत्वात् प्रपञ्चस्य
 वस्तुत्वं ब्रह्मैव हि कारणात्मना कार्यात्मना वावस्थितमित्युक्तम् । न हि
 ब्रह्मविषयं ज्ञानं मिथ्या भवितुमर्हति । यद्येवं प्रपञ्चसत्यत्वे कथं
 भवत्पक्षे मोक्ष इति । यस्यापि प्रपञ्चो मिथ्या तस्यापि कथं मो-
 क्ष इति वक्तव्यम् । यथा स्वप्नप्रपञ्चो निवृत्तोऽपि पुनःपुनरुत्पद्यते तथा
 जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मुक्तस्याप्युत्पद्येत यथा सुषुप्तिप्रलययोस्तिमिररूपाद-
 स्थिताऽविद्या पुनः प्रपञ्चहेतुः तद्वदनवस्थायिनी च विद्या प्रदीपज्वा-
 लावत् तस्यां ध्वस्तायां तमोवदविद्या पुनरुत्तिष्ठेत् । ननु ज्ञानेनो-
 न्मथितस्य कथं पुनरुत्पत्तिः । अत्रोच्यते । कथमुन्मथनं मतं ज्ञान-
 स्यापि प्रपञ्चत्वात् न प्रपञ्चेन प्रपञ्चोन्मथनं सम्भवति तुल्यश-
 क्तित्वात् । अथात्मरूपं ज्ञानं यद्येवं सर्वदात्मरूपस्यावस्थितत्वात्
 प्रपञ्चप्रतिभासनानुपपत्तिः तमस इव प्रदीपसन्निधौ । ततश्च
 संसाराभावान्नित्यमुक्तिप्रसङ्गः । तस्मादागमेन बन्धमोक्षव्य-
 वस्था वक्तव्या न तर्केण अनवस्थितत्वात् । अस्मत्पक्षे
 मुक्तः सर्वात्मा भवति सर्वतः । तथा चाह । सर्वात्मा

भवति सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति । तद्वैतत्(१) पश्यन्नुषिर्वा-
मदेवः प्रतिपेदे ऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति मुत्तवस्थायामपि पूर्व-
वत् प्रपञ्चसद्भावं दर्शयति । अत्राह अस्तु तर्हि केवलादेव ज्ञाना-
न्मुक्तिः कर्मनिरपेक्षात् । चतुर्विधं हि कर्मकारकमुत्पाद्यं प्राप्य
विकार्यं संस्कार्यं चेति । न तावन्मोक्षाख्यं ब्रह्मस्वरूपमुत्पाद्यम-
नित्यत्वप्रसङ्गात् अतो नोत्पत्त्यर्थमग्निहोत्रादिकर्म नापि कर्मणा
ब्रह्माप्यते सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात् । न च क्रियया विक्रि-
यते चर्मवदनित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि संस्क्रियते नित्यस्यातिशया-
सम्भवात् । अतः कार्यानुप्रवेशो न शक्यते व्युत्पादयितुमिति । अ-
बोध्यते । सत्यं त्रिविधं कर्म न सम्भवतीत्याप्यं तु न शक्यते नि-
रसितुम् । यथैव ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपमवाप्यत इत्य-
भ्युपगम्यते । तथा कर्मसंहितेनेत्यभ्युपगन्तव्यं यज्ञेन दानेनेतिवि-
नियोगात् । यदि च नित्यप्राप्तो मोक्षः स्यादयत्नेन सिद्धत्वात् सर्वो
लोको मुच्येत । अथाविद्याव्यवधानात् तन्निवृत्तिद्वारेण तन्निवृत्ति-
श्च विद्यया विरोधादिति मन्यसे । अत्रोच्यते । तद्विपरीतं ते प्र-
सज्यते भेदविज्ञानमविद्या भवतोऽभिप्रेता न तद्विद्यमानशरीरस्य
कस्यचिद्भेदज्ञानं विनिवर्तते चक्षुरादीनां तन्निमित्तत्वात् । न च
निमित्ते सति नैमित्तिकं न भवति कर्मणां तद्भोगार्थत्वात् । कथं
भोगार्थत्वं देहेन्द्रियविषयविभागज्ञानहेतुत्वात् । अपि चेतरेतरहेतु-
त्वमविद्याकामकर्मणां बीजाङ्कुरवद्यतः संस्कारचक्रमविरलमनु-
वर्तते ततश्चाद्वैतज्ञानं बाध्यतामिति प्रतिपक्षबलीयस्त्वादप-
वर्गाभावः प्रसज्यते । न च बाध्यमानाकारं भेदज्ञानं तिष्ठतीति
शक्यते अनुन्मत्तेन वक्तुं स्थितिनिमित्ताभावात् । निमित्तसद्भावे
हि निवृत्तमपि मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्यते । द्विचन्द्ररज्जुसर्पादौ भ्रा-
न्तित्वेन निश्चिते प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । हृदयते च शौचाचमनव्या-
ख्यानभोजनादौ क्षुत्पिपासयोरनिवृत्तत्वात् तत्प्रेरितोऽस्वतन्त्रः
प्रवर्तते । बाधितकल्पं चाज्ञानमिति स्वानुभवविरुद्धं ब्रुवन्नुन्मत्तान्न
विशिष्यते । न चाविद्यायाः सावशेषत्वं शक्यं कल्पयितुमवस्तु-
त्वात् । न हि शशविषाणस्य सावशेषत्वं निरवशेषत्वं वास्ति । यदि
च भेदज्ञानं सर्वात्मना निवर्तेत सम्प्रदायविच्छेदः स्यात् । असिद्ध-
आयं हेतुर्विरोधादिति । मनुव्यासयाज्ञवल्क्यादीनामुपेदशकर्तृ-

त्वोपलब्धेः । शब्दादिभेदप्रतिभासे हि सम्प्रदायोपपत्तिः । तद्वैतत्वं
पश्यन्निति च युगपदुभयानुवृत्तिश्च्युतेः । निःसम्बोधो निरास्वादस्त्व-
त्पक्षे मोक्षः स्यात् चैतन्यमात्रावरोपत्वात् वदन्ति केचित् गृगालत्वं
घने वरमिति । अस्मत्पक्षे तु न भेदज्ञाननिवृत्तिरविद्यानिवृत्तिः किं तर्हि
शरीरादावनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तिः तत्र च सिद्धो हेतुस्तन्निवृत्तौ शरीर-
पातादनन्तरं सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्निरतिशयसुखसंवेदी मुक्तो भवतीति
निरवयम् । अपि चानेकजन्मसञ्चितानां कर्मणामारब्धानारब्धफलानां
कथं तन्निवृत्तिर्ज्ञानविरोधाभावात् । बन्धकारणत्वात्पवर्गहेतुज्ञानेना-
स्ति विरोध इति चेत् कथं बन्धहेतुत्वमवगतम् । शास्त्रादिति चेत् तर्हि
आगतोऽसि मदीयं पन्थानं(१) कुतस्ते ऽविद्यामात्रवादिनस्तद्वति-
रिक्तं कर्म तद्विभागो वा अबाह्यार्थवादित्वात् । अस्मत्पक्षे तु यु-
ज्यते । यथा शास्त्रान्नित्यकर्मसमुच्चितादात्मज्ञानादविद्याकामकर्म-
लक्षणबन्धनिवृत्तिस्तथा यज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यत्र दर्शयिष्यामः ॥ ४ ॥

सांख्य्यास्तु त्रिगुणमचेतनं प्रधानं जगत्कारणमनुमीयते तत्रैव
वेदान्तवाक्यानि योजयन्तः प्रत्यवतिष्ठन्ते । चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कार-
णत्वे यत् प्रतिज्ञातं शास्त्रयोनित्वं सदेव सौख्येदमग्र आसीदित्यादि-
वाक्यसमन्वयात् । तदसिद्धम् । सच्छब्दो वस्तुमात्रवाची प्रधाने ऽप्य-
वकल्पते । अतो न चेतनं जगत्कारणमिति प्राप्ते ब्रवीति ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न प्रधानं जगत्कारणमशब्दं हि तत् । न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य
तदशब्दं कस्मादीक्षतेरीक्षणश्रवणात् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ।
ईक्षतेरिति धात्वर्थनिर्देशो लक्षणया न धातुनिर्देशो यथेति कर्तव्य-
ताविधेयजतेः पूर्ववत्त्वम् । ईक्षणं पर्यालोचनमध्यवसायः प्रत्यक्षं तद-
चेतनस्य नोपपद्यते ॥ ५ ॥

अत्राह गौणमीक्षणं भविष्यत्यचेतने ऽपि चेतनवदुपचारदर्शना-
त् । यथा आसन्नपतनं कूलमालक्ष्य कूलं पिपतिषतीति प्रयुज्यते
तथा प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे नियमेन प्रवृत्तिमालोक्य चेतनोपचारो भ-
विष्यति । भवति चेद्वाप्यचेतनयोरस्तेजसोरुपचारः तत् तेज ऐक्षते-
ति(२) । तस्माद्गौणमीक्षणम् । अत्र प्रतिविधत्ते ।

(१) यत् स्थानं - पा० १ प्र० । (२) तत् तेज ऐक्षत ता चाप ऐक्षन् बह-
विषु येयनामहं बुर्वात्रावुवाविषु - पा० १ प्र० ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

गौणमीक्षणमित्युक्तं कस्मादात्मशब्दात् सेयं देवतेत्यत्र हन्ताहमि-
मास्तिस्त्वो देवताऽनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
तथा स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यात्मशब्दश्चेतनवचनो लोके
प्रसिद्धस्तेन जीवं व्यपदिशति देवता जीवश्च प्राणानां धारयिता
प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्तत्रात्मशब्दप्रयोगो युज्यते । यद्यचेतनं प्रधानं
जगत्कारणं गुणवृत्त्या कल्प्येत तदैव देवताशब्देन परामृष्येत ततश्चा-
चेतनं चेतनस्यात्मेति विरुद्धमापद्येत ततो मुख्यमेवेक्षितृत्वम् । कूले
तु युक्तं गौणत्वं प्रमाणान्तराधीनत्वाल्लौकिकस्य प्रयोगस्य । अग्नेजसो-
ऽपि प्रकृतदेवतानुप्रवेशात् तदीयमेवेक्षितृत्वं कार्यगतं चापदिश्यत
इत्यदोषः ॥ ६ ॥

अत्राहात्मशब्दोऽचेतने प्रधाने लक्षणया प्रयुज्यते पुरुषोपकारि-
त्वात् । यथा राहः सर्वार्थकारिणि पत्तिगणके भवत्यात्मशब्दप्रयोगो
ममात्मा भद्रसेन इति । अथवा चेतनाचेतनयोः साधारणोऽयमात्म-
शब्दो यथा ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनयोरिति ! अत्रोत्तरं पठति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

नायमात्मशब्दो गौणोऽत्र सम्भवति । प्रकृतेर्जगत्कारण-
निष्ठस्य श्वेतकेतोस्तत्त्वमसीत्युपदिश्य मोक्ष उपदिश्यते । तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्यं ऽथ सम्पत्स्य इति । यावत् शरीराज्ज
विमोक्षयते प्रारब्धकर्मफलभोगप्रतिबन्धात् तावेदवास्य विदुषश्चिरम्
भुक्ते तु कर्मणि प्रतिबन्धाभावादथ ब्रह्म सम्पत्स्यत इत्यर्थः । तकार-
लोपोऽत्र छान्दसो द्रष्टव्यः । यदि चाऽचेतनं प्रधानं तत्त्वमसीति ब्राह्म-
येत् ततो मिथ्यावादि शास्त्रं न प्रमाणं स्यात् । मातापितृवचनादपि
प्रत्ययिततरं (१) यथाभूतवादि शास्त्रं त्वत्पक्षे मिथ्यादृष्टेर्मोक्षोपदेशा-
नुपपत्तिः । सेनापतौ तु प्रमाणान्तरवशादुपचारो युक्तः । न त्वयं सा-
धारणोऽनेकशक्तिकल्पनाया अपन्यायत्वात् तत्र गौण्या वृत्त्या
प्रयोग उपपद्यते तत्रार्थापत्तिक्षयाद्वाचकशक्तिकल्पनमयुक्तं यथा-
ग्निराणवक इति । चेतनोपकारित्वं चालोच्य अनात्मन्यात्मशब्दो
लोके प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति । यत्र पुनर्गौणी वृत्तिर्न सम्भवति

तत्रानेकशक्तिकल्पना यथा अक्षाः पादा इति । ज्योतिःशब्दोऽपि त-
मःप्रतिपक्षे मुख्यः स च गौणः गौण्या वृत्त्या क्रतौ युज्यते ज्यो-
तीषि स्तोमा अस्येति ज्योतिष्टोमोऽर्थवाददर्शनात् । एतानि वाच-
तानि ज्योतीषि य एतस्य स्तोमा इति स एव प्रकृतो वसन्ते ज्यो-
तिषा यजेतेति निर्दिश्यते ॥७॥

इतश्च नात्रशब्दो गौणः ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

अथनारमैवाचेतनं प्रधानं जगत्कारणं तत्त्वमसीति श्वेतकेतोद-
पदिष्टं स्यात् । स च पित्रोपदिष्टं प्रमाणीकुर्वन्नन्धगोलाङ्गूलन्या-
येन न कदाचिन्मुच्येत तस्य ततो हेयत्वं वक्तव्यं न चावोचत् । स-
न्मात्रकारणनिष्ठैव षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिः । अतः सच्छब्दवाच्यं
चेतनं ब्रह्मेति निश्चीयते । प्रतिज्ञाविरोधाच्च उत तमादेशमप्राक्षः येना-
श्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । प्रधाने विज्ञाते हि
तत्कार्यं महदादि विज्ञातं स्यात् न भोक्तृवर्गाः । ब्रह्मणि पुनः का-
रणे विज्ञाते भोक्तृभोग्यवर्गौ विज्ञातौ स्यातां तदनन्यत्वात् ॥८॥

इतश्च प्रधानं न सच्छब्दवाच्यम् ।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा सत्पञ्चो भवति
इत्यमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत इति । स्वपिति-
नामनिर्वचनेन स्वमपीतो भवतीति स्वस्मिन् प्रकृते सच्छब्दवाच्ये
जीवस्याप्ययं दर्शयति । यदि प्रकृतं चेतनं स्यात् ततस्तस्मिन् चेत-
नस्य स्वाप्यय उपपद्यते । अप्ययः प्रलयः सच्छब्दवाच्येनैकीभावः ।
तस्मान्नाचेतनं सच्छब्दवाच्यमिति ॥९॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतिः स्वगतिः । अथवा गतिः प्रवृत्तिस्तस्यास्तुल्यत्वात् । सर्व-
वेदान्तेषु जगत्कारणावगतिस्तुल्या न तार्किकसमय इव भिन्नप्र-
स्थानावगतिः । यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेर-
न्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्यो देवा
देवेश्यो लोका इति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत

इति । यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इति महदेतत् प्राप्ताण्य-
कारणं यत् सर्ववेदान्तानां संवादित्वम् ॥ १० ॥

इतश्च ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

साक्षाच्छेत्तवः सर्वज्ञो जगत्कारणं ज्येताश्चतुराणां मन्त्रोपनि-
षदि श्रूयते । न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेहिता नैव च
तस्य लिङ्गम् । स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्ज्ञानिता न
चाधिप इति । तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति सिद्धम् । स्थितं
शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणः । तत् कारणात्मना कार्यात्मना द्विरूपेणाव-
स्थितमित्युक्तम् । क पुनस्तत्कार्यरूपं निर्दिश्यते क वा तद्विपरीतं
कारणमेवोपदिश्यत इति । तद्विवेकदर्शनायोत्तरप्रारम्भो वाक्या-
र्येषु वचनव्यक्तीनां विचित्रप्रतिभानोत्पत्तेः । शब्दप्रमाणप्रकारैरेव
श्रुत्यादिभिः षड्भिस्तदनुसारिणा च तर्केण च सर्वत्र निर्णयः क्रियते
पदानां परस्परसम्बन्धे वाक्यैकवाक्यत्वे च तेषां सामर्थ्यात् ॥ ११ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके ऽन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्या-
ज्ञायते । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति ।
तत्र संशयः । किमानन्दमयशब्देन प्रकृतं ब्रह्मोच्यते किं वा ततो-
ऽर्थात्तरमिति । किं पुनरन्न युक्तम् । आनन्दमयः प्राप्तैश्वर्यो हिरण्य-
गर्भादिर्व्यपदिश्यते न मुख्यः परमात्मा कस्मात् प्रियाद्यवयवयो-
गाच्छारीरत्वश्रवणात् तस्य प्रियमेव शिर इति । यथान्नमयादी-
नामवयवयोगादमुख्य(१)मात्मत्वमेवं तत्रापि स्याद्विकारापन्न एव
कश्चिदात्मा निर्दिश्यते । आनन्दमय इति च विकारे मयद्रूपत्यश्र-
वणात् । तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति शरीरयोगः श्रूयते ।
तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शरीरे भवः (शारीर आत्मा यः स
आनन्दमय इत्यर्थः । तस्मात् संसार्येवात्मानन्दमय इति प्राप्ते ब्रूमः ।
ब्रह्मवानन्दमयो न विकारापन्नः) (२) कुतोऽभ्यासात् आनन्दशब्दस्य

(१) योगादनुक्त - पा० १ पु० । योगादनुक्त - पा० १ पु० ।

(२) ( ) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति १ पु० ।

यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् सैवानन्दस्य मीमांसा आनन्दो ब्रह्मेति व्याजाना(१)दानन्दं ब्रह्मणो विद्वानेतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । यत् पुनरुक्तमन्नमयादिवदमुख्य आत्मेति । नायं दोषः । सर्वान्तरश्रुतेः आनन्दमयः परमात्मेति निश्चीयते । अन्नमयादीनामापेक्षिकमन्तरत्वं शाखाचन्द्रन्यायेन प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुपन्यस्यते सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादयिषितत्वात् । उपक्रमोपसंहारयोरेकार्थत्वमेकवाक्यत्वात् । यथा जातेष्टौ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते तस्य यदष्टाकपालो भवतीत्यष्टत्वादीनामुपन्यासो द्वादशकपालप्रशंसार्थ एवमन्नाप्यन्यार्थोऽन्नमयाद्युपन्यासो न मुख्यार्थप्रतिपत्त्यर्थो नोपासनार्थो वा वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चात्रोपास्वेति विधिः श्रूयते फलं त्वन्यतः सिद्धमनूयते मनोमये तूभयं नास्ति छान्दोग्ये हि सप्तमे नामोपास्वेति प्रतिवाक्यं विधिश्चुतेः । फलश्रुत्या चावान्तरपुरुषार्थो विवक्षितोऽवगम्यते । तस्मादानन्दमयप्रतिपादनं कृत्स्नं प्रकरणं न स्वनिष्ठमिति । यदुक्तमवयवयोग इति तत् प्रायापत्त्यापि पुरुषविधित्वकल्पनार्थो नावयवशरीरप्रतिपत्त्यर्थ इत्यदोषः ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

विकारार्थवाचिनो मयइप्रत्ययस्य दर्शनादन्नमयादिवदमुख्य आत्मानन्दमय इति चेत् न प्राचुर्यार्थेऽपि मयटो विधानात् । प्रभूतवचने मयडिति हि प्रभूतायां विधीयते । यथान्नमयो यज्ञ इति ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण आनन्दहेतुत्वं व्यपदिशति श्रुतिः । एष ह्येवानन्दयातीति । आनन्दयतीत्यर्थो यो ह्यन्येष्वयो धनं प्रयच्छति स प्रचुरधन इति प्रसिद्धमेवं यो जीवानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति गम्यते ॥ १४ ॥

मान्तवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

यन्मन्त्रेणोक्तं तन्मान्त्रवर्णिकम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तदेवा-
त्रानन्दमयशब्देन गीयते ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतरो जीवः संसारी नानन्दमयः कस्मादनुपपत्तेः आनन्दमयं प्रकृत्य सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स्रष्टृत्वं श्रूयमाणं जीवे नोपपद्यते । सच्च त्यच्चाभवदिति च सर्वात्मकत्वम् ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी प्रकृतमानन्दमयशब्देनोक्ता(१) तथेतर् लब्धारं दर्शयति रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवतीति न हि लब्धैव लब्धव्यो भवतीति । अत्र केचित् स्व मतिकल्पितदर्शनपरित्राणाय सूत्रार्थं विनाशयन्तो व्याचक्षते । न हीश्वरादन्यः संसारी विद्यते स एव संसारी । तत्र नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेति कथं सूत्रद्वयमिति चेत् । नैष दोषः । उपाधिकृतभेदमात्राङ्गीकरणादिदमुच्यते । यथा घटाकाशः पटाकाश इत्याकाशस्य भेदव्यपदेशः कल्पनामात्रेणेति । तदेतदयुक्तम् । यथाश्रुतसूत्रार्थसम्भवे भक्त्या व्याख्यानस्यापन्यायत्वात् । यथा चेश्वरान्यस्यासंसारित्वं जीवपरयोश्च भेदाभेदौ तथोत्तरत्रांशो नाव्यपदेशादित्येवमादौ विस्पष्टं वक्ष्यामः ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

ननु च सत्त्वगुणस्यानन्दहेतोः प्रधाने विद्यमानत्वात् तदेव प्रधानमानन्दमयं स्यान्नेत्युच्यते । अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं तदपेक्षा चास्मिन्नानन्दमये वाक्ये नास्ति कुतः कामाच्च । सोऽकामयत बहु स्यामिति । कामश्चेच्छा चेतनधर्मो नाचेतनस्य गतिसामान्यसमर्थनायेदं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्चानन्दमयः परो न संसारी न प्रधानं अस्मिन्नानन्दमये प्रकृते अस्य जीवस्य प्रतिबुद्धस्य तद्योगं तेन योगं मुक्तिं शास्ति शास्त्रम् । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने

ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवतीति तदेतस्मिन्
 भुक्तिशासनं परमात्मपरिग्रहे ऽयकल्पते नान्ययेति स्थितम् । अत्र
 केचिदिमं सिद्धान्तं दूषयित्वा पुच्छब्रह्मप्रतिपादनाय यतन्ते । नान-
 न्दमयस्य ब्रह्मत्वं विकारार्थमयद्रूपावयवयोगाच्च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति च
 एकस्यावयवावयवित्वासामञ्जस्यात् ब्रह्मपुच्छमित्यत्र च ब्रह्मशब्द-
 प्रयोगात् । असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति चानुकर्षात् ।
 किं चानन्दमये ब्रह्मण्यभ्युपगम्यमाने सविशेषं ब्रह्माभ्युपगतं
 स्यात् निर्विशेषं त्वह वाक्यशेषे श्रूयते । यतो वाचो निवर्तन्त
 इति । किं चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखाल्पत्वमपि गम्यते । प्रा-
 चुर्यस्य प्रतियोग्यल्पतापेक्षित्वात् । प्रातिपदिकमात्राभ्यासाच्च आ-
 नन्दमयाभ्यासः शक्यते वर्णयितुं ततो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्म
 प्रतिपत्तव्यम् । आनन्दमयस्तु संसारी कश्चिदिति । सूत्राणि त्वेवं
 योजयितव्यानि । आनन्दमय इत्येतस्मिन् वाक्ये ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति
 प्रकृतं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं कस्मान्निर्विकारस्यानन्दप्रातिपदिकस्याभ्यासा-
 त् । विकारशब्दान्नेति चेद्विकारशब्दोऽवयवशब्दः पुच्छशब्द इत्यर्थः ।
 तत्रोत्तरम् । न । प्रायापत्तिः (१) सर्वत्र पुच्छशब्दप्रयोगानुवृत्त्यात्रापि पु-
 च्छशब्दः प्रयुक्तो न च तत्परत्वेन पुच्छं परायणं सर्वस्यानन्दजात-
 स्येति पुच्छशब्दः प्रयुज्यते न पुच्छत्वविवक्षया । परायण्यपि सूत्राणि
 यथासम्भवं योजनीयानीति । अत्र वदामः । स्वमत्युत्प्रेक्षितहेत्वाभास-
 विजृम्भितेयं गमनिका न श्रुत्यनुगता सूत्रानुगता वा । कथमिह तावद्-
 न्यस्यार्थान्तरतमस्यासङ्कीर्तनात् प्रकरणपर्यवसानमानन्दमये लक्ष्यते ।
 आन्तरश्रुतिश्च तस्मात् सर्वं बोध्यति । यद्यप्यन्नमये विकारार्थो मय-
 द्रूपत्ययः प्राणमयादिषु तु न विकारार्थः सम्भवति । पञ्चवृत्तेः प्राण-
 सौकत्वाच्च प्रकृतिविकारभावः सम्भवति । तत्रायमर्थो निश्चितः । स्वार्थे
 मयद्रूपत्ययो वृत्तिबाहुल्यविवक्षया वा । ततः परेषु विकारविवक्षा
 नास्तीत्यानन्दमये द्विधा मयद्रूपत्ययो घटते यदि चानन्द एवानन्द-
 मयः प्रभूतानन्दो वा भवति चैकस्यापि शब्दस्य सामर्थ्याद्विज्ञा-
 र्थता विवक्षया यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति सप्तम्यन्तः
 कालवाची तृतीयान्तः कालयुक्तकर्मवचनो बहुधापि विवक्षा लो-
 कवेदयोः शब्दप्रयोगेषु । यदप्युक्तं प्रियशिरस्त्वाद्यवयवसङ्कीर्त-

नादिति । तद्विरुद्धमन्यार्थत्वात् । लोके ऽपि सर्वभूतानां यत् प्रीति-
 सामान्यं मोदादयश्च प्रीतिविशेषास्तत् सर्वस्यैवानन्दस्यांश इतिप्र-
 दर्शनार्थत्वात् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
 मात्रामुपजीवन्ति । एवमर्थं च मयटः प्रयोगोऽक्षयानन्दः पर-
 मेश्वर इति शतगुणोत्तरक्रमेण प्रतिपादनात् । अत एवैतत् परिहृतं
 बाहुल्यस्यान्यत्रालपस्यापेक्षत्वादिति न हि स्वात्मन्येव प्राचुर्यम-
 ल्पत्वमपेक्षते । यथा प्रचुरप्रकाशः सवितेतीन्दुवह्निप्रभृतीन्पेक्ष्य प्रयु-
 ज्यते । मोदादीनां च जीवगतानामुच्चावचप्रभेदात् तन्निवृत्त्यर्थं कारण-
 गतमानन्दगुणं मयटप्रत्ययेन विनैव उपसंहरत्यानन्द आत्मेति ब्र-
 ह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति च प्रस्तुतस्यानन्दजातस्याश्रयभूतं निर्दिशति । न
 हि ग्णो गुणिनमन्तरेणात्मानं लभते शीतोष्णादिवत् । एतदुक्तं भ-
 वति । पूर्ववत् पुरुषविकल्पनया निरतिशयानन्दगुणं ब्रह्मेत्यन्यथा सु-
 खरहितं ब्रह्म वैशेषिकादिमतवत् प्राप्नोति । श्रुत्यन्तरं च । विज्ञानमा-
 नन्दं ब्रह्मेति । सति चैवमनन्तरश्लोके असन्नेव स भवतीति गुणिमा-
 त्रनिर्देशे ऽपि गुणप्रतिपत्तिः सगुणस्य ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वं स्यात् । यथा
 वा एषा सर्वदेवत्या पदजा वसा वायव्यामालभेतेति वसागुणा-
 यामजायां प्रकृतायां केवलेन गुणवचनेन सगुणा गृह्यते छागयै
 वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्येतस्मिन् मन्त्रे । यदप्युक्तं निर्विशिष्टं ब्रह्मात्र
 विवक्षितमिति । तदप्युक्तम् । आनन्दगुणस्य ब्रह्मणो विवक्षितत्वात् ।
 अत एवोत्तरत्र केवलेन गुणवचनेन गुणी निर्दिश्यते । सैवानन्दस्य
 मीमांसा आनन्ददूध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इति । यतो
 वाचो निवर्तन्त इति च रागादिदोषदूषितयोर्वाङ्मनसोरगोचरं
 ब्रह्मेत्यर्थः शुद्धयोस्तु पुनर्गोचर एव । तथा च श्रुत्यन्तरम् । इश्यते
 त्वग्रया बुद्ध्या ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व इति च । तस्मान्निरवद्यमा-
 नन्दमयेनैवोपसंहारः क्रियते । पुरस्तादानन्दप्राचुर्यं प्रतिपाद्य एत-
 मानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति स च तस्य ब्रह्मत्वे ऽवकल्पते ।
 भार्गव्यां च वारुण्यां विद्यायां विदुषो मुक्तिफलमुपसंहरतुमानन्द-
 मयान्ता श्रुतिः प्रवृत्ता एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य इमंल्लोकान्
 कामात्मा कामरूप्यनुसञ्चरन्निति । उपसंक्रमणं च विद्यासामर्थ्या-
 दर्विरादिमार्गेण संसारमण्डलमतीत्य हिरण्यगर्भपर्यन्तं सम्प्राप्तिः
 परमात्मनैकता । तत्र यद्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं न स्यान्निरूपयत्वादु-
 पसंक्रमश्रुतिरुपरुध्येत द्वितीयाविभक्तिश्चानुपपद्येत । अन्यस्य चा-

श्रुतस्य कल्पनायां स्वमनीषिकैव स्यात् । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रस-
ङ्गात् । ततश्चोपसंक्रमणफलश्रुतिर्वाध्येत सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपश्चिता संहेति सर्वैः कामैः सहाश्रुते ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ।
विभक्तिव्यत्ययोऽत्र द्रष्टव्योऽन्यथा हि ब्रह्मणोऽप्राधान्यं स्यात् सहयुक्ते
चाप्रधान इतिस्मरणात् । यथा सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति
प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरयतीत्यर्थः । तस्मात् सम्प्रदायपरम्परया च
तद्याख्यानं शोभनमिति स्यितम् ॥ १९ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्य-
श्मश्रुर्हिरण्यकेश आग्रणखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पु-
ण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदित उदिते ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यधिदैवतमथा-
ध्यात्मं य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति छान्दोग्ये श्रूयते । तत्र
संशयः । किमादित्ये चक्षुषि चोपास्यत्वेन कश्चित् संसारी निर्दि-
श्यते किं वा ईश्वर इति । किं तावद्युक्तं प्राप्तोत्कर्षः कश्चित् संसारीति
क्षुतो रूपश्रवणादरूपा च परा देवता अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय-
मिति श्रुतेराधारश्रवणाद्वा सर्वगता च परा देवता । ऐश्वर्यमर्यादावच-
नाच्च । ये चामुष्मात् पराश्चो लोका ये चैतस्मादर्वाश्च इति । तस्मादा-
दित्यादिश्रेत्रज्ञ इति प्राप्ते ब्रूमः । अन्तर्मण्डलाभ्यन्तरे चाक्षिणि च
उपदिश्यमानः पर एवात्मा भवितुमर्हति तद्धर्मोपदेशात् सर्वपाप्मो-
दयो नाम तस्य धर्मः । तन्निर्वचनार्थमेवैनमुच्यमानं करोति । तस्यो-
दिति नामेन्यक्षिपुरुषस्यापि तदेव नामातिदिश्यते यज्ञाम तन्नामे-
ति । न च संसारी कश्चित् सर्वपापविनिर्मुक्तोऽस्ति अन्यथा संसारि-
त्वानुपपत्तेर्न चैषा श्रुतिरन्यथा परिणेतुं शक्या हेत्वभावात् । ननु
रूपादिश्रवणं हेतुर्न परमेश्वरस्यापि सर्वशक्तित्वादुपासकानुप्र-
हाय रूपोपादानसम्भवात् । किं मायामयं रूपं नेति ब्रूमः पारमा-
र्थिकमेवैतत् । यथाभूतार्थज्ञापकं हि शास्त्रं यत्र कारणमात्रस्वरूपं
विवक्षते तत्र तत्परास्ताः श्रुतयोऽस्थूलमनएवह्रस्वमदीर्घमरूपम-
व्ययमित्येवमाद्याः स्थानव्यपदेशश्चोपासनार्थ एव मर्यादावचनं चा-
धिदैवाध्यात्मविभागापेक्षया सर्वेशितृत्वमेवानेन प्रकारेणोक्तं भव-
ति । न हि निरङ्कुशमैश्वर्यमीश्वरादन्यत्रावकल्पते । सैव ऋक्

तत् साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्मेति सर्वात्मत्वमन्यत्र नावकल्पते ।
(तद्यदि वीणायां गायन्त्येतम् ते गायन्ति लौकिकस्यापि गानस्यैत-
द्विषयत्वं दर्शयति तदन्यत्र नावकल्पते ।) (१) ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

इतश्चादित्यादिक्क्षेत्रज्ञादन्यः । कथं भेदव्यपदेशात् । य आदित्ये
तिप्रसक्ति ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्र-
त्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैश्वर्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति । तत्र सं-
शयः । किमाकाशशब्देन भूताकाशमुच्यते किं वा परं ब्रह्मेति । कुतः
संशयः प्रयोगदर्शनादुभयत्र भूताकाशे तावत् प्रसिद्धः प्रयोगः पर-
मात्मन्यप्याकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति अतो
युक्तः संशयः । किं तावत् प्राप्तं लोकप्रसिद्धेर्भूताकाशो गृह्यते । ननु
सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयवचनं भूताकाशे नोपपद्यते पचनाद्यपेक्षयोत्प-
त्तिप्रत्यस्तमयश्रुतिराकाशे ऽवकल्पिष्यति । अत्र कश्चिदाह । ननु पू-
र्वपक्षे कर्मशास्त्रमिदं प्राप्नोति न विद्याशास्त्रमिति । अत्रोच्यते । के-
नैतत् परिभाषितं वेदान्तशास्त्रे कर्म न विधातव्यमिति । भवतु क-
र्मशास्त्रं को विरोधः सिद्धान्ताभिप्रायेण तु ब्रह्मशास्त्रमिति गीयते ।
न हि पूर्वपक्षो वेदान्तवाक्यार्थो भ्रान्तिप्रभवत्वात् । एवं प्राप्ते ऽभि-
धीयते । आकाशः परमेश्वरः स्यात् कुतः तल्लिङ्गात् तल्लिङ्गमव्यभि-
चारी धर्मः । तेन धर्मिविशेषः परिच्छिद्यते धूमेनेवाग्निः किं पुनस्त-
ल्लिङ्गम् । सर्वभूतोत्पत्तिः प्रत्यस्तमयश्च । न हि सर्वेषां भूतानां भूता-
काशादुत्पत्तिः प्रलयो वा श्रूयते किं तर्हि परमेश्वरादेव भूतशब्दश्च
जीवाधिष्ठितभूतवचनो महाभूतवचनश्चो(२)भयथोपपद्यते तत्राका-
शस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ परायत्ताविति सर्वभूतश्रुतिस्तत्र नावकल्पते ।
तस्मादाकाशः परमात्मा । प्रयोगश्च दर्शितः । क्रियायोगेन वा आकाशो-

(१) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति २ पु० ।

(२) भूतशब्दश्च जीवस्तदधिष्ठितभूतवचनश्च - पा० २ पु० ।

अभिविधौ सर्वमभिव्याप्य प्रकाशत इत्याकाशः तत्सादृश्याद्वेति ॥२२॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूयते । कतमा सा देव-
तेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवा-
श्विसंचिन्वन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र
संशयः । किं पञ्चवृत्तेः प्राणस्य परिग्रहः किं वा परस्योपादानमिति ।
लोकप्रसिद्धेः पञ्चवृत्तेः परिग्रह इति प्राप्ते द्वयः । अत एव पूर्वनिर्दि-
ष्टाल्लिङ्गात् प्राणः परमात्मा संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं लिङ्गमभ्यु-
ज्जिहत इत्युद्गमनमुत्पत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वैणैव न्यायेन सिद्धत्वात् पृ-
थगारम्भो न युक्तो यदि वा तुल्या शङ्का स्यात् ततोऽयुक्तमारब्धुम् ।
अत्रोच्यते । पूर्वत्रोत्पत्तिप्रलयौ न श्रुतिप्रसिद्धौ भूताकारे अत्र
पुनः प्रसिद्धौ कथं यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्ये-
ति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते
प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इति प्रत्यक्षं चैतत् प्राणवृत्तौ व-
र्तमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते भूतानां चेन्द्रियसारत्वात्
उद्गमनसंवेशनवादी वाक्यशेषस्तेषामेवोद्गमनसंवेशनपर इति न
विरुध्यते । किं चोद्गीथप्रतीहारयोरत्रादित्यौ देवते तयोश्चाब्रह्मत्वात्
तत्साहचर्यात् प्राणापि तथाभूतो गृह्यत इति विशेषाशङ्का । परिहा-
रस्तु न भूतानां संवेशनोद्गमनं श्रूयते करणवृत्तिमात्रोपसंहारः श्रू-
यते । तत्र च भूतोद्गमनसंवेशनवादिनी श्रुतिरपराधिता स्यात् । अपि
च स्वापकालापेक्षया संवेशनं व्याख्येयमिह वा विशेषेण श्रूयते
तत् परमात्मपक्षे युज्यते । अत एव श्रुत्या निर्णयते साहचर्यमकि-
ञ्चित्कारं यथैवान्नादित्ययोः परस्परवैलक्षण्यमेवं ताभ्यां प्राणस्य
प्राणं प्राणबन्धनं सौम्य मन इति परस्मिन्नपि प्राणशब्दप्रयोगात् ।
प्रकर्षेण अणिति स्थितिं लभते तस्मिन् कृत्स्नं जगदिति प्राणः ॥ २३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे
ज्योतिरिति । तत्रायमर्थः सांशयिकः किं ज्योतिःशब्देनादित्यादि-
ज्योतिरभिधीयते किं वा परमात्मेति । प्राणाकाशयोरसाधारणधर्म-

श्रुतेर्निर्णयः कृतः तथा सर्वपाप्मोदयश्रुत्या मण्डले प्रकरणादान्तरश्रुत्या चानन्दमयोऽत्र तु निर्णायकवाक्यशेषाश्रवणात् प्रकरणानुवृत्तेः चासिद्धत्वात् । तद्वस्तुत्पादनार्थमारभ्यते । किं तावत् प्राप्तं ज्योतिःशब्देन तमसो निवर्तकं प्रसिद्धेः परिगृह्यते दीप्यत इति च तस्यैवोपपद्यते । परमात्मनि तु न ज्योतिःशब्दप्रसिद्धिः । न च दीप्तिक्रियां कुर्वन्नास्ते विश्वतः पृष्ठेष्विति चाधारबहुत्वं तस्मिन्नोपपद्यते द्युमर्यादत्वं च सर्वगतत्वात् । ननु कार्यज्योतिषोऽपि द्युमर्यादत्वमसिद्धमर्वागपि दिवो दर्शनात् । अस्तु तर्हि प्रथमजमन्निवृत्तकृतं तेजः । न । तस्य प्रयोजनाभावात् । ननु चेदमेवोपासनं भवत्प्रयोजनं भवतु । न । त्रिवृत्करणस्य सर्वप्रयोजनार्थत्वात् न चात्रिवृत्कृतस्य प्रसिद्धमस्तित्वं द्युमर्यादत्वं चासिद्धमेवं तर्हि कार्यज्योतिरेवास्तु तस्योपासनार्थं द्युमर्यादत्वं न तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः चक्षुष्यः श्रुतो भवतीत्यल्पफलश्रवणाच्चेत्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते । ज्योतिः परं ब्रह्म कुतः पूर्वत्र चरणाभिधानात् । त्रिपादस्यामृतं दिवीति । इदमुक्तं भवति । प्रकृतं ब्रह्मास्मिन् वाक्ये प्रत्यभिज्ञायते प्रसिद्धानुवादात् । कथं यच्छब्देन व्यपदेशात् यदतः परो दिवो ज्योतिः प्रसिद्धमिदं वाच्यतदिति विशेषविधानात् कौक्षेये ऽनले परं ज्योतिरध्यस्योपासनीयमिति तात्पर्यार्थः । ज्योतिःशब्दो ब्रह्मण्यपि प्रयुक्तस्तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते मृतमिति । दीप्यत इति चोपपद्यते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । वर्तमानप्रत्ययश्चैवमुपपद्यते । अधिकरणनिर्देशश्चोपासनार्थो द्युमर्यादत्वं च संसारविषयात् काललोकात्मकादादित्यमण्डलात् परमवस्थितं कारणरूपं ब्रह्म त्रिभिर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यैः पादैरुपलक्षितं तैरसंस्पृष्टं कारणरूपं ब्रह्मेति विवक्षित्वोच्यते न पुनरव्यापित्वविवक्षेत्यदोषः । यत् पुनश्चक्षुष्यः श्रुतो भवतीत्यल्पफलत्वमुक्तं तदप्युपपन्नं न हीयते फलाय ब्रह्मोपासननियमोऽस्ति यत्र यथोपासनं तत्र तथा फलम् । तथा चाग्निरहस्ये वाजिनां श्रुतिः । तं यथायथोपासते तदेव भवतीति ॥ २४ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्
तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्चेति गायत्र्याख्यस्य छन्द-

सोऽभिधानान्न पूर्वप्रकरणे ब्रह्म निर्दिष्टमस्त्विति चेत् । न । तत्र छन्दो-
भिधानं तथा च्छन्दोवचनेन गायत्रीशब्देन संख्यासामान्येन चतुर्भिः
पादैः पादवद्ब्रह्माभिधीयते तस्मिंश्चित्तसमाधानोपदेशविवक्षया एवम-
न्यत्रापि संख्यासामान्याच्छन्दोऽभिधायी छन्दोर्थान्तरेषु प्रयुज्यमा-
नो दृश्यते तद्यथा ते वा एते पञ्च ये पञ्चदश सप्त इत्युपक्रम्याह सैषा
विराड्जादीति संसर्गविद्यायाम् । एवं छन्दसि न ब्रह्मोपासनम् । अत्र
यत् कैश्चित् कल्प्यते गायत्रीच्छन्दसि ब्रह्मोपासनमिति तन्निरस्तं भव-
ति । न चात्र प्रसिद्धा गायत्री प्रत्यभिज्ञायते सैषा चतुष्पदा षड्विधेति
षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा गायत्री निर्दिश्यते । प्रसिद्धा तु त्रिपदाष्टक्षरैः
पादैर्वाजसनेयिनां तु यामेवार्थमन्वाहैषैव सत्युपनयकाले अधिगता
प्रत्यभिज्ञायते पादकल्पना । तत्रान्यथा उपास्याभेदेऽपि प्रकारभेदादेव
सर्वत्र विद्याभेदः शाण्डिल्यविद्यादौ तस्मादिह विद्याभेदाः । एतावा-
नस्येति पुरुषसूक्ते मन्त्रः तच्च सूक्तं श्वेताश्वतराणां परविद्याधिकारे
पठितं ततश्च न मन्त्रेण छन्दोनिर्दिष्टमितीयं श्रुतिर्नोपपद्यते छन्दोमा-
त्राभिधाने तदेतदन्तराभ्यनूक्तमिति । तस्मादयमस्य गायत्री ब्राह्म-
णस्य तात्पर्यार्थो विकारपादैर्विशिष्टं ब्रह्म हृदयकमले द्वारपालो-
पासनपर्यन्तमुपास्यममृतत्वफलायेति । अथ यदत्र इति च प्रती-
कोपासनमन्यदेव फलान्तरायेति ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवं पूर्ववाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेः । भू-
तपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्याह सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री ।
वाक्प्राणाभ्यां च षड्विधत्वं षडक्षरपरैः पादैरस्ति चतुष्पदा गा-
यत्रीति । स्मरन्ति च । इन्द्रः शचीपतिर्वालेन व्रीडितो दुश्चवनो-
वृषा समरसुप्तासहेपद्भिरिति शौनकादयः ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

पूर्वत्र त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणत्वेनोपदिष्टा । अत्र पुनः
पञ्चम्या अतोऽप्रत्यभिज्ञानमिति चेत् । नायं दोषः । उभयमप्यविरो-
धात् सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चैकत्वं न विरुध्यते । यथा वृक्षाग्रे श्येनो
वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति । तस्मात् परमेव ज्योतिःशब्दवाच्यं न
कार्यज्योतिरिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौपीतकीनां प्रतर्दनविद्या । प्रतर्दनो ह वै देवो-
दासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण चेत्यारभ्या-
म्नाता । तत्र श्रूयते । स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृत-
मित्युपास्वेति । तथोत्तरत्र अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परि-
गृह्योत्थापयतीति तथा न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति ।
समाप्तौ च स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति । किमत्र
प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते किं देवतात्मा उत जीवोऽथवा परं
ब्रह्मेति नानालिङ्गदर्शनात् संशयः । किं तावद् युक्तम् । देवतात्मेन्द्रः
प्राणशब्दो भवेत् । प्राणो हि बलं तस्य तेजो देवता या च काचन कृ-
तिरिन्द्रकर्मैव तदित्यभियुक्तवचनात् । मुख्यप्राणो वा स्यात्
प्रसिद्धेरिति प्राप्ते ऽभिधीयते । प्राणः परमात्मा तथा ब्रह्मप्रतिपा-
दनपरत्वेन वाक्यानां समन्वयादुपक्रमे तावद्धरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः
प्रतर्दनः प्रोवाच । त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं म-
न्यस इति । हिततमं च ब्रह्मप्राप्तेरन्यन्नोपपद्यते तं मामायुरमृतमुपा-
स्वेति च ब्रह्मपरिग्रहे ऽवकल्पते । स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽज-
रोऽमृत इति चोपसंहारोऽवकल्पते ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा

ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

पूर्वपक्षाभिप्रायः प्रदर्श्यते । न वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशाद् विग्रहवान्
देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायोवाच । मामेव विजानीहि प्रा-
णोऽस्मि प्रज्ञात्मेति । निश्चिते च देवतात्मोपदेश उपक्रमवशेनान-
न्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंहारो नेतव्यः कस्मादुपक्रमे यद्विज्ञातं त-
दनुपजातविरोधित्वात् तथैव ग्रहीतव्यं तद्विरोधित्वादुपसंहारवि-
ज्ञानं तद्वशेनावतिष्ठते अन्यथा ह्येकवाक्यता न स्यादिति प्राप्ते
समाधानमुच्यते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्निति । आत्मन्यध्यु-
परि वर्तमानः सम्बन्धोऽध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मविषयसम्बन्धभूय-
त्त्वादित्यर्थः । अस्मिन्नध्याये यावदध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति ता-
वदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः स्वातन्त्र्यं दर्शयति । तथा प्राण

एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति न वाचं विजिज्ञासीत
वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभा-
धरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राणो ऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति सर्वा-
भयं नाभिभूतं परमात्मानमेवोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यादिति
चोपसंहरति । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिरिति च श्रुत्यन्तरम् । तस्मा-
दात्मविषयवाक्यभूयस्त्वाच्च देवतात्मोपदेशः शक्यो विज्ञातुम् ॥२९॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशस्तदुच्यते ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो देवताविशेषः स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मो-
त्थार्षेण दर्शनेन पश्यन्नुपदिशतिस्म । मामेव विजानीहीति । यथा तद्धै-
तत् पश्यन्नुषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे ऽहं मनुरसवं सूर्यश्चेति । तस्मा-
द्वक्तुरात्मोपदेशः परमात्मपरिग्रहे न विरुध्यते ॥ ३० ॥

पुनः प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि देवतात्मोपदेशो न भवति तथापि
न ब्रह्मापदेशपरत्वमस्मिन्नध्याये प्रतिपत्तुं शक्यत इति तदेत-
च्चोद्यमुपन्यस्य निराकर्तुमाह ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यात् ॥ ३१ ॥

न ब्रह्मप्रतिपत्तिरेकान्तेनाश्रयितुं शक्या कुतो जीवलिङ्गान्मु-
ख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवलिङ्गं तावन्न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या-
दिति । मुख्यप्राणलिङ्गम् । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परि-
गृह्योत्थापयतीति । तस्मान्न ब्रह्मवाक्यमिति चेन्नैतदेवं उपासात्रैवि-
ध्यादेवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणो-
पासनं ब्रह्मोपासनं चेति । अत्र चोपक्रमोपसंहारयोरेकार्थपरत्वादेक-
मिदं वाक्यं निश्चितम् । कथं पुनरुपक्रमोपसंहारयोरेकार्थपरत्वं हि-
ततमोपदेशादुपक्रमे तं मामायुरमृतमुपास्वेत्यमृतशब्दात् स एष प्राण
एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इत्युपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तन्मध्यप-
तितानां वाक्यानां तत्परत्वेनान्वयो युक्तो नार्थान्तरत्वं वाक्यभे-
ददोषप्रसङ्गात् । जीवप्राणलिङ्गयोश्च परमात्मपरत्वेन परिणेतुं श-
क्यत्वात् प्राणस्तावत् परमात्मा यतस्तथा च श्रुतिः ।

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ इति ।

जीवलिङ्गमपि परिणेतुं शक्यं न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति । वचनक्रियाहेतुभूतं परमात्मानमात्मत्वेन विद्यादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति । येन वागिन्द्रियं प्रवर्त्यते सर्वान्तरं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं हृदयजातं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञं यदिदमुपासते प्राणिनः सेवन्त इत्यर्थः । एवं च सर्वकार्यकारणप्रत्याख्यानेऽन्तर्यामिनं सामान्यभूतं वेदितव्यमुक्तोपसंहरति न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्रा इत्युक्ता स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषत एष लोकपाल एष लोकाधिपतिः स म आत्मेति विद्यादिति । अन्यत्रापि ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रवृत्तेराश्रितत्वात् । प्राणबन्धनं हि सौम्य मन इति । इह तु ह्यनुपपत्तेः । अपरे तु त्रिविधमुपासनमिह विवक्षितमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति । प्राणोपासनं जीवोपासनं ब्रह्मोपासनमिति । एतदुक्तं भवति प्राणधर्मेण जीवधर्मेण स्वधर्मेण तुल्योपास्यमिति ॥ ३१ ॥

इति शारीरकमीमांसाभाष्ये भास्करभगवत्प्रणीते प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानामेवान्योन्यबलावलावधारणसंदिह्यमानवचनव्यक्तिषु वाक्येषु निर्णयार्थं द्वितीयतृतीयौ पादा-
वारभ्येते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ खलु क्रतु-
मयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य
भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि समाप्तायते ।
तत्र संशयः । किमत्र मनोमयत्वादिधर्मः शरीर उपास्यत्वेनोपादि-
श्यते किं वा ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं शरीर इति । कुतस्तस्य हि म-
नोमयत्वालिलिङ्गाव्यभिचारान्न परस्य अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति म-
नःप्राणसम्बन्धाभावश्रुतेः । ननु च लिङ्गात् तच्छ्रुतिर्वलीयसी श्रूयते
च ब्रह्मशब्दः । सत्यमेवम् । इह तु ब्रह्मश्रुतिरन्यार्था समविधिपरं हीदं
वाक्यं कथं यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात् तल्लत्वात्
तदनत्वाच्च । सर्वस्य चैकत्वेन कचिद्वागादयः प्रवर्तेरन् । अतः
शान्त उपासीतेति स क्रतुं कुर्वीतेति उपासनं विधीयते । अतो
मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टस्य जीवस्य उपासनमत्र विधीय-
ते । अर्णायस्त्वश्रुतिश्चैव म आत्मान्तर्हृदये ऽणीयान् व्रीहेर्वा य-
वाद्धेति जीवस्याराग्रमात्रस्यावकल्पते नाग्रमेयस्य ब्रह्मणाः ज्याय-
स्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षयाऽवकल्पिष्यत इति प्राप्ते ब्रूमः परं ब्रह्मा-
त्रोपास्यं कुतः सर्वत्र सर्वेषु वेदान्तेषु मूलकारणस्य प्रसिद्धस्या-
त्रोपदेशात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । नन्वन्यार्थं ब्रह्मग्रहणमित्युक्तम् ।

सत्यं तथापि सन्निहितत्वात्(१) तदपेक्षया प्रकरणगतानामुत्तरेषां वाक्यानां प्रवृत्तेः शान्त उपासीतेत्युक्ते किमुपासीतेत्यपेक्षा जायते । तत्रायं विधिरवतरति स क्रतुं कुर्वीत क्रतुः सङ्कल्पः समाधिरित्यर्थः । ब्रह्मोपासीतेतिप्रकृते न ब्रह्मपदेन निराकाङ्क्षं वाक्यं सम्पद्यते । अस्य च सामान्याधिर्गुणविशेषविधानार्थमुत्तरं वाक्यजातम् । जीवस्य पुनरुपक्रमे अनुपादानाशोत्तरत्रानुवृत्तिरिति न तस्योपास्यत्वम् । मनोमयत्वं ब्रह्मण्युपपद्यते । मनसा विशुद्धेनोपलभ्यते इतो मनोमय उच्यते । प्राणप्रेरितशरीरवृत्तित्वाच्च प्राणशरीर उच्यते । अप्राणो ह्यमना इति केवलकारणविवक्षयेत्यविरोधः ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा गुणा विवक्षिताः सत्यसङ्कल्पादयः ते परस्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । कथं पुनरकृत्रिमे वेदे वक्तुमिच्छा सम्भवति । नायं दोषः । उपादेयत्वेनानुपादेयत्वेन च विवक्षितत्वमविवक्षितत्वं चोच्यते । यदुपासनार्थमुपादीयते तद्विवक्षितमित्ययं सूत्रोपालम्भः ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थो ब्रह्मैवोपास्यं न शारीरः कस्मात् तस्मिन् सत्यसङ्कल्पादीनामनुपपत्तेः ॥ ३ ॥

जीवविषयः पूर्वपक्ष इतिप्रदर्शनार्थं व्यतिरेककथनार्थं च सूत्रम् ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयो यस्मात् तस्य कर्तृत्वेनोपासकत्वेन व्यपदेशः कर्मत्वेनोपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन च ब्रह्म व्यपदिश्यते । एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति । एतं प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमात्मानमितः शरीरपातादूर्ध्वमभिसम्भविता प्राप्तास्मीति यस्यैवं निश्चिता बुद्धिः स प्राप्नोत्युपासक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

समानप्रकरणे वाजिनां श्रुतिः यथा । व्रीहिर्वा यवो वा इया-

आको वा इयामाकतण्डुलो वा एवमयमन्तरात्मन् हिरण्मयः पुरुष इति । अन्तरात्मन्निति सप्तम्यन्तो जीववचनस्ततो यः प्रथमान्तः शब्द-विशेषः तयोश्च भेदावुपासको जीवो नोपास्य इति ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे वसते ऽर्जुन इति(१) । तदेवं चतुर्भिः सूत्रैर्जीवपरयोर्भेदः प्रतिपादितो न्यायोपपन्नश्च प्रत्यक्षा-नुमानागमसिद्धत्वाद्भेदश्च सिद्धो नान्योऽतोऽत्रास्ति द्रष्टा तत्त्वमसीति । तदेतद् भेदाभेददर्शनं सूत्रकाराभिमतमरोच्यमानाः केचिन्मायावादिनो वदन्तीश्वरस्यैव संसारित्वं तदंशभूतो जीवो नामा नास्त्यविद्याकल्पितोपाधिकृतभेदाद्यवहारः संसारितीति । तदेतदयुक्तम् । नेश्वरस्य संसारित्वमविद्याऽयोगाद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति निरतिशयानन्दस्वरूपत्वात् स्वभावसिद्धविद्यारूपत्वाच्च । न तस्याविद्यायोगः सम्भवति स च सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सन् कस्मादात्मानं संसारिणं कुर्यात् यो हि परतन्त्रः स बन्धनागारे प्रवेश्यते ऽपि । तस्मात् तदंश-भूतस्य जीवस्याविद्याकामकर्मयोगाच्च संसारित्वम् । यथा चैतत् तथोरत्र निपुणं वक्ष्यामः ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशान्नेति चेत् न निचार्य-
त्वादेवं(२) व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पभोको नीडमायतनं यस्यासावर्भकौकास्तस्य भाव-स्तत्त्वं ततः परिच्छिन्नायतनत्वाद्देव मे आत्मान्तर्हृदय इति स्वशब्देन च व्यपदेशादणीयानिति जीव एवोपास्यो न सर्वगतः परमात्मेति चेत् । नैतदेवम् । अल्पपरिमाणहृदये निचार्यत्वादेवं व्यपदिश्यत न सर्वगतनिवृत्त्यर्थम् । अणीयस्त्वं च सूक्ष्मत्वविवक्षया न परिमाणाल्पतया ज्यायान् पृथिव्या इत्युत्तरश्रुतिविरोधात् । यथा च सूची-पाशापेक्षया काशाल्पत्वं व्यपदिश्यते तद्वत् ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

(१) हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठतीति - पा० २ पृ० ।

(२) चेत् नित्यनिचार्यत्वादेवं - पा० १ पृ० ।

सर्वहृदयसम्बन्धात् सुखदुःखाद्युपभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् विशेषो हि जीवपरयोर्भवति । जीवस्य हि सुखदुःखभोगे कर्म निमित्तं नेश्वरस्य अपहतपाप्मादिगुणश्चासौ श्रूयते । न च देशप्राप्तिमात्रेण तदीयधर्मप्राप्तिर्न हि नभसोऽग्निदेशसम्बन्धाद्वाहयोगः । तस्माज्जीवस्यैवोपभोगो न परस्येति सिद्धम् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते । यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इति । ओदनग्रहणेन भोज्यं निर्दिश्यते तस्य च भोक्ता भवितव्यमिति अत्ता प्रतीयते स किमग्निर्जीवः परमात्मेति सन्दिह्यते त्रयाणामिह प्रकृतत्वात् । अग्निरप्तेति तावत् प्राप्तम् (१) । तस्य ब्रह्मक्षत्रादिदहने सामर्थ्यात् । विज्ञानात्मा वा स्यात् तस्य भोक्तृत्वप्रसिद्धेः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति । न परोऽनश्नन्निति प्रतिषेधादेवं प्राप्ते ब्रूमः । अत्ता पर एव स्थावरजङ्गमग्रहणात् । ननु नास्तीह तादृशः शब्दः तथापि सामर्थ्याद्वगम्यते (२) । मृत्यूपसेचनग्रहणात् मृत्युर्विनाशस्तेन व्याप्तिरुपसेचनमभिप्रेतं कृत्स्नं च तेन व्याप्तं कार्यजातं तच्चोपसंहरन्नीश्वर एवाप्तेत्युपपद्यते । न च जीवस्यैतत् सामर्थ्यम् । न चाग्नेराकाशाद्युपसंहारे । न चात्राग्निः साक्षात् प्रकृतो ऽस्ति इत्यग्नेः प्रकृतत्वात् । अनश्नन्निति च कर्मफलभोगप्रतिषेधः । उपसेचनश्रुत्या सर्वप्राप्तेर्ब्रह्मक्षत्रग्रहणमनुवादमात्रमन्यनिवृत्तौ वाक्यभेदात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

परस्यैतत् प्रकरणम् । न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति । प्रकृतत्वाद् बुद्धौ विपरिवृत्तिः सन्निधिरधिकार इति चानर्थान्तरमतो लिङ्गप्रकरणाभ्यां पर एवेति स्थितम् ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवल्लीष्वेवं पठ्यते । ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च

(१) प्रतिपत्तव्यम् - पा० २ । ३ पु० ।

(२) गम्यते - पा० २ पु० । गम्यते - पा० ३ पु० ।

त्रिणाचिकेता इति । तत्र सन्देहः किं बुद्धिजीवो निर्दिष्टावुत जीव-
परमात्मानाविति । किमत्र युक्तं बुद्धिजीवो गुहां प्रविष्टाविति विशेष-
णत्वात् । न सर्वगतस्य ब्रह्मणो गुहाप्रवेशकल्पनं युक्तं शरीरं हृदयं
वा गुहा । सुकृतस्य लोक इति चान्तःकरणजीवरूपपद्यते । अ-
न्तःकरणयुक्तो हि जीवः कर्मकृतो लोके फलममृतव्यपदेश्यं भुङ्के
न पर इति प्राप्ते ब्रूमः । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीति । हि हेतौ य-
स्मात् तौ चेतनत्वात् समानस्वभावौ संख्याश्रवणेन च समानजाती-
यप्रतिपत्तिर्दृश्यते । अस्य गोर्द्धितीयोऽन्वेष्टव्य इति गौरेव प्रतीयते
नाश्वः । यद्युक्तं गुहाप्रवेशकल्पनमयुक्तमिति । न । कल्पते तद्दर्शनात् ।
प्रवेशस्य श्रुत्यन्तरे दर्शनात् । यो वेद निहितं गुहायामात्मानम-
न्विच्छ गुहां प्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणमिति । कथमत्र मान-
मिति चेन्नायं विरोधः छत्रिन्यायेनोपपत्तेः । यदि वा जीवः पिवति
तमितरः पाययतीत्युभयोः पानकर्तृत्वं प्रमाणान्तरसिद्धमनूद्यते ।
छायातपवदन्योन्यविलक्षणत्वान्न विरुध्यते छायातपाविति ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

गन्तुगन्तव्यभेदेन विशेषणात् । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः
परमं पदमिति । द्वा सुपर्णेत्यत्राप्ययमेव न्यायः । परप्रकरणे श्वेता-
श्वतराणामप्ययं मन्त्रः पठ्यते । अनन्तरश्च मन्त्रस्तावेव दर्शयति ।
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा
पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति । तदेवं श्रुतिसू-
त्रकारौ जीवपरयोर्भेदं दर्शयतः । केचित्तु श्रुत्यर्थमाचार्योक्तिं च पृ-
ष्ठतः कृत्वा मायामात्रं स्वबुद्ध्या कल्पयित्वाऽयदेव दर्शनं रचयन्ति ।
तन्न । तत्रायमपि ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ।

पश्य लोकस्य मूर्खत्वं नाशितं ताम्रभाजनम् ॥ इति ॥ १२ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एत-
दमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति छान्दोग्ये श्रूयते । तत्र सन्देहः किं छाया-
त्माऽक्षिणाने निर्दिश्यते किं वा जीवोऽधिष्ठात्री देवतादित्योऽयवे-

भ्रर इति । किं तावन्न प्रतिभाति छायात्मा तस्य दृश्यत्वप्रसिद्धेः । विज्ञानात्मनो वायं निर्देशः स हि रूपग्रहणार्थं चक्षुषि सन्निहितो भवति । देवता वा रश्मिभिर्योऽस्मिन् प्रतिष्ठित इति श्रुतेरात्मत्वामृतत्वादि च देवताजीवयोः कथञ्चिदुपपद्यते । अतो नेश्वरग्रहणं स्थानविशेषनिर्देशादिति प्राप्ते ब्रूमः । पर एव चक्षुष्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्टः कस्मादात्मत्वामृतत्वाद्युपपत्तेर्मुक्त्यया वृत्त्या शब्दार्थश्च प्रथमं प्रतीयते स शब्दार्थो नेतरः पौरुषयो हि सः संयद्ग्रामाद्युपपत्तेश्च (१) एतं संयद्ग्राम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । कल्याणानीत्यर्थः । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनः सर्वगतस्य स्थानव्यपदेश इत्युपासनार्थमिति ब्रूमः । यथा दहरं पुण्डरीकमादित्ये चक्षुषि तिष्ठन्निति च तत्रतत्र सन्निधानं दर्शयतीति । आदिग्रहणमुपासनार्थं नामरूपमप्यस्य निर्दिश्यते । तस्योदिति नाम हिरण्यदमश्चुरित्यादि । चशब्दः सम्भावनायाश्च ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

पूर्वत्र सुखविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽभिधानात् तदेव प्रकृतमत्र परामृश्यते संयद्ग्रामादिगुणविधानार्थं गतिविधानार्थं च । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । तत्र सूत्रात्मा समस्तजगद्विधारयिता प्राण इति निर्दिश्यते । तद्विशिष्टं ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः । कं ब्रह्मेत्यनेन सुखविशिष्टत्वमुच्यते । कंखंशब्दश्चान्योन्यव्यवच्छेदे न तु ब्रह्मसम्बन्धार्थं पुनरुक्तम् । यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति कंशब्देन सुखवाचिनाकाशे विशेषिते भूताकाशो निवर्तते खंशब्देन चाकाशवाचिना सुखे विशेषिते सामान्यसुखनिवृत्तिः । तदेवं निरतिशयानन्दगुणं ब्रह्म प्राणविशिष्टं चोपास्यमिति समुदायार्थः । चशब्दो हेतुसमुच्चयार्थोऽवधारणार्थ एवकारः । यथा पुष्करपलाशे आपो न ऋष्यन्ते एवमेवंविदि

पापं कर्म न श्रित्यत इतीयं श्रुतिरन्यत्र नावकल्पते । अत्रावसरे
इत एव तद्वद्वेति(१) सूत्रमन्ये पठन्ति तत् पुनर्गतार्थमिति अन्यैर्ना-
भिधीयते ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानात् ॥ १६ ॥

श्रुता उपनिषद् आत्मविद्या येनासौ श्रुतोपनिषत्कः । उपनि-
षीदन्ति विशीर्यन्ते संसारग्रन्थयो यस्यां सा उपनिषद् विद्या मुख्य-
या वृत्त्या । तत्संयोगाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य ब्रह्मविदो या ग-
तिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुत्यन्तरे अथोत्तरं तपसा ब्रह्मचर्येण
अध्याया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यभिजयन्ते(२) एतद्धै प्राणा-
नामायतनमेतद्मृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त
इति । सैवेहोपकोशलस्य श्रुतोपनिषत्कस्याभिधीयमाना दृश्यते ते
ऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति तथा प्रसिद्धया ब्रह्मनिर्देशोऽयमिति निश्ची-
यते ऽन्यथानुपपत्त्या ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

न छायापुरुषः कस्मादनवस्थितेः । न ह्यसौ चक्षुष्यवस्थितो ये-
नास्योपदेशः स्यात् पुरुषान्तरसन्निधाने हि दृश्यते । न च तथा वा-
क्यार्थः शक्यः कल्पयितुम् । यथाश्रुतोपपत्तेरसम्भवाच्चात्मत्वामृ-
तत्वादीनाम् । अचेतनत्वाद्विज्ञानात्मदेवतयोरसम्भवः । न चामृतत्व-
मभयत्वं च जीवस्योपपद्यते । सर्वदा सांसारिकतया आघ्रात-
त्वात् । देवतायाश्च भयमस्ति । तथा च भीषास्माद्धातः पवते भी-
षोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्बुधश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति मन्त्र-
वर्णोद्भिद्भिः समाहितचेतोभिर्दृश्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु(३) तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो य-
मयतीत्युपक्रम्य श्रूयते । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृ-

(१) श्रीभाष्ये रामानुजाचार्यैरिदं सूत्रं घृतम् । तत्र च अत एव च स ब्रह्मेति पाठः ।

(२) आत्मानमभिजयन्ते - पा० २ । १ पु० ।

(३) अन्तर्याम्यधिदैवादिभिर्वा शब्दरभाधि पाठः

पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति । तत्र । अधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञ-
मधिभूतमथाध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिता चान्तर्यामीति
व्यपदिश्यते । तत्र सन्देहः किं देवतात्मा यमयिता कश्चित् किं वा
जीवः किं वा परमात्मेति । किं तावद्युक्तं जीवः स्यात् स हि का-
र्यकारणसङ्घातमात्मीयं भोगार्थमन्तरवस्थितो यमयतीति श्लिष्यते ।
न परमात्मा तस्याकार्यकारणत्वात् । देवता वाभिमानिनी नियन्त्री
स्यादिति प्राप्त उच्यते । अन्तर्यामी पर एव कुतस्तद्धर्मव्यपदेशात् ।
सर्वभूतयमयितृत्वं नाम तस्य धर्मो नान्यस्यावकल्पते । समस्तं हि
विकारजातमनुप्रविश्य कारणत्वान्मृदादिवत्सर्वशक्तित्वाच्च (१) नि-
यमयितृत्वमुपपन्नमात्मत्वममृतत्वं च तस्मिन्नेव मुख्यम् । अतः श्रु-
तिलिङ्गाभ्यामीश्वरोऽन्तर्यामीति निश्चीयते । श्रुतिर्नाम यत्र श्रवणादे-
वार्थोऽवगम्यते न निमित्तान्तरात् स श्रुत्यर्थः । श्रवणं श्रुतिः । यत्र
सामर्थ्यादर्थनिश्चयस्तल्लिङ्गम् । संहत्यार्थाभिधानं पदानां यत्र त-
द्वाक्यं मुख्यया वृत्त्या गौण्या लक्षणाया वा । प्रकरणं तु व्याख्यातं
पुरस्तात् । यं पृथिवी न वेदेति च देवतापरिग्रहे नोपपद्यते सा हि
स्वात्मानं विजानीयात् । एष त आत्मेति चाव्यतिरेकषष्ठी जीवपरि-
ग्रहे नोपपद्यते । यं नियमयत्यन्तर्यामी तदीयमेव कार्यकारणमनुप्र-
विश्य नियमयति सर्वशक्तित्वादिति नास्य कार्यकारणमपरम-
पेक्षणीयम् ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् (२) ॥ १९ ॥

यद्यप्यहष्टादयो धर्माः प्रधानस्यापि सम्भाव्यन्ते तथापि न
स्मार्तं प्रधानमिह नियन्तु परिगृह्यते । स्मृतिप्रतिपन्नं स्मार्तम् । क-
स्मादतद्धर्माभिलापात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मः न तद्धर्मोऽतद्धर्मः त-
स्याभिलापादभिधानाच्चेतनधर्मोपदेशादित्यर्थः । अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः
श्रोतेति । ईक्षतेर्नाशदमित्यत्र निरस्तमप्यहष्टादिधर्मसम्भवादाश-
ङ्क्य पुनर्निरस्यते ॥ १९ ॥

यद्यचेतनम (३) न्तर्यामि न सम्भवति माभूत् चेतनत्वात्

(१) सर्वज्ञत्वान् सर्वशक्तित्वाच्च - पा० २ । ३ पु० ।

(२) न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्चातीरयेति सूत्रपाठः श्रीभाष्ये दृश्यते ।

(३) यद्यचेतनत्वान् प्रधानम् - पा० २ । ३ पु० ।

जीवः स्यात् स हि द्रष्टा श्रोता चेत्याशङ्क्य निराकरणायाह ।

शारीरश्रोभये ऽपि हि भेदेनैनमभिधीयते (१) ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्राच्च शब्देनानुकुप्यते । न जीवोऽन्तर्यामी तस्य पृथि-
व्यादिषु नियमनसामर्थ्यं न सम्भाव्यते अत्र चैकस्यैव सर्वविका-
रेषु नियन्तृत्वं श्रूयते । अपि चोभये काण्वा माध्यन्दिनाश्च विज्ञा-
नात्मनो भेदेनैनमन्तर्यामिणमभिधीयते । यो विज्ञानं तिष्ठन्निति
काण्वाः । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः । विज्ञानशब्देन च वि-
ज्ञानप्रधानो जीव एवोच्यते । अत्र वेचिदाहुः । ननु कथमेकस्मिन् देहे
द्वौ द्रष्टारौ सम्भवत इति । को विरोधो येनैवमुच्यत इति । श्रुतिर्हि
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं वारयतीति । अत्रोच्यते ।
यथैवेयमेव भेदं दर्शयति तथा पूर्वमुदाहृतम् । आत्मनि तिष्ठन्निति
भेदं दर्शयति किं न पश्यसि न ह्यस्याः श्रुतैर्वचनं सुभगावच-
नमित्रानादरणीयम् प्रामाण्यतुल्यत्वादतो भेदाभेदौ ग्रहीतव्यौ
न च तात्पर्यकृतो विशेषोऽन्तर्यामिस्वरूपविज्ञानपरत्वात् प्रकरणस्य
नियन्त्रन्तराशङ्कानिवृत्त्यर्थमपि शक्यते वर्णयितुम् । नान्यः सर्वस्य
द्रष्टास्ति सर्वथा यं पृथिवी न वेदेति देवतादिक्षेत्रज्ञानुपपन्नस्य त-
दपलापो न गुज्यते ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

आथर्वणे श्रूयते । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रे-
श्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्व-
गतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति । तत्रेदं
चिन्त्यते । किं प्रधानमदृश्यत्वादिगुणकमथ विज्ञानात्माऽथ पर-
मात्मैति । किं तावत् प्राप्तं प्रधानमिति । पूर्वत्र द्रष्टृत्वादिगुणत्वासम्भ-
वात् पर्युदस्तम् । इह त्वदृश्यत्वादिगुणसम्भवाद्विवक्षा युक्तेति । ननु
चात्रापि यः सर्वज्ञः सर्वविदिति गुणान्तरं न सम्भवति । नायं दोषः ।
अक्षरात् परतः परो यः स सर्वज्ञो भविष्यतीत्यक्षरवाच्यं तु प्रधान-
मेवेति मन्यते पूर्वपक्षवादी । जीवो वा भूतयोनिः तस्य स्वकर्मा-

(१) अत्र च श्रीभाष्ये उभये ऽपि हि भेदेनैनमधीयत इति सूत्रपाठो दृश्यते ।
शाङ्करभाष्ये तु अभिधीयत इत्येव अधीयत इति पाठः ।

जित्वाद्भूतानां निमित्तभावोऽस्ति योनिशब्दोऽस्मिन् पक्षे निमित्त-
त्वचनो व्याख्येयः । अपि चाचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तान्तरेणो-
पादानादचेतनं प्रधानं युक्ततरं गृहीतम् । ऊर्णनाभिहारीरं च सू-
त्रस्य योनिश्चेतनाधिष्ठितं न चेतनादेव सूत्रं जायत इति चेतन-
स्य योनित्वं नास्तीति प्राप्तेऽभिधीयते । अदृश्यत्वादिगुणकः परो
भवितुमर्हति । कुतो धर्मोक्तेस्तदव्यभिचारी धर्म इहोच्यते । यः स-
र्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इत्यनन्तरं च यथा सुदीप्तात् पावका-
द्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपास्तथाक्षराद्विविधाः सौम्य
भावा इति प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरावुत्पत्तिं दर्शयति । यथा सतः पुरुषात्
केशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वमिति । विशेषक्रमश्चैवम् ।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठाय पुत्राय प्राहेति । तदपे-
क्षयोत्तराणि (१) वाक्यानि प्रवृत्तानि । द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इति
चोक्ता अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति । परत्वं च विद्यायाः
परब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् किं तदक्षरमित्यपेक्षायां यत् तददृश्यमित्याद्या-
ज्ञातम् । तत्र कथमकस्मात् कूष्माण्डपात्रवत् प्रधानं प्रतीयते ॥२१॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

न जीवो न प्रधानं कस्माद्विशेषणात् । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः
स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति । सप्राणः स-
मनाश्च जीवः प्रधानाद्भेदेन भूतयोनिर्निर्दिश्यते । परेण श्लोकपादेन अ-
क्षरात् परतः पर इति सर्वस्मात् परोऽविकारोऽक्षरं भूतसूक्ष्मं यद-
व्याकृताकाशमिति प्रसिद्धं वेदान्तवादिनां तादृशादक्षरात् प्रधानस्य-
व्याख्यात् स्वविकारेभ्यः परात् परो भूतयोनिः सर्वज्ञः सर्वविदिति
भेदेन व्यपदिश्यते । अत्र च भूतयोनौ भूतसूक्ष्मे चाक्षरशब्दः प्रयुक्तः
तत्र व्युत्पत्तिभेदार्थभेदः । न क्षरति न कथयते अक्षरं भूतयोनिः ।
अश्नुते व्याप्नोति स्वविकारानित्यक्षरं भूतसूक्ष्मम् ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

योऽयं भूतयोनिः कारणात्मा स एव कार्यात्मनावस्थित इति दर्शयितुं रूपमुपन्यस्यते । अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः ओजो

वाग्विबृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पञ्चां पृथिवी
 शेष सर्वभूतान्तरात्मेति । हिरण्यगर्भस्यैतद्रूपमिति केचिद्वदन्ति । त-
 दयुक्तम् । प्रकरणविरोधात् । प्रकरणिनि परमकारणे यदीदं रूपं नोप-
 पद्यते तदान्यत्र सञ्चार्येताप्रस्तुते । प्रत्युत(१) हिरण्यगर्भस्यापीदं
 रूपं परमात्मद्वारेणोपचर्यते नान्यथेति स्थितम् ॥ २३ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-
 ख्येयितमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशजलपृथिवीनां सु-
 तेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च द्युमूर्द्धादिभावमुपदि-
 द्यान्नायते । यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिधमानमात्मानं वैश्वानरमु-
 वास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमस्ति तस्य
 इ वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः
 प्राणः पृथग्वर्त्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादा-
 ब्ज एव वेदिलोमानि वर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन
 आस्यमाहवनीय इति । तत्र सन्दिह्यते किमुदरस्योऽग्निरुपदिश्यते किं
 वा भूताग्निस्तदभिमानिनी वा देवता शरीरो वा उत परमेश्वर इति । किं
 पुनरत्र युक्तम् । जाडरोऽग्निलज वैश्वानरशब्दप्रसिद्धेरगमग्निरिवैश्वानरो
 योऽथमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यत इतिप्रयोगात् । भूताग्निर्वा सामान्ये-
 नापि लोके वैश्वानरशब्दप्रयोगदर्शनात् । अभिमानिनी वा देवता वैश्वा-
 नरं केतुमह्नामकृष्णवर्णिति वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुव-
 नानामभिधीरिति च । ब्रह्मात्मशब्दो च गुणवृत्त्या योजनीयौ । यदि वा
 बृहत्स्वाङ्ग आप्नोतेरात्मेतिव्युत्पत्त्या कथाच्चिदपेक्षया योजनीयम् ।
 (वैश्वानरशब्दप्रसिद्धैर्बलीयस्त्वादात्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वाश्रयणे
 जीवो ग्रहीतव्यो) (२) वैश्वानरशब्दस्तु तत्र गौणस्तदुपकारित्वा-
 बुद्धराग्निना जीवस्योपकारः प्रत्यक्षो निर्वर्त्यते न परमात्मन इति ।
 कश्चित् पुनरात्मशब्दानुरोधादिह शरीर एव पूर्वपक्षपतितः । अत्र वै-
 श्वानरशब्दानुपपत्तिः सिद्धान्ते चाग्नेर्निराकरणमनुपपन्नं स्यादेवं
 प्राप्तेऽभिधीयते वैश्वानरः परमात्मा कुतः साधारणशब्दविशेषात्

साधारणशब्दयोरात्मवैश्वानरशब्दयोर्विशेषात् । त्रयाणां साधारणो वै-
 श्वानरशब्दो द्वयोरात्मशब्दो जीवपरयोः । तथापीह येन पर एवा-
 वगम्यते स विशेषो विद्यते । मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिविशेषः परमे-
 श्वरस्योपपद्यते तद्विकारत्वात् । परमकारणस्य हि द्युप्रभृतयः
 पृथिवीपर्यन्ता अवयवा व्यपदेष्टुं युज्यन्ते नान्यस्य । को न आत्मा
 किं ब्रह्मेति चोपक्रमः परमात्मपरिग्रहे ऽवकल्पते । बलवच्चोपक्रमे
 यद्विज्ञानमनुपसञ्जातविरोधित्वात् तदुत्तरकालीनं तद्विरोधित्वात्
 तद्वलेनैवापतिष्ठते । तथा चोपसंहारः । एवं हास्य सर्वे पाप्मानः
 प्रदूयन्त इति सर्वपाप्मप्रदाहश्च परमात्मपरिग्रहे ऽवकल्पते ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च पर एव । इतिशब्दो हेत्वर्थः । स्मर्यमाणरूपमनुमानम् । अ-
 नुमीयते श्रुतिर्येन तदनुमानम् । किं पुनारूपस्मरणम् ।

द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति

खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च

सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥ इति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेत् न तथादृष्ट्युप-
 देशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

नायं विरोधस्तथा तेन प्रकारेण जाठरवैश्वानरगुणविशिष्टस्य
 परस्योपासनापदेशात् । यथा शाण्डिल्यविद्यायां प्राणशरीरो
 भारूप इति । कस्मादेवं व्याख्यायते । अन्यथा परमेश्वरानाश्रयणे
 द्युलोकावयवस्यासम्भवः स्यात् । न हि विकारस्य विकारान्त-
 रमवयवो(१) भवति सम्बन्धहेत्वभावात् । परमकारणस्य तु
 उत्पादकत्वात् तदात्मनावस्थानादस्ति तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः ।
 अपि चैनं पुरुषविधमधीयते वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निवैश्वानरो
 यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं
 वेदेतीश्वरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं च मूर्द्धैव सुतेजा इति श्रुति-

कल्पितं सर्वात्मत्वाद्युपपद्यते केवलकौक्षेयाग्निपरिग्रहे पुरुषे ऽन्तःप्र-
तिष्ठितत्वं स्यान्न पुरुषविधत्त्वम् ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एवोक्तेऽयो हेतुऽयो न देवता न भूताग्निः प्रतीयते ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

नाथं वैश्वानरशब्दो जाठरान्यभिप्रायेण प्रयुक्तो यदनुरोधात्
तद्गुणकस्येद्वरस्योपासनं कल्प्येत । यौगिकोऽयं शब्दोऽत्र विश्वान्
नरान् नयतीति वैश्वानरः स्वार्थे तद्धितः राक्षसवायसादिवत् । आ-
भिमुख्येनापि चित्रं जगन्निर्मिमीते अभिगतश्चासौ विगतमानश्चेति
वाभिविमानो वैश्वानरशब्दस्य यौगिके ऽर्थे सति जाठरानलविशि-
ष्टात्मोपासनमनभिध्यातम् (१) वादरायणस्यापि । छान्दोग्यश्रुतेर-
यमत्र समुदायार्थः । अधिदैवतं योऽसौ पुरुषविग्रहः परमात्मा द्युप्र-
भृतिभिरवयवैः प्रविभक्तो दर्शितस्तस्मिन् स्वावयवान् मूर्द्धादीन् यथा-
क्रमं सम्पाद्याहं वैश्वानरः परमात्मास्मीति उपासीतेति । उक्तं चै-
तदग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायामध्यात्ममुपासनम् । अत्राधिदैवत-
मिति भिन्नप्रस्थानत्वात् । श्रुतेर्नान्यतरानुरोधेनान्यतरबाधः कल्प्यः ।
यद्यपि प्रत्यभिज्ञानं तथाप्युपासनाप्रकारभेदाद् व्यवस्थेति । गार्हपत्या-
दिकल्पनमाहुतिपर्यन्तं वैश्वानरविद्याङ्गत्वेनोपदिष्टमित्यदोषः ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

प्रादेशमात्रश्रुतिं व्याचष्टे । पूर्वेषामुपासकानामनुग्रहायानन्तस्या-
पीश्वरस्य प्रादेशमात्रमभिव्यज्यत इत्याश्मरथ्यो मन्यते । अथवा
द्युलोकादिषु प्रदेशेषु मीयते परिच्छिद्यत इति प्रादेशमात्रः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रेण हृदयेनानुस्मरणात् प्रादेशमात्र इत्युच्यत इति
बादरिर्मन्यतेस्म ॥ ३० ॥

(१) चनभिप्रेतम् - पा० २ । १५० ।

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

वादरायणाभिप्रायोऽस्माभिरुक्तोऽधिदैवतं व्याप्यावस्थितस्योपा-
सनमिति (जैमिनेराचार्यस्याभिप्रायोऽधुना वर्ण्यते । सम्पत्तिनिमित्ता
प्रदेशश्रुतिरिति) (१) जैमिनिराचार्यो ददर्श । किं स्वबुद्ध्या नेत्युच्यते
तथाहि दर्शयति । समानप्रकरणे वाजसनेयिब्राह्मणं च्युलोकप्रभृ-
तीनवयवान् यथाक्रमं मूर्द्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु स-
म्पादयति । स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नुवाच एष वै अतिष्ठा(२) वै-
श्वानर इति । (चक्षुषी उपदिशन्नुवाच एष वै सुतेजा वैश्वानर
इति नासिके उपदिशन्नुवाच एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति मुख्य-
माकाशमुपदिशन्नुवाच एष वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या अप
उपदिशन्नुवाच एष वै रयिवैश्वानर इति चिबुकमुपदिशन्नुवाच
एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति) (३) । चिबुकमधरं मुख्यफलकमुच्यते ।
वाजसनेयके घौरतिष्ठात्वगुणा आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः छान्दोग्ये
तु घौः सुतेजस्त्वगुणा आदित्यश्च विश्वरूपगुण इति प्रकारो भिद्यते ।
चीयमानाग्निसम्बन्धित्वेन तत्र वैश्वानरशब्दः प्रयुक्तो न च छान्दो-
ग्यवत् को न आत्मा किं ब्रह्मेति ब्रह्मोपक्रमोऽस्ति तस्माद्विद्याभेदः॥३१॥
यद्येवं कथं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति वचनमत आह ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

एवं नित्यमग्निमस्मिन्नेव सम्पाद्यमानं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रति-
ष्ठितमिति च समामनन्ति वाजसनेयिनः । चिबुकमुपदिशन्नित्युक्तान-
न्तरमेतत् पठ्यते । अन्तःशब्दश्चास्य बिलाद्यपेक्षया ॥ ३२ ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमस्या-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(१) ( ) एतन्माध्यस्थो नास्ति १ पु० । (२) एष वा प्रतिष्ठा - पा० १ पु० ।
(३) ( ) एतन्माध्यस्थो नास्ति १ पु० ।

ॐ नमः परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

द्युश्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्त-
वैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैव सेतुरिति श्रूयते ।
अत्र सन्देहो यदेतद् द्युप्रभृतीनां सप्तम्यन्तमायतनं निर्दिष्टं किं तत् परं
ब्रह्म स्यादाहोऽस्तिदर्थान्तरमिति किं तावत् प्राप्तं प्रधानमायतनं स्वावि-
कारस्य हि कारणमाश्रयः कस्मादेवं सेतुश्रुतेः । पारवान् हि सेतुरव-
गतो लोके न ब्रह्मणः पारवत्त्वमनन्तमपारमिति श्रवणात् । आत्मशब्द-
श्चैवं तद्युपकारित्वात् प्रधानविषयः प्रयुक्त इति व्याख्येयम् । यद्या-
त्मश्रुतेः सेतुश्रुतेश्च जीवो वा ग्रहीतव्यः तस्याप्यायतनत्वमुपपद्यते
कर्मनिमित्तत्वात् द्युलोका(१)द्युपपत्तेः । सिद्धान्ते यमर्थं सूत्रकारो
निराकरोति स एव सर्वत्र पूर्वपक्षे प्रदर्शनीयो न यः कश्चित् स्वमर्ता-
षिकया । अत्रोच्यते । परं ब्रह्म द्युश्वाद्यायतनम् । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ तौ
द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युश्वादि तस्यायतनम् । आयतनशब्दो नपुं-
सकलिङ्गः । तत्र द्युश्वाद्यायतनमिति पाठो युक्तः । कस्मात् स्वशब्दादा-
त्मशब्दात् । तमेवैकमिति विकारजातं तस्मिन्नेव चेतसोपसंहृत्य तमेव
कारणात्मानं जानथोपासीतेत्यर्थः । सर्वत्र हि विदिनोपक्रम्योपासिनो-
पसंहरत्युपासिना चोपक्रम्य विदिनोपसंहरति श्रुतिरतो यत्रान्य-
तरोपादानं तदैकार्थतैव प्रत्येतव्या । ये पुनः प्रपञ्चबहिरङ्गो द्युचैतन्य-
मात्रं ध्येयमुपदिशन्ति । तेषां सर्वं तं परादादिति श्रुतिविरोधः । से-
तुश्रुतिश्चामृतत्वावधारणमात्रविवक्षया तदधीनममृतत्वमित्यर्थः ।

(१) कर्मनिमित्तकद्युलोका - पा० १ पु० । कर्मनिमित्तमिति द्युलोका - पा० १ पु० ।

न पारवत्त्वविवक्षयेति न सर्वथा सेतुसाम्यम् । कश्चिदाह आत्मज्ञानं सेतुश्रुत्या निर्दिष्टमिति । तदयुक्तम् । एष इत्यनन्तरवृत्तस्य प्रधानस्य वाचकं सर्वनाम्नोपसर्जनस्य ज्ञानस्येति ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परप्रतीतिः रागद्वेषादिदोषमुक्तौर्विद्वद्भिरुपसृप्य गन्तव्यमा-
यतनं निर्दिश्यते । तथाहि विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुष-
मुपैति दिव्यमिति ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानम् । तद्वाचकशब्दाभावादितरस्य
चेतनस्यास्ति यः सर्वज्ञः सर्वविदिति ॥ ३ ॥

भवतु तर्हि शारीरस्तस्य पर्यायेण सर्वज्ञत्वोपपत्तेरात्मत्वस्य च
अत आह ।

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

न मुख्यया वृत्त्या सर्वज्ञत्वं तस्यावकल्प्यते । न च पर्यायवाची
शब्दोऽत्र प्रयुक्तः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

तमेवैकमिति ज्ञातृज्ञेयतया भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

प्रकरणाच्च(१) ॥ ६ ॥

परप्रकरणं चेदमुपक्रमे पृष्टत्वात् । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । प्रकरणे च जातिगुणक्रियाशब्दाः प्रयु-
ज्यमानाः सन्निहितार्थविषया एवेत्याग्नेयाधिकरणे स्थितम् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

इतश्च न प्राणभृत् । द्वा सुपर्णेति शुभाशुभफलभोजनादसीति व्य-

पदिश्यते । अनश्रमिति औदासीन्येन स्थितिः । अभिचाकसीति दीप्यत इत्यर्थः । अत्रापि सूत्रकारो जीवपरयोर्भेदमुपगम्य जीवनिराकरणं चकार । अपरे तु स्थानुभवमप्यपहुवाना भेदं मायामात्रं सङ्गिरन्ते । भूतयोनिवाक्यं निराकृतमपि प्रधानं संतुष्टुत्या पुनराशङ्क्य निरस्तमित्यपौनरुक्त्यम् ॥ ७ ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदमाह्वयते । भूमा त्वेवं विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पमिति । तत्र संशयः किं प्राणो भूमा किं वा पर इति । किं तावद्युक्तम् । भूमेति बहुत्वं वैपुल्यमुच्यते । तत्कस्येत्यपेक्षायां प्राणो वा आशाया भूयानितिप्रकरणात् प्राणो भूमेति गम्यते । किं च पुनः प्रश्नप्रतिवचनाभावात् । यथा अस्ति भगवो नाहो भूय इति वाग्वाव नाहो भूयसीति न तथात्रास्ति भगवः प्राणाद् भूय इति । अतिवादित्वं प्राणोपासकस्य व्रतमुक्ता सत्यादिपरम्परया भूमोऽवतारात् प्राणस्यैवायं गुणो न परस्येति निश्चीयते । कथं पुनः प्राणपरिग्रहे यत्र नान्यत् पश्यतीत्येतद्वचनम् । नायं विरोधः । सुषुप्तावस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तेः । यो वै भूमा तत् सुखमित्यप्यविरुद्धम् । अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिन् शरीरे सुखमनुभवतीति । ननु च तरति शोकमात्मविदित्यात्मज्ञानविवक्षया प्रकरणोत्थानं प्राणपरिग्रहे नावकल्पते । तथात्मतः प्राण आत्मत आशेत्युपसंहारः । एवं मन्यते पूर्वपक्षवादी भूमपर्यन्ता प्राणविद्यैव अतः परमात्मविद्या भविष्यतीत्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते परमात्मैव भूमा कुतः सम्प्रसादादध्युपदेशात् सम्प्रसीदत्यास्मिन् जीव इति सुषुप्तस्थानमुच्यते तेन च प्राणो लक्ष्यते । तत्र च प्राणो जागर्तीति प्राणादुपरिष्ठादुपदिश्यमानत्वाद् भूमा इत्यर्थः । नन्वसिद्धो हेतुः । अत्रोच्यते नासिद्धः । कथम् । एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति न प्राणवाद्यतिवादीत्यवच्छेदाय तुशब्दः । यः सत्यरूपं ब्रह्मविषयं वदनं करोति सांऽतीत्य प्राणपर्यन्तं प्रपञ्चं वदतीति मुख्यं तस्यातिवादित्वमिति । सत्यं ज्ञानभनन्तमिति सत्यशब्दः

परमात्माभिधायी सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति च प्राणातिवा-
दित्वपरित्यागेन सत्यवदानुज्ञानं प्राणप्रकरणाविच्छेदं विज्ञापयत्यतो
विज्ञानादिसाधनपरम्परया तस्यैव सत्यस्य भूमि उपदेश इति नि-
धिनुमः । अथात्मतः प्राण आत्मतः आशेति प्राणस्याप्युत्पत्तिमा-
त्मनो दर्शयति तरति शोकमात्मविदिति तस्मै मृदितकषायाय
तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इत्युपक्रमोपसंहारयो-
रेकविषयत्वात् स एवात्र प्रकरणी । सर्वमन्यत् प्राणपर्यन्तं प्रासङ्गि-
कमात्मज्ञानाच्चान्यत्रामृतत्वं नोपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

यत्र नान्यत् पश्यति यत्र भूमि सुखं वर्तमानोऽन्यद् दुःखं न
पश्यतीत्यर्थः । अन्यशब्दः प्रकृतात् सुखादन्यत् प्रतियोगि दुःखमाह न
पुनर्वस्वन्तराभावोऽत्र विवक्षितः । न च निःसम्बोधो मोक्षो भूमसु-
खस्य मुक्तं प्रति श्रुत्यैव दर्शितत्वात् । अमृतत्वं च परस्मिन्नेवावकल्पते ।
तथा चाह न पश्यो मृत्युं पश्यति नोतरागं नोतदुःखितां सर्वं हि
पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वज्ञ इति । तस्माद्भूमा परमा-
त्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अक्षरमस्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कस्मिन्नु खलवाकारेण ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षरं
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमक्लेश-
मच्छायामिति श्रूयते । तत्रायमर्थः सांशयिकः किमक्षरशब्देन प्रधान-
मुच्यते किं वा ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं प्रधानं वक्तुं युक्तं तस्य स्ववि-
कारधारणोपपत्तेरोत्तत्वं (१) युज्यते । अस्थूलादि च तस्मिन्नुपपत्तेः
रूपादिहीनत्वाभ्युपगमात् । केचिदक्षरशब्दस्य वर्णं प्रसिद्धत्वाद्-
क्षरमोङ्कार इति पूर्वपक्षयन्ति वैयाकरणदर्शनं च स्फोटः
शब्द इत्यवतार्य गकारादयो वर्णा एव शब्दा इति स्थापयन्ति । तदेत-
दधिकरणेनासम्बद्धम् । अलोहितमक्लेशमच्छायमित्येवमादिप्रतिषेधा-
नुपपत्तेः । प्रधानस्य तु युज्यते विकारधर्माणां कारणप्रसक्तेः । कार्यका-

रणयोश्चानन्यत्वाभ्युपगमात् सांख्यानानाम् । किं च वृत्तिकारेण मीमां-
सायामथ गौरित्यत्र कः शब्द इति स्फोटनिराकरणं कृतं न सूत्र-
कारेण । अत्रापि यदि वक्तव्यं वृत्तिकारैरेवोच्यतां न सूत्रकारस्यो-
परि तदध्यारोपः कर्तव्यो यत्र वेदवाक्यात् सन्देहो जायते तन्निरा-
करणे सूत्रकारप्रवृत्तिः । प्रथमतन्त्रसिद्धत्वाच्चात्र स्फोटनिराकरणं
निष्फलं स्यात् । यत्र विप्रतिपत्तिस्तन्निराकरणार्थं युक्तं वक्तुं नान्यत्रेति ।
प्रधानत्वे ऽक्षरमिति प्राप्ते ब्रूमीऽक्षरं ब्रह्म कस्मादङ्गिरान्तधृतेरा-
काशपर्यन्तस्य धारणात् ॥ १० ॥

ननुक्तं प्रधाने ऽप्युपपद्यत इति तत्रोत्तरं पठति ।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च धृतिः परस्यैव कुतः प्रशासनात् । एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने
गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति प्रशासनमाज्ञापयितृत्वं
चेतनधर्मः ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

यद्यपि प्रशासनं प्रधाने ऽपि कथञ्चित् प्रकल्प्यते तथापि ह्यत्र
तस्य ग्रहणं नास्ति कथमन्यस्य भावस्य प्रधानस्य व्यावृत्तिश्रुतेः । तस्मा
एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं अश्रुतं श्रोतुं अमृतं मन्तुं अविज्ञातं विज्ञात्रिति ।
नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं इति । तस्मात् परमेवाक्षरं स्थितमिति ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

एतद्वै सत्यकामः परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वाने-
तेनैवायतनेन एकतरमन्वेतीति प्रकृत्य श्रूयते यः पुनरेतं त्रिमात्रेणो-
मित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति । तत्र सन्देहः किमपरं
ब्रह्म ध्यातव्यं किं वा परमिति । उभयोः प्रकृतत्वात् । स सामभिरुन्नीयते
ब्रह्मलोकमिति लोकश्रुतेरपरं ब्रह्मेति पूर्वपक्षः । कथं परं पुरुषमिति
विशेषणं पुरुषान्तरापेक्षया वा भविष्यतीति प्राप्ते प्रतिविधीयते ।
स एव परमात्माभिध्येयः य ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्टः । स एत-
स्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति परपुरुषश-
ब्दाभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् । ज्ञानस्य चेदं फलम् । यो ध्यायति परं पुरुषं स

तमेव पश्यतीति । परमिति च श्रुत्या विशेषणात् प्रकृतबुद्धिरपरविषया बाध्यते । यत् तत् शान्तमजरममृतमभयं परं चेत्युपसंहारात् परशब्दः परमात्मपरो निश्चीयते । परस्य च प्रकृतत्वात् । अपरग्रहणं चैकैकमात्रोपासनापेक्षं द्रष्टव्यम् । जीवघनादिति कोऽर्थः । तदुच्यते । घनो मूर्तिरविद्याकर्मभ्यां मूर्तिभावमापन्नो जीवः शरीरेन्द्रियेभ्यश्च परस्तस्मात् । अथवा कार्यब्रह्मलोको हिरण्यगर्भनिवासो लोकानां परलोकः करणपरिवृत्तानां तत्र घनभावोपपत्तेः ततः परात् परमात्मा स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकमिति । ब्रह्मैव लोक इति व्याख्येयम् । न हि सगुणनिर्गुणकृतो भेदोऽस्तीति वक्ष्यामः ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति श्रूयते । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र सन्देहः किं भूताकाशः किं वा जीवोऽपि पर एवेति । भूताकाश इति ब्रूमः प्रसिद्धेः । ननु च यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्येकस्यैवोपमानोपमेयभावो नोपपद्यते नायं विरोधो बाह्याभ्यन्तरकृतं भेदमङ्गीकृत्योपपत्तेः । जीवो वा स्यादन्तर्निवासित्वाद् दहरश्रुत्युपपत्तेश्च । दहरमल्पम् । आराग्रमात्रश्च जीवः तथाहि श्रूतिः । आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति प्राप्ते ऽभिधीयते पर एव दहराकाशः कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यो यावान् वा अयमाकाश इति प्रसिद्धेनाकाशेनोपमीयते दहराकाशः भिन्नयोश्चोपमानोपमेयभावो गोगवयवत् नैकस्यैकश्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात् । उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इति समस्तविकाराधारत्वं परमकारणस्योपपद्यते एष आत्माऽपहतपाप्मा विजर इत्यात्मत्वादिरपहतपाप्मत्वादिवदन्यत्र नावकल्पते । अत एव जीवोऽपि न गृह्यते । दहरत्वं पुनः पुण्डरीकदहरत्वेनैवौपाधिकं तन्निवृत्त्यर्थमेव चोपमोपादानम् ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरे हेतवः सामान्योक्ताः प्रपञ्चयते । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति प्रजानां गतिः

यश्च ब्रह्मलोकशब्दस्ताभ्यां दहराकाशं ब्रह्म प्रतिपद्यामहे । तथाहि
दृष्टं सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति । तेषामेवैष ब्रह्मलोक इति
वाक्यशेषो लिङ्गम् । अथवा लिङ्गं सामर्थ्यं ब्रह्मैव लोक इति विशेषण-
समासपरिग्रहे । न हि प्रजानामहरहर्ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य लोकगमनं
सम्भवति ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः पर एवायम् । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां
लोकानामसम्भेदायेति । विधृतिर्विधारयितेत्यर्थः कर्तरि व्युत्पत्तेः । अ-
ध्यात्माधिदैवभेदभिन्नानां लोकानां विधारयिता । असम्भेदायासङ्क-
राय विदारणाय वा । तेन हि विधृता लोका न स्फुटन्ते । अस्य च म-
हिम्नोऽपि धृतेरस्मिन्नीश्वरेऽन्यत्रोपलब्धेरेतस्य वाक्षरस्य प्रशासने
गार्गीति ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

परस्मिन्नप्याकाशशब्दप्रसिद्धेः । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व-
हितेति ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

इतरस्य जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शात् । अथ य एष सम्प्रसा-
दोऽस्मान्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपे-
णाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचेति । स एवोपक्रमे दह-
राकाश इति चेन्न असम्भवादपहतपाप्मादीनां गुणानां त-
स्मिन्नसम्भवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्राजापत्याद्वाक्याद् य आत्मापहतपाप्मेत्युपक्रम्य य
एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति जीवः प्रतीयते । स एवो-
पक्रमेऽपि दहराकाशः स्यात् तथोत्तरत्राप्यनुकर्षणं भदत्वेव एतं त्वेव
ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति । य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष त
आत्मेति तद् यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्पन्नः स्वप्नं न विजानातीति सु-

सुप्तावस्थायामपि स एव व्याख्येयत्वेनानुकुप्यते । पुनश्चोपसंहर-
त्येवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्ये-
त्यतो जीव एवेति चेत् । परिचोदननिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । जीवोऽत्रावि-
र्भूतस्वरूपो विवक्षितः । आविर्भूतं स्वरूपं यस्य सोऽयमाविर्भूत-
स्वरूपः । परमात्मस्वरूपेणायं जीवो विवक्ष्यते न जैवेन रूपेणा-
नाविर्भूतं हि तस्य जीवावस्थायां पररूपमविद्याकामकर्मतिरस्कृत-
त्वात् । तत् पुनर्विद्ययाभिसम्पत्तव्यं तेनाकारेण जीवो निर्दिश्यते । तत-
श्चापहतपाप्मादयो धर्मा उपपद्यन्ते जैवे रूपे ते विरुध्यन्ते ॥१९॥

यद्येवं जीवरूपोपन्यासः किमर्थः य एषोऽक्षिणीत्याशङ्काह ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

चशब्दः सम्भावनायाम् । अनादिकालप्रवृत्तप्रत्यक्षादिप्रमाण-
सिद्धकर्तृभोक्तादिरूपं परामृश्यते ऽनूद्यते प्रजापतिना परमरूपं
मधवते करतलस्थविल्ववत् प्रदर्शयितुमित्यविरोधः । प्रस्थानादिग-
तमः काश्चित् परं प्रतिपाद्य तदसीति ग्राहयन्ति यथा तत्त्वमसीति ।
काश्चित् पुनर्जीवमेवाधिकृतां तांतामवस्थां प्रत्याख्याय ततः परमा-
त्मरूपं दर्शयन्ति । यथा कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमय इत्युपक्रम्य
अनस्थिकोऽशरीरः स वा एष महानज आमेत्युपसंहारात् । परमा-
त्मना सम्पन्नस्यैकात्मनः कर्तृभोक्तृस्वरूपविनिवृत्तिः सा च श्रुत्या
दर्शिता । अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः अस्माच्छरीरात्
समुत्थायेति च । प्रारब्धकर्मफलभोगस्यावश्यम्भावित्वाद्विद्यमा-
णशरीरस्यावश्यम्भावी सुखदुःखानुभवस्तस्माज्जीववदेवमुक्तमिति
ये प्रतिजानते ते(१) श्रुतिमतिवर्तन्ते दृष्टानुभवं बाधन्ते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥

दहरश्रुतेर्न परमेश्वर इति चेत् तत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्ता-
दर्भकौकस्त्वादिति ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कु-

(१) जीवदेवमुक्तये प्रतिजानते हे - पा० २ पृ० ।

जोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं वि-
भातीति श्रूयते । तत्र सन्देहः यं भान्तमनुभाति इदं सर्वं यस्य च
भासेदं सर्वं जगद्विशेषेण भाति स तेजोधातुः कश्चिदथवा पर-
मेश्वर इति । किं तावत् युक्तं तेजोधातुः कस्मात् पूर्वत्र दहरश्रवणे
ऽपि वाक्यशेषैः परमात्मा निर्णीतोऽत्र तु विशेषहेत्वभावात्त परो
गृह्यते सूर्यादीनां च तेजःस्वभावानां भानप्रतिपेक्षात् तत्समानजा-
तीयमेव तेजः प्रतीयते । किं च समानजातीये ऽनुशब्दो दृष्टो यथा ग-
च्छन्तमनुगच्छन्तीति प्राप्ते ऽभिधीयते प्राज्ञो भवितुमर्हति कुतोऽनु-
कृतेः । अनुकरणमनुकृतिस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति भान्तं
विज्ञप्तिरूपेण प्रकाशमानमनुभाति सर्वं स्वयमपि प्रकाशते यथाग्निं
भान्तमयःपिण्डोऽनुभात्यनुकरोति सर्वं च तेजोधातवस्तस्मिन् प्रति-
पिद्धा ये प्रसिद्धास्तस्य भौतिकतेजां व्यतिरिक्तं ब्रह्म निर्दिष्टमनुग-
म्यते । समत्वे चानुभानं नोपपद्यते । न हि प्रदीपः प्रदीपमनु-
भाति । न चानुकरणं समानजातीयविषयमेव भौमं रजो वायुं व-
हन्तमनुबहतीति । तस्य चेति श्लोकस्य चतुर्थः पादो निर्दिश्यते ।
तस्य भासेति तृतीयपादहेत्वपदेनात् प्राज्ञो गम्यते ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

प्राज्ञस्यैवात्मनः सूर्यादिप्रकाशननिमित्तत्वं तेषां च तत्राप्रवृत्तिः
स्मर्यते । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते ऽखिलमिति ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । तथाङ्गुष्ठमात्रः पु-
रुषो ज्योतिरिवाधूमक ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै-
तदिति च श्रूयते । तत्र सन्देहः किं विज्ञानात्मा उत परमा-
त्मेति । किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मेति परमात्मश्रुतेर्न त्वनन्तस्या-
पारस्य परिमाणश्रुतिरुपपद्यते जीवस्यापीशानत्वं स्वगोचराभिप्रा-
यमवकल्पते । सावित्र्युपाख्याने वा

अथ सत्यवतः कायात् पारवर्द्धं वशं गतम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥

इति स्मृतेर्जीवो निश्चीयते । तत्र ब्रूमः । प्रमितः परमात्मा कुतः

शब्दादेवेशानो भूतभव्यस्येति । सर्वेशित्वमप्रतिहतं श्रूयमाणमीश्वरं गमयति । न हि लक्षणया श्रुतिर्भक्तुं शक्यते । श्रुतिलक्षणाविषये हि श्रुतिर्वहलीयसी ॥ २४ ॥

ननु चाङ्गुष्ठश्रुतिरपि भक्तुं न शक्यते तत्र ब्रूमः ।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणेन हृदयकमलमुकुलेनोपलभ्यत्वात् तत्परिमाणापेक्षया व्यपदेशो न विरुध्यते । ननु को विशेषोऽङ्गुष्ठश्रुतिर्गौणी ईशानश्रुतिर्मुख्येति । तदुच्यते । एतद्वै तदिति सर्वनामश्रुतेः प्रकृतपरा-मर्शात् । एतद्वै तत् यत् पृष्ठम् । ब्रह्मेत्यर्थः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्र भूतभव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वदेति । ननु हृदयानामनवस्थितत्वात् तदपेक्षयाङ्गुष्ठश्रुतिर्न शक्या नेतुम् । अत्रोच्यते । मनुष्याधिकारत्वात् मनुष्यहृदयापेक्षयोपपत्तेः तेषां हि श्रौतस्मार्तेषु कर्मस्वधिकार इति पष्ठे अधिकारलक्षणे स्थापितम् । अथ सत्यं वतः कायादिति यदुक्तं जीवाभिप्रायं तत् परलोकव्यवहारस्य पूजाप्रतिपादनायेत्यविरुद्धम् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

मनुष्यहृदयापेक्षयाङ्गुष्ठश्रुतिरित्युक्तं तेषां शास्त्रे अधिकारादिति तत्प्रसङ्गेन देवानामपि परविद्यायामधिकारप्रतिपादनार्थमिदमधिकरणमारभते स्म । तदुपर्यपि मनुष्याणामुपरिष्ठाद् ये वर्तन्ते देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्यो मन्यते स्म । कुतस्तेषामप्यर्थित्वसम्भवादपवर्गविषयमर्थित्वं सम्भवति प्रपञ्चविषयस्यैश्वर्यस्यानित्यत्वदोषपर्यालोचनात् । सामर्थ्यमपि सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेभ्यो विग्रहवत्त्वाभ्युपगमात् । परिज्ञानं च तेषां सार्वत्रिकमस्ति । तथा चाग्ने नय सुपथेति मन्त्रोऽग्नेः सर्वज्ञत्वं दर्शयति । विश्वानि देववयुनानि विद्वानिति वयुनानि ज्ञानानीति । लिङ्गं च भवति । एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् (१) प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास भृगुर्ह वै वारुणिवरुणं पितरमुपससारेति । यत्कर्माधिकारकारणं न देवा देवतान्तराभावादित्यादि तदिह नास्ति । परविद्याया मनोवृत्ति-

भात्रविषयत्वात् । किं पुनः कारणं महता यत्नेन देवानामधिकारः प्रतिपाद्यते । अस्ति प्रयोजनं ब्रह्मोपासनसिद्ध्यर्थं तावद्विग्रहवत्त्वादिप्रतिपादनं कर्तव्यं शरीरेन्द्रियमनोभिर्विनां पासनानुपपत्तस्तदुपासकानां च सायुज्यं सालोक्यं च फलं श्रूयते । ततश्चेन्द्रादिभावप्राप्तानामपि मनुष्याणां कथं नाम ब्रह्मविद्याभ्यासात् तत एव मुक्तिरनायासेन स्यादित्येवमिदं निरूप्यते । तद् यो देवानां प्रत्यनुभूयतेति दर्शनात् ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

विग्रहवत्त्वमस्मदादिवदेवानामेवं सत्यभ्युपगन्तव्यं श्रवणमनननिदिध्यासनेषु शरीरेन्द्रियमनोयुक्तस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । ततश्च कर्मणि यागे विरोध इति चेन्नायं विरोधः । अनेकप्रतिपत्तेरनेकविग्रहप्रतिपत्तेरित्यर्थः । कथं गम्यते दर्शनात् । कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्युक्ता महिमान एवैवामेते त्रयस्त्रिंशत्स्वेव देवा इत्येकैकस्यानेकरूपतां दर्शयति योगशास्त्रेषु चानेकशरीरयोगं योगिनां वर्णयन्ति ।

प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।

सङ्क्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिव(१) ॥ इति ।

ततश्च बहुषु यागेषु सन्निधानमदृश्यत्वं चान्तर्द्धानशक्तियोगादुपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या । अनेका नानारूपप्रतिपत्तिः तस्या दर्शनाद् यथैको विप्रो युगपदनेकत्र भोजयितुं न शक्यते स एव स्वस्थानस्थितो युगपदनेकैर्नमस्क्रियते । तथात्र स्वस्थानस्थितां देवतामुद्दिश्य स्वंस्वं द्रव्यमुत्सृजन्तीत्युपपद्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

विग्रहवत्त्वे ऽस्मदादिवदुत्पत्तिमत्त्वादनित्यत्वं प्रसज्यते । ततश्च वैदिके वस्वादिशब्दे देवतादिवाचिनि विरोधः स्याद्वेदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्ति विरोधः । कस्मादतः शब्दादेव जगतः प्रभवानुत्पत्तेः प्रलयकाले ऽपि हि ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेण वेदराशिरवस्थितः । सृष्टिवेलायां परमेश्वरानुग्रहादाद्यस्य शरीरिणो हिरण्यगर्भस्य यः पूर्वस्मिन् जन्मनि द्वैतैकत्वभावनया प्रजापतिर्भविष्यामीति कर्म कृतवान् स हिरण्यगर्भ उच्यते । तस्य मनसि वेदोऽवस्थान्तरमनापन्नः सु-

पुनःप्रतिबुद्धस्येव प्रादुर्भवति तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिथिना-
दिप्रविभक्तं जगदभिधेयभूतं निर्मिमीते । अयमत्र प्रसङ्गोऽभिप्रेतः ।
जन्माद्यस्य यत् इत्युपादान(१)कारणविवक्षयोक्तम् । कथमिदं ग-
म्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं धुनिरनपे-
क्षत्वादनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिस्वापेक्षत्वात् । एत इति वै प्रजा-
पतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृस्तिरःपवि-
त्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगे-
त्यन्याः प्रजा इति । स्मृतिरपि ।

अनादिनिश्चना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इति पौराणिकाः । तथा

नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥

सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ इति ।

कः पुनरत्र शब्दोऽभिप्रेतो वर्णात्मको लोकप्रसिद्धेरुपवर्णा-
चार्यागमाच्च(२) न वैयाकरणकल्पितः स्फोटः तस्य चानुपपत्तिरुक्ता
प्रथमतस्तत्र इत्यत्र नोच्यते अवहुश्रुतप्रतिपत्त्यर्थं दिङ्मात्रं प्रद-
श्यते । स्फोटः शब्द इति ज्ञाते स एव चार्थप्रत्यायको वाचकरूपेण
स एवावस्थितो व्यवहारहेतुर्वर्णाश्चानुतरूपा मानसाः परिकल्पिताः ।
किं च वर्णेभ्योऽर्थप्रतीतिर्नोपपद्यते । कथम् । एकैकवर्णोऽपलब्धौ प्रती-
त्यभावात् । न च युगपदवतिष्ठन्ते क्षणध्वंसित्वात् । न च तदुपल-
ब्धिरर्थप्रतीतिहेतुस्तस्याश्च क्षणिकत्वात् क्रमभावित्वाच्च । अत एव
वर्णस्मृतिरपि नार्थप्रतीतिहेतुः । पूर्वपूर्वजनितसंस्कारसहितादन्या-
द्वर्णादर्थप्रतीतिरिति चेत् । न । संस्कारकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
केन पुनः प्रमाणेन स्फोटो गृह्यते प्रत्यक्षेणेत्याह । तथाहि गौरित्युक्ते
अक्रमैकाकारा बुद्धिरुपपद्यते । तथा चाह ।

नादैराहितवीजाया(३)मन्येन ध्वनिना सह ।

(१) जन्माद्यस्यतोऽन्वयादित्युपादान - पा० १ पु० ।

(२) उपवर्णो जैमिनिसूत्रवृत्तिकारः ।

(३) जीवाया - पा० २ पु० । नादेनाहितवीजाया । पा० ३ पु० ।

आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ इति ।

अत्र क्रमः । गौरित्यत्र गकारोकारविसर्जनीया इति भगवानुप-
वर्षाचार्य इत्यागमपरम्परायातन्यायोपपन्नं च वर्णानां शब्दत्वम् ।
कथमश्वदेवदत्तादिशब्देषु श्रोत्रेण वर्णा एव गृह्यन्ते न वर्णव्य-
तिरिक्तमवैयाकरणः कश्चित् प्रतिपद्यते । अध्यंतरश्चोपाध्या-
यसकाशादुपश्रुत्य स्वरमात्राक्षरक्रमयुक्तान् वर्णान् मनसाव-
धार्य वर्णयन्तो दृश्यन्ते । एकैकस्य वर्णस्य वा अन्यथाकरणे
भर्त्सयित्वा यथारूपप्रतिपादनं कुर्वन्तो दृश्यन्ते । सम्बन्धग्रहण-
काले च यावन्तो यादृशैर्यत्र प्रयुज्यन्ते वर्णास्तेषामेव सम्बन्धान्नाना-
पार्श्वस्थाः प्रतिपद्यन्ते न वर्णव्यतिरिक्तस्य स्फोटस्यानुपलक्षितस्य । स-
म्बन्धात् कालान्तरे च तेभ्य एव च यथावधारितसम्बन्धेभ्योऽर्थं
प्रतिपद्यन्ते यावद्वित्राणां वर्णानां वाचकशक्तिं व्यासज्यवृत्तिमानीता-
मालम्ब्यैवैकाकारा बुद्धिरुपपद्यते । अतश्चैकबुद्धेरन्यथासिद्धत्वात्
किंनिमित्ता स्फोटकल्पना । अथ वर्णेभ्योऽर्थप्रत्ययानुपपत्तेरिति चे-
द्वर्णानां स्फोटोऽभिव्यक्तावनुपपत्तिः समाना । न च गकारोच्चारण-
वेलायां पदस्फोटः प्रतीयते । अथ चेत् कश्चिद् ब्रूयात् प्रथमवर्णवेला-
यामप्यभिव्यज्यत इत्यनुभवशून्यं ब्रूवतः किलुत्तरं स्यात् तत्र पूर्ववर्ण-
जनितसंस्कारसहितेन वर्णेन स्फोटोऽभिव्यज्यत इत्युपगन्तव्यम् ।
तत्र संस्कारवर्णकल्पना स्फोटकल्पना तस्य वा गृहीतसम्बन्धस्य
वाचकशक्तिकल्पनेति कल्पनात्रयमस्मत्पक्षे संस्कारकल्पनामात्र-
मिति । विशेषोऽपि सङ्कुलनाप्रत्ययसमारूढाश्रयो वर्णा वाचकास्तेषां
सम्बन्धग्रहणात् क्रमोच्चारणानन्तरस्मृत्या प्रत्याययन्तीति सर्वेषां
नः प्रत्यक्षम् । तस्माद्वर्णा एव शब्दा इति स्थितम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

यदुक्तं विग्रहवत्त्वे सत्यनित्यत्वं वेदस्य प्राप्तोत्पन्नित्यार्थाभिधा-
नादिति । तत्र दूरोऽत एव शब्दप्रभवत्वात् शब्दपूर्वकत्वात् सूत्रेः ।
शब्दार्थसम्बन्धानां त्रयाणां नित्यत्वं सम्बन्धकर्तृश्चास्मरणादिति
च गवादिशब्दानां तावद्बुद्धव्यवहारे ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेर-
भिधायकत्वान्न व्यक्तीनामनित्यानां वाच्यत्वमिन्द्रादिशब्दाना-
मप्याकृतियोंगो मन्त्रार्थवादेभ्योऽवगम्यते । विश्वकर्मप्रणीते च शा-
स्त्रे देवानामाकृतिविशेषा उक्ताश्चित्रकर्मप्रसिद्धयर्थं यमं दण्डहस्त-

मालिखन्ति वरुणं पाशहस्तमित्यभ्यासे चाकृतियोगः सुप्रसिद्धो
दृश्यते । अथ नानास्थानसम्बन्धात् तस्य च नित्यत्वाद् योयस्तत्स्था-
नमधितिष्ठति सस इन्द्र इत्युच्यते पृथिवीपतिवदितरैश्वर्यवशे-
न्द्रशब्दः यावकादिवत् । तस्मान्नित्येनार्थेन नित्यस्य शब्दस्य नित्यः
सम्बन्ध उपपद्यते ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वात् (१) आवृत्तावप्यविरोधो दर्श-
नात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

ननु वृद्धव्यवहारस्यानादित्वे सति वाच्यवाचकसम्बन्धस्या-
कृतिमत्त्वोपपत्तेरुपपद्यते वेदप्रामाण्यं यदा खलु भवतः सकलं ज-
गत् प्रलीयते जायते चाभिनवं तदा समस्तस्य विच्छेदात् कथं वेदस्य
नित्यत्वं कथं च तत्प्रभवत्वं जगतः प्रतिज्ञायत इत्याशङ्क्याह । आवृत्ता-
वप्यविरोध इति । चशब्दस्तुशब्दार्थे ऽपिशब्दः सम्भावनायाम् । सृ-
ष्टिप्रलयात्मिकायामावृत्तावप्युपगम्यमानायां न त्वदुक्तो विरोधः । सु-
षुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन कल्पान्तरवृत्तपदार्थस्मरणोपपत्तेः कल्पादावीश्व-
रानुग्रहात् प्रजापतेः । न हि प्रलयोऽस्माभिरत्यन्तविनाशोऽभिप्रेयते ।
सुषुप्त्यवस्थायामिव सूक्ष्मतापत्तिमात्रम् विद्यमानस्य चाभिव्यक्ती-
करणमात्रं सृष्टिः । कथं समाननामरूपत्वात् कल्पान्तरातीतैरिन्द्रा-
दिभिः कल्पादौ सृज्यमानानां नामवाचकः शब्दो रूपमाकृतिः । कथं
तुल्यनामरूपत्वं गम्यते दर्शनात् स्मृतेश्च । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शर-
णमहं प्रपद्य इति श्रुतेः । तथा सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम-
कल्पयत् । यथा पूर्वस्मिन् कल्पे धाता प्रजापतिः सृष्ट्वांस्तथास्मिन्नपि
कल्पे सूर्याचन्द्रमसावकरोदित्यर्थः । तथा यो ह वा अविदिताप्येय-
च्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वाऽस्थापुं
चर्छति गर्त्तं वा प्रपद्यत इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रेमन्त्रे वि-
द्यादिति छान्दोग्यश्रुतिः । शौनकादिभिश्च मधुच्छन्दप्रभृतयो-
ऽग्निमील इत्यादीनामृषयः स्मर्यन्ते । स्मृतिरपि ।

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृश्यः ।

शर्वैर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
 हृदयन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु ॥
 यथाभिमानिनोऽतीताः तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।
 देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥ इति ।

अत्र मीमांसकाश्चोदयन्ति । कथं युगादौ कस्यचित् पुरुषस्य सप्रदायमन्तरेण वेदग्रहणमेकस्य च प्रतिभाने वेदस्य कृतकत्वं प्रसज्यते । अत्र वदामः । वेदस्य तावत् प्रामाण्यं प्रथमपादोक्तेन न्यायेन वाच्यवाचकसम्बन्धनित्यत्वादस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् प्रयाजादिवदनपेक्षत्वादनधिगतार्थगन्तृत्वादावयोः समानम् । स्वसिद्धार्थस्वरूपे प्रामाण्यं च पुरस्तात् प्रतिपादितम् । तेन यथा स्वर्गास्तित्वं भवान् प्रतिपद्यते तथाहमपि सृष्टिस्थितिप्रलयकारणं परमात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं प्रतिपद्ये स च सर्वज्ञः प्राणिनामुपभोगकालं ज्ञात्वा प्रथमं भूतसूक्ष्ममव्याकृताकाशं सृजति तदनन्तरं हिरण्यगर्भं तस्मिन्ननुप्रविश्य तदात्मना स्थित्वाकाशादिक्रमेणायुः सृष्ट्वा ततः स्थावरपर्यन्तं सृजति प्राणिनां कर्मानुरूपेण । न च तस्यात्मनः प्रयोजनं किञ्चिदस्याप्तकामत्वादपहतापाप्मा विजरां विमृत्युः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पादिरतिशयानन्दसद्भावः श्रूयन्ते । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति संसारिणः सर्वे तदीयमानन्दैकदेशमुपजीवन्तीति श्रुवंस्तस्य प्रयोजनाभावं दर्शयति । स्वभावतस्तु प्रवर्तते तत्र यथेदं जगदाविर्भवति पुनश्च तस्मिन्नेव प्रलयकाले ऽवतिष्ठते । तथा वेदोऽपि तस्मिन् ब्रह्माणं प्रतिष्ठितः सर्गादौ तदनुग्रहात् प्रजापतेर्मनसि प्रादुर्बभूवेति न कश्चिदोषः । परमात्मनश्च नित्यत्वात् तदात्मत्वाच्च वेदस्य सुतरां नित्यत्वमुपपद्यते संसारस्य चानादित्वात् । यथा तव सुप्तावस्थायां वेदाः प्रलीना इव प्रातर्बोधे चाविर्भवन्ति तथा सृष्टिप्रलययोरिति स्थितम् ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

असावादेत्यो देवमध्वत्यादिषूपास्यान्तराभावादादित्यवस्थादीनामनधिकारः सिद्धस्ततश्च विद्यात्वसामान्याद्ब्रह्मविद्यायामनधिकारं जैमिनिर्मन्यते स्म ॥ ३१ ॥

नन्वसमर्थो हेतुर्विद्यात्वसामान्यादिति न हि कचिदनधिकारा-

दन्यत्रानधिकारोऽनुमातुं शक्यते कर्मकाण्डे तथादर्शनादित्याशङ्काह ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

ज्योतिर्मण्डले सवित्रादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते न विग्रहयतीषु देवतासु अविग्रहवतां चेन्द्रादीनां कथमधिकार इति मुख्यहेतूप-
न्यासः ॥ ३२ ॥

भावं तु(१) वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अधिकारभावं भगवान् वादरायणो मेने ।
यस्मादस्ति श्रौत्रं दर्शनम् । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद-
भावत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणामितीन्द्रो ह वे देवानामभिप्रवव्रा-
जेति च । यदुक्तं विग्रहवत्त्वं नास्तीति । तदयुक्तम् । उपनिषत्सु देवतो-
पासनस्य सायुज्यादिप्राप्तेश्चाभिधानात् । देवो भूत्वा देवानप्येतीति ।
तथा कति देवा याज्ञवल्क्येत्युपक्रम्य त्रयश्च त्री च सहस्रेत्यनेकरूपो-
पादानमैश्वर्ययोगादुपन्यस्य महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव
देवा इति तात्पर्यतो देवतानिरूपणं ब्रह्मणा चोक्तमष्टौ वसव एका-
दश रुद्रा द्वादशादित्याः पञ्चापतिश्च वषट्कारश्चेतीन्द्रो वषट्कारश-
ब्देन तत्रोक्तः । अपि च मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेभ्योऽष्टगुणेश्वर्योपेताः
समधिगम्यन्ते । न च मन्त्रार्थवादप्रभवस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वं वदितुं
शक्यं करणदोषबाधकप्रत्यक्षाभावात् त्रिधा हि मन्त्रार्थवादाः प्र-
माणान्तरविरुद्धार्थवाचिनो विरुद्धार्थविषयाः प्रमितार्थाश्चेति ।
यथा धूम एवाग्नेर्दिवा दर्शनार्चिरिति । अग्निर्हिमस्य भेषजं पूत एव
स तेजस्वी अन्नाद् इन्द्रियवाची पशुमान् भवतीति । तत्र विरुद्धार्थेषु
गुणवादोऽवतिष्ठते । तत्रापि पौर्वापर्यान्वयादेव गुणनिष्ठता प्रती-
यते । प्रमितार्थाविरुद्धार्थेषु तु श्रूयमाणमेवात्मनः युक्तं न हि
निरालम्बनं विज्ञानमस्तीति स्थितं निरालम्बनवादे । ननु परार्थत्वा-
दर्थवादानां श्रूयमाणार्थत्वं नास्तीति । तदिदमसमीक्षितं वचनम् । न हि
परार्थत्वं मिथ्यात्वहेतुः । उभयं हि मिथ्यात्वकारणं करणदोषो बाध-
कप्रत्ययो वेत्युक्तम् । न हि प्रयाजादीनां स्वरूपाभावः परार्थत्वाद-
भ्युपगम्यते । न च गर्भदासादीनां विद्यमानस्य हि स्वार्थता परा-

यथा वा नास्तः शशविषाणस्योभयं दृश्यते अर्थवादगतेभ्यः पदेभ्यः
पदार्थप्रतीतिः ततो वाक्यार्थावगतिः तस्यास्तु क्रत्वर्थपुरुषार्थोपयोगि-
त्वाभावाग्निन्दा स्तुतिर्वा प्रयोजनं कल्प्यते । न हि प्रयोजनवशात् स-
दसत्त्वे किं तर्हि प्रत्ययवशात् तृणलोष्टादिवदतो विग्रहवत्त्वादि
प्रतीयमानं प्रमाणान्तराविरुद्धं च प्रतीतिशरणां गुक्तमभ्युपगन्तु-
मिति च विधिभिरेव रूपवत्त्वमपेक्षितमेवं हि श्रूयते । यस्यै देवतां-
यै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेत् वषट्कारिभ्यन्निति नीरूपस्य
ध्यानानुपपत्तेर्मन्त्रार्थवादसमर्पितं रूपमाश्रयणीयं न स्वबुद्धिकल्पि-
तमित्यलमतिप्रसङ्गेन । यत् पुनर्देवताधिकरणे विग्रहवत्त्वादिनिरा-
करणं तद्देवतातः फलमिति सांख्यादयो मन्यन्ते तदभिनिवेशनि-
राकरणाभावरूपमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

शूद्रस्य (१) तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

मनोवृत्तिमात्रसाध्यत्वाद्विद्यायाः शूद्रस्याप्यधिकारमाशङ्क्य नि-
राक्रियते लिङ्गदर्शनाच्च । संवर्गविद्यायां जानश्रुतिं पौत्रायणं
शूद्रशब्देन परामृशति । अहं हा रे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिर-
स्त्विति । सिद्धान्तस्तु न तस्य वैद्यत्वात् कर्मणीव ब्रह्मविद्यायामनधि-
कार उपनयनाध्ययनार्थाधिगमाभावात्लिङ्गयुक्तं न तत्समर्थम् । यौ-
गिकस्तत्र शूद्रशब्दः प्रयुक्तः । कथम् । हंसवचनादस्य जानश्रुतेः शुगु-
त्पन्ना शोको जातः । कं वर एनमेतत् सन्तं सयुग्धानमिव रैकमा-
त्येत्यनादरश्रवणात् । तदाभवत्तपौपासूपपरिघण्डितहृदययोरैक्यमु-
ष्टिद्रुद्रावाजगामैतस्माद्धेतोः शूद्र इत्युक्तिः । किं पुनः कारणं शूद्रशब्देन
जानश्रुतिमभाषीत् सूच्यते हि रैक्येण राज्ञः शुगुत्पन्ना आत्मनः परो-
क्षज्ञानोत्थापनायाह रूपणो धनार्थी सर्वज्ञोऽस्मीति प्रकटयितुम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् (२) ॥ ३५ ॥

इतश्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वं कथं संवर्गविद्यायामुत्तरत्र वाक्यशेषे
चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा सह समुच्चारणाल्लिङ्गादवगम्यते समानजा-

(१) शृगस्थेति क्वचित् पाठः ।

(२) श्रीभाष्ये तु क्षत्रियत्वगतेष्वेतेषां सूत्रम् । उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गादिभ्यारं वृ-
त्तमिति दृश्यते ।

तीयानामेवैकस्यां विद्यायां सङ्कीर्तनं युक्तम् । किं पुनस्तल्लिङ्गम् । अथ ह शौनकेन च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिवीक्ष्यमाणो ब्रह्मचारी विमिक्ष इति । कथं पुनरभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं कापेयेन शौनकेन योगादेतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयस्तमेकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्ष-
मकुर्वत । तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च विद्यायामनधिकारः । संस्कारस्य चोपनयनस्य परामर्शात् तत्सङ्कीर्तनात् । विद्याप्रदेशे तं होपनिष्ये अधीहि भगव इति तस्य भावाभिलापादभिधानात् । शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिर्न च संस्कारमर्हतीति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

शूद्रत्वाभावनिर्धारणे निर्णये सति जाबालमुपनेतुमनुशासितुं च गौतमस्य प्रवृत्तेः । समिधं सौम्याहरोप त्वानेष्येन सत्यादगा इति ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च (१) ॥ ३८ ॥

श्रवणाध्ययनतदर्थपरिज्ञानतदनुष्ठानानां प्रतिषेधाच्च स्मरणात् । अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम् । तस्माच्छूद्र-
समीपे नाध्येतव्य इति ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते । यदिदं किं च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति । तत्र संशयः किं पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राणः किं वा ब्रह्मेति । एक तावद्युक्तं प्रसिद्धेर्वायुः प्राणः समाष्टव्यष्टिभावेनावस्थितः । यद्य-
पीदं ब्रह्मप्रकरणं तथापि श्रुतिर्वलीयसीति पूर्वः पक्षस्तत्र जगत्परि-

(१) श्रीभाष्ये तु श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधादित्येकं सूत्रम् । श्रुतेरेवपरं सूत्र-
मिति दृश्यते ।

वर्तमानमेजति कम्पते वज्रमशनिः प्रसिद्धेः । एवं प्राप्ते ब्रूमो ब्रह्मैव
प्रतिपत्तव्यं कस्मात् पूर्वापरपर्यालोचनात् प्रतीतेः । तदेव शुक्लं तद्ब्रह्म
तदेवामृतमुच्यते इति पुरस्तादुपक्रमादुत्तरत्रापि भयादस्याभिस्रपति
भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्ध्रुवति पञ्चम इति ।
तन्मध्यपतिते ऽस्मिन् वाक्ये ब्रह्मैव निर्दिष्टं गम्यते न वायुः ।
कस्माज्जगतः कम्पनात् । ब्रह्मणो हि निखिलं जगद्विभ्रत
कम्पते स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपस-
प्यद्य खेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति । तत्र सन्देहः किं तमोपहं तंजः
किं वा ब्रह्मेति । किं तावद्युक्तं तमोपहं तेजः प्रसिद्धेः अथ यदतः
परो दिवो ज्योतिरिति परप्रत्यभिज्ञानात् परं ज्योतिरित्यध्यवसित-
मिह तन्नास्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तद्ब्रह्मप्रतिपादनाय प्रक-
रणं समुत्थाय आत्मापहतपाप्मेत्युपक्रमादेतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या-
ख्यास्यामीत्यनुसन्धानादशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत
इत्यवधारणादशरीरो वायुरिति च दृष्टान्तोत्पादनात् परमकारणं
ज्योतिर्जीवस्योपसम्पत्तव्यमथ यदत इति परस्मिन्नपि ज्योतिःश-
ब्ददर्शनायेति स्थितम् ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्(१) ॥ ४१ ॥

आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं
स आत्मेति श्रूयते । तत्र सन्देहः किं भूताकाशः किं वा पर इति ।
भूताकाशमिति प्राप्तम् । अवकाशादिदानेन तस्य नामरूपनिर्वहणं स-
म्भवतीति प्राप्ते उच्यते । पर एवाकाशः कस्मादन्तरत्वेन व्यप-
देशादाकाशस्य ते यदन्तरेत्याकाशस्यापि नामरूपत्वात् तद्यतिरेकेणा-
भिधानादादिशब्देन ब्रह्मत्वामृतत्वात्मत्वसंकीर्तनं युज्यते आकाश-
स्तल्लिङ्गादिति स्पष्टलिङ्गनामरूपनिर्वहणमन्यत्रापि स्यादित्याश-
ङ्कातिरेकः ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठप्रपाठके कतम आत्मेति
 योर्यं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्युपक्रम्यात्मविषयं नि-
 रूपणं क्रियमाणं किं संसारिस्वरूपपरं किं वा परमात्मस्वरूपपरमिति
 संशये विज्ञानमयः प्राणेष्विति लिङ्गात् संसारिस्वरूपप्रधानमन्वाख्या-
 नमिति प्राप्ते ब्रूमः पररूपपरमिति कुतः सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शा-
 रीराद् भेदेन परस्य व्यपदेशात् । प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न
 बाह्यं किञ्चन वेदेति प्रकृष्टया सर्वज्ञलक्षणया प्रज्ञया युक्तः प्राज्ञः परमे-
 श्वरस्तेन सम्परिष्वक्तो जीवः । तथोत्क्रान्तावप्ययं शारीर आत्मा प्रा-
 ज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन् यातीति यः पुनरुपक्रमे प्राणसम्यन्धः
 साऽनुवादः प्रमाणान्तरसिद्धेः । सर्वोपाधिरहितचैतन्यानन्दस्वरूपप्र-
 तिपादनाय । तथाहि स वा एष महानज आत्मेत्युपसंहरत्यसङ्गं ह्ययं
 पुरुषोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शो-
 कान् हृदयस्य भवतीति पुण्यपापाभ्यामसम्पृक्तं समस्तशोकातीतं
 विज्ञानात्मनः परं रूपं परमात्मसङ्गं दर्शयति ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्च सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरिति पत्यादि-
 शब्देभ्यः परमात्मा निश्चीयते ॥ ४३ ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये
 प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

अनुमानिकमनुमाने भवं प्रधानमप्येकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुप-
लभ्यते । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । कठवल्लीषु पठ्यते । महतः पर-
मव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इति । पुरुषो भोक्ताव्यक्तं प्रधानमिति ।
तत्र क्रमः सांख्योक्तः प्रत्यभिज्ञायत इति चेन्न शरीरस्य रथरूपक-
विन्यस्तस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणात् । केनचित् सादृश्येन वस्त्वन्तरे व-
स्त्वन्तरकल्पनं रूपकम् । यथा भारतामृतं चक्रवाकस्तनीति ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

रथकल्पात् दर्शयित्वेन्द्रियादिभ्यः परत्वेन सोऽध्वनः परमा-
प्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति दर्शयति । कथम् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ।

इन्द्रियेभ्यो ह्यर्थानां परत्वमितिग्रहणादुत्कृष्टवचनोऽत्र परशब्दः ।
पूर्वस्मिन् ग्रन्थे शरीरस्य सन्निधानादव्यक्तं शरीरं प्रतीयते पारिशो-
ष्याच्चेति न शब्दात् सर्वस्मात् परमपदस्य परत्वमिह विवक्षितं बुर्वि-

ज्ञेयत्वात्तथा च ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

हृदयते त्वग्यूया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ इति ।

वैष्णवस्य पदस्य दुर्दर्शत्वमुक्त्वा तत्प्रतीत्युपायं दर्शयति ।

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राक्षस्तद्यच्छत ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ इति ।

वाचं समस्तबाह्येन्द्रियव्यापारं मनसि संयच्छेदित्यर्थः । तच्च मनो ज्ञानात्मनि बुद्धिस्वरूपे नियमयेन्मनो नाम सङ्कल्पकामस्मरणादिहेतुः । बुद्धिः पुनरध्यवसायात्मिका तस्याश्च धर्मोऽहङ्कारः । ते बुद्धिमनसी द्वे अन्तःकरणे वेदान्तवादिन इच्छन्ति । तां बुद्धिं महत्यात्मनि क्षेत्रज्ञे भोक्तरि स्थापयेत् । तं च शान्ते प्रपञ्चातीते सर्वव्यापिन्यमृतरसे संसृजेत् स एवाहमस्मीति भावयेत् । सनकादौ च योगशास्त्रे ऽयमेव योगः प्रदर्शयते । ध्यानं धारणा समाधिरिति । ध्यानमभिप्रतार्थप्राप्त्यर्थं चित्तैकाग्रतोच्यते । प्राणेन्द्रियबुद्धिमनसां युगपत्सन्धानं धारणा । श्रद्धाप्रयत्नाभ्यां नित्यचिन्ता समाधिः । उक्तं च सनकेन ।

न योगादुत्तमं ह्यस्ति योग एव परा गतिः ।

देवा महर्षयश्चैव योगेन श्रेष्ठतां गताः ॥

श्लिष्यमाणोऽपि कुर्वीत निग्रहं मनसः सदा ।

न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत् कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ इति ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

कथं पुनः शरीरमव्यक्तशब्दाहंमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तु शब्दः । शरीरकारणं भूतसूक्ष्ममव्यक्तीकृतमीश्वरशक्तिराद्यं तत्त्वमचेतनं यतः सर्वोऽयमाकाशादिरचेतनप्रपञ्चो जायते । कारणं मुक्त्वा कार्यं स्थूलमपि शरीरमुक्तम् । कार्यकारणयोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । किं पुनः कारणं स्थूलशरीरे प्रकृतभूतसूक्ष्मं व्यपदिश्यते । तदहत्वादव्यक्तशब्दाभावात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

भेदव्याकृतमभ्युपगम्यते तदेव प्रधानमित्याशङ्क्याह । तदधी-
नत्वादीश्वराधीनत्वादव्याकृतावस्थायाः । त्वदभिप्रेतं नित्यमचेतनं
प्रधानं न सिध्यति तच्चाव्याकृतमर्थवदभ्युपगम्यते प्रयोजनवत् ।
न हि तेन विना प्रपञ्चोत्पत्तिः सम्भवतीति केचिदेवं व्याचक्षते ।
अपरा व्याख्या सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरापेक्षया सूक्ष्ममिति व्यप-
दिश्यते । कस्मात् तदहत्त्वादव्यक्तशब्दस्य । पञ्चानां भूतानां प्रतिपु-
रुषं सूक्ष्मावस्था काचित् कर्मकारितास्ति । तदन्तरप्रतिपत्तौ वहन्ती-
त्यत्र प्रसाध्यते । तस्मिन् शरीरे पञ्च वायव एकादशेन्द्रियशक्तयो
बुद्धिश्चेति तदिदं लिङ्गशरीरं पुर्यष्टकमिति गीयते । तेन बद्धो बद्ध
उच्यते । तेन च मुक्तो मुक्त इत्युच्यते । तदेतदाह । तदधीनत्वा-
दर्थवत् । सूक्ष्मशरीराधीनत्वाद्बन्धमोक्षयोरर्थवदिति दृष्टान्तवच-
नमिन्द्रियेभ्यः परत्वं यथार्थानां तथा महतो जीवादव्यक्तस्य प-
रत्वं शरीरं रथमित्यत्रापि लिङ्गशरीरमुपात्तं तेन विना संसरणं रोग-
योरभावादतः प्राकृतमेव सूक्ष्मशरीरमित्युपपन्नं द्वितीयं व्याख्यानम् ।
लिङ्गशरीररहितः परमात्मेति ततः परत्वं तस्योपपद्यत इति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषविवेकज्ञानान्मुक्ति-
रिति । इह तदभावान्न प्रधानमव्यक्तम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ज्ञेयत्वं वदति श्रुतिरिति चेत्

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ इति ।

न प्राज्ञो हि तस्य हीदं प्रकरणं पुरुषान्न परं किञ्चि-
दित्युपक्रमात् न च प्रधानस्य प्रक्रियास्ति कथं पुनरीश्वरवि-
षयं ज्ञानं जीवस्य मुक्तिकारणं न हि गोविषयेण ज्ञानेन तैमि-
रिकस्य द्विचन्द्रज्ञानं निवर्तते । वचनसामर्थ्याद्भवतीति चेत् न
वचनशतेनाप्यनिवृत्तावित्यस्य मुक्तिरुपपादयितुं शक्यते । ज्ञान-
मज्ञानस्य निवर्तकं दृष्टत्वात् तच्च प्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् । अत्रो-

क्यते । न गोपुरुषवदत्यन्तभेदो जीवपरयोर्यदेव पररूपदर्शनं
सैवाविद्या सा च विद्यया निवर्तते । ततश्च स्वरूपं प्रतिपद्यत
इति किमत्र चित्रमत इदमुक्तम् । निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमु-
क्यत इति ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैव मुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च नाव्यक्तं प्रधानम् । एवशब्दोऽवधारणे । त्रयाणामग्निजीव-
परमात्मनामुपन्यासो व्यक्तव्यतया प्रश्नश्च ज्ञेयतया एवमिति
प्रकारनिर्देशो ग्रन्थारूढः प्रकारो निर्दिश्यते । स त्वमग्निं स्वर्ग्य-
मध्येषि मृत्योः प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मल्लमित्यग्निप्रश्नः । येयं प्रेते
विचिकित्सा मनुष्ये ऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनु-
शिष्टस्त्वयाहं वराणमेष वरस्तुतीय इति जीवप्रश्नः । सौमनस्यप्रश्ना-
पेक्षयायं तृतीयः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृतावृतात्
अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च यत् तत् पश्यसि तद्वदेति परविषयः प्रश्नः ।
उपन्यासोऽपि । लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै ।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ इति ।

जीवविषयं प्रतिवचनम् । न जायते भ्रियते वा विपश्चिदिति
परविषयमेव । नास्ति प्रधानस्येति तात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

महद्वच्च(१) ॥ ७ ॥

इतश्च महच्छब्दो बुद्धौ सांख्यैः प्रयुक्तस्ततोऽन्यत्रापि वेदे ह-
इयते । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । तथाव्यक्तशब्दः शरीरे भ-
विष्यति ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात्(२) ॥ ८ ॥

श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रूयते ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

वह्नीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

(१) महत्त्वाच्चेति कृषिदादर्शपुस्तके पाठः ।

(२) अविशेषाच्च - पा० २ पु० ।

अजो ह्येको जुयमाणोनुयेते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ इति ।

तैत्तिरीयाणामपि नारायणोपनिषदि श्रूयते । अस्मिन् मन्त्रे त्रि-
गुणात्मिका प्रकृतिः । सांख्यस्मृतिप्रसिद्धा प्रत्यभिज्ञायते । अतः
प्रधानं प्रतिगम्यमेवेत्याशङ्कां निराकरोति । न प्रधानमनेन मन्त्रेण
निर्दिश्यते कस्माद्विशेषात् लोहितादिशब्दानां रक्तशुक्लकृष्णवर्ण-
वाचिनां सर्वत्राविशेषाच्चमसवदर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्य-
स्मिन् मन्त्रे चमसक्रियायोगाच्चमसशब्दो यथाविशिष्टस्तथेहापि ॥८॥

ननु तत्र इदं तच्छिर इति वाक्यशेषाच्छिरश्चमसो गम्यते ऽत्र
कथं विशेषप्रतीतिरत आह ।

ज्योतिरुपक्रमा तु तथाह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

तुरवधारणे । ज्योतिरुपक्रमो यस्याः प्रकृतेः सा ज्योतिरुप-
क्रमा तथा तेन प्रकारेणैके शाखिनः छन्दोगा अधीयते । हीति
हेतौ । यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यत् शुक्लं तदपां यत् कृष्णं त-
दन्नस्येति शाखान्तरे विशेषदर्शनात् अविशेषश्रुतिर्निर्णीयते । य-
थाग्रेयं चतुर्धा करोतीति विशेषश्रुत्या पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति
सामान्यश्रुतिर्निर्णीयते तद्वत् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

चशब्दः सम्भावनायाम् । ईश्वरावुत्पन्नयामपि चराचरप्रकृता-
वजा सादृश्यकल्पनयोपदेशादविरोधः । यथा काश्चिदजां बहुव-
र्करां यदृच्छया कश्चिदजोऽनुशेते अपरो जहाति तथेमां प्रकृतिम-
विद्वाननुशेते व्यपगताविद्यातिमिरां जहातीति जीवानां पर-
स्परं भेद एव परमात्मना चाभेदः । फेनतरङ्गादीनामिव सत्येव-
मेकस्मिन् मुक्ते परो न मुच्येत इत्युपपद्यते बन्धमोक्षव्यवस्था म-
ध्वादिवदादित्यस्य । मधुनो मधुत्वं वाचश्च धेन्वा धेनुत्वं सादृ-
श्यात् कल्प्यते ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेवमन्य आ-

त्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमिति । अस्मिन् मन्त्रे पञ्चसंख्याविषया अपरा पञ्चसंख्या श्रूयते ततश्च पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिपदार्थाः सम्पद्यन्ते । अर्थतश्च स्मर्यन्ते सांख्यैः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

अत्रोच्यते । न संख्योपसङ्गहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वम् । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । कुतः नानाभावात् सांख्यकैलपितानां पञ्चविंशतितत्त्वानां पृथग्भावात् । अन्तरार्थे पञ्चसंख्यानिबन्धनं नास्ति यत्रावान्तरसंख्या निवेशतः । संख्याशब्दो हि प्रयुज्यमानो जातिगुणक्रियां चोपादाय प्रयुज्यते । न चात्रान्तराले पञ्चसंख्यानिवेशनिमित्तमन्यतमं यत् पश्यामः । तस्माद् दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासोऽनुसर्तव्यः । पञ्चजना नाम केचित् ते पञ्चेतिसंख्यया विशिष्यन्ते । यथा सप्तर्षयः सप्तेत्येकैकोपि सप्तर्षिः । जनशब्दोऽपि न तस्ये प्रसिद्धस्तस्मादप्रत्यभिज्ञानम् । अतिरेकाच्च । यस्मिन्निति सप्तम्यात्मा निर्दिश्यते । तथाकाशश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशोऽतिरिच्यते । ततश्च सप्तविंशतितत्त्वानि सम्पद्यन्ते ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

के पुनस्ते पञ्चजनाः प्राणादयः कथं वाक्यशेषात् । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्तु श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विबुधिरिति ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

माध्यन्दिनानां मन्त्रे अन्नेन प्रपूरणं असत्यन्ने ज्योतिषा पूरणमेकेषां काण्वानां न तऽन्नं प्राणादिषु पठन्ति पञ्च पञ्चजना इत्यस्मात् पूर्वस्मिन् मन्त्रे तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति पठन्ति ॥ १३ ॥

करणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

क्वचिदाकाशादिका सृष्टिरुच्यते । आत्मनः आकाशः सम्भूत इति । क्वचित्तेजःप्रमुखा तत्तेजोऽसृजतेति । क्वचित् प्राणादिका स प्रा-

गामसृजतेति । कचिदक्रमा लोकसृष्टिः स इमाल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमाप इति । कचिदसत्पूर्विका सृष्टिरसद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदाजायतेति । कचिदसन्निराकरणे सत्पूर्विका सृष्टिः कथमसतः संजायतेति सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति सृष्टि-क्रमविपतिपत्तेः । स्रष्टाप्यनेको नैकं ब्रह्म जगत्कारणमित्याशङ्क्य निराक्रियते । चशब्दस्तुशब्दार्थो यथाशब्दः प्रकारवचनो यत्प्रकारं सर्ववित्त्वादि(१)गुणयुक्तं ब्रह्मकारणत्वेन व्यपदिष्टमेकस्मिन् वेदान्ते तत्प्रकारस्य सर्ववेदान्तेषूक्तेर्न कारणविज्ञानमाकाशादिषु सज्यमाने सत्यर्थप्रत्यभिज्ञानात् सत्यं ज्ञानभनन्तं ब्रह्मेति यदेकत्रोक्तं तदेवैतद्बहु स्यां प्रजायेथेति । तथात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स पेक्षत लोकानुसृजा इति । यथा कुम्भकारो मत्रजातं (?) निर्मिमाणः कदाचिद्धटपूर्विकां सृष्टिं करोति कदाचिच्छरावपूर्विकां तथापि कर्ता न भिद्यते ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

यदुक्तमसद्वा इदमग्र आसीदिति असत्पूर्विका सृष्टिरुच्यत इति । तत्रोत्तरम् । सोऽकामयतेति प्रकृतसमाकर्षादसद्वा इदमग्र आसीदित्यनेन श्लोकेन पूर्वोक्तमेवात्मानमालम्ब्य विषयीकृत्योत्तरवाक्यप्रवृत्तेरित्यर्थो यदिदमाभिव्यक्तं जगदुपलभ्यते तदसदिवासीदस्यष्टमिवाभूदित्यर्थः । न निरात्मकमवस्तुकारणत्वेन कथ्यते । असदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापीयमेव योजना । तत् सदासीदिति समाकर्षणात्तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्रापि ईश्वरे व्याकर्तारि सत्येव कर्मकर्तृनिर्देशो द्रष्टव्यः । तस्मादेवमेव चेतनं जगत्कारणमिति सिद्धम् । यदुक्तं गतिसामान्यादिति न तार्किकाणामिव जगत्कारणे विगानमिति विप्रतिपत्तिरित्यभिप्रायः । न वियदश्रुतेरित्यारभ्याकाशादिविषयामपि विप्रतिपत्तिं निराकरिष्यति ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौपीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य इति । अत्र

सन्देहः किमत्र प्राणो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते किं वा जीवः परमात्मेति । प्राणास्यैतत् कर्मेति तावत् प्राप्तं कर्मशब्दः क्रियावचनः सर्वा च क्रिया चलनात्मिका परिस्पन्दलक्षणश्च वायुः तेन प्राणो गम्यते धूमेनेवाग्निः येन बालाकिना निर्दिष्टाः पुरुषाः य एष आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष इति । तेषामपि वायुः कर्तोपपद्यते । सूत्रात्मनः प्राणस्य महिमानोऽपि सर्वे देवताप्रभेदा इति जीवो वा वेदितव्यो यस्य चैतत् कर्मेति धर्माधर्मलक्षणं कर्म प्रसिद्धं तद्भोगार्थं जगदुत्पद्यत इति बालाकिना निर्दिष्टानां पुरुषाणामपि जीवः कर्ता कथञ्चिदुपपद्यते । तस्माद्विज्ञानाख्यो वेदितव्य इति प्राप्ते ऽभिधीयते । पर एवात्र वेदितव्यतयावगम्यते । कथमुपक्रमे ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिना ब्रह्मोपक्षिप्तं तदेवात्र बुद्धौ विपरिवर्तमानं यस्य चैतत् कर्मेत्यत्र स मुच्यते न प्राणो जीवो वा प्रकरणाभावात् कर्मशब्दश्चैतच्छब्देन सम्बध्यमानप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं जगत् प्रत्याययति क्रियत इति कर्मेतिव्युत्पत्तेः स भगवानेतेषां पुरुषाणां कर्ता ईश्वरः कर्तोपपद्यते नान्यः चशब्दस्य चायमर्थः किं विशिष्याभिधीयते यस्य चेदं कृत्स्नं कर्म सामान्येन स वै वेदितव्य इति किं च भजातशत्रुणा बालाक्युपदिष्टं ब्रह्म प्रत्याख्याय तदधिकविवक्षयेदं वाक्यमवतारितम् । तस्मात् परविषयमिदम् । उपसंहारे च सर्वान् पाप्मनोपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेदेति सर्वेषामुपासनमित्युक्तम् ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातम् (१) ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १७ ॥

अन्यार्थं ब्रह्मोपलक्षणार्थमस्मिन् प्रकरणे जीवप्राणग्रहणमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म । प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत् कैष बालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतदभूत् कुत एतदागादिति व्याख्यानमपि यदा सुषुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्यो देवा देवेश्यो लोका इति सुषुप्तिकाले समस्तं करणग्रामं म-

(१) जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातमित्येकं पृथक् सूत्रं ग्राह्यमा-
न्यश्रीभाष्ययोर्व्याख्यातम् ।

नसा सङ्गृह्यायं जीवोऽन्यं विज्ञानात्मानमनुप्रविश्य स्वस्थः सम्प्र-
 सन्नः पुनर्भोगायागच्छति । सोऽयमीश्वरोऽत्र वेदितव्यो न जीवः ।
 अपि चैवमेके वाजसनेयिनः एवमेवाधीयते । तत्रापि बालाक्यजात-
 शत्रुसम्बादरूपामाख्यायिकामवतार्य प्रश्नप्रतिवचने भवतः । य एष
 विज्ञानमयः पुरुषः कैष एतद्वा लोके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतद्भूत्
 कुत एतदागादिति प्रश्नः प्रतिवचनमपि य एषोऽन्तर्हृदय
 आकाशस्तस्मिन् शेत इत्याकाशशब्दो ब्रह्मणि प्रयुक्तम् इत्युक्तं
 दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र । ननु पुनरुक्तमिवामाति ।
 न दोषः । प्रतर्देन जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्ब्रह्मोपलक्षणार्थत्वं
 व्याख्यातमुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया त्रिविधमुपासनं तत्रा-
 भिप्रेतं इह तूपलक्षणार्थमिति केचित् । अथवास्तु तत्राप्यु-
 पलक्षणार्थत्वं तथापि विशेषाशङ्का शक्यते दर्शयितुं युक्तं तत्र व-
 क्तुरात्मोपदेशः वामदेवपरमात्मोपासनमेव विजानातीति व-
 क्तुं तदेकवाक्यत्वाच्चोत्तरमपि ब्रह्मविषयं वाक्यजातमिह पुनरेव-
 माज्ञायतेति होवाच अजातशत्रुः कैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा
 एतद्भूत् कुत एतदागादिति बालाके रप्रतिपत्त्या स्वयमेवाजातश-
 त्रुरुत्तरमुक्तवान् । हितानामहितानां प्रस्तासु तदा भवति । यथा
 सुषुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तथा
 तदेव वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति
 स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा वि-
 प्रतिष्टेरन्नेवमेतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो
 देवा देवभ्यो लोका इति । नात्र परमात्मलिङ्गं विस्पष्टं कीर्त्यते
 ततो जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्मुख्यत्वमेव युक्तं यस्य चैतत् कर्मेति च
 कर्मशब्दः क्रियावचनः प्रसिद्ध इति समाधानं तु जगद्वाचित्वात्
 कर्मशब्दस्य तदनुसारित्वाच्चोत्तरवाक्यप्रवृत्तेः प्राणशब्दः परमा-
 त्मपरो निर्धायते । य एतस्मादात्मन इति च आत्मशब्दादुप-
 संहारे चाधिपत्यकीर्तनान् शाखान्तरे कैष तदाभूत् कुत एत-
 दागादिति क्लेशधिकरणवाचिनः परमात्मवाचित्वेन प्रयोगादा-
 काशे शेत इति च परमात्मनि स्वापसंकीर्तनात् । सता सौम्य
 तदा सम्पन्नो भवतीति चात एव पूर्वत्रापरितोषात् परिहारा-
 न्तरं वक्तुमाहान्यार्थं तु जैमिनिरिति ॥ १७ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १८ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयब्राह्मणे श्रूयते । न वा अरे पत्युः कामायेत्युपक्रम्य न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति । तत्र संशयः । किं विज्ञानात्मप्रतिपादनपर इति किं वा परमात्मप्रतिपादनपर इति । तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते विज्ञानात्मा प्रतिपाद्यते स दर्शनादिक्रियाविषयत्वेनोपदिश्यते जायापुत्रवित्तादिभ्योग्यजातमात्मनः प्रियं भवतीति निर्देशात् । तथा विज्ञानघन एवैतद्भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञास्तीतिसमुत्थानवचनात् तथा विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादिति कर्तुर्वचनेनोपसंहारादेवं प्राप्ते ऽभिधीयते । परमात्मैव दर्शनादिविषयो निर्दिश्यते । कुतो वाक्यान्वयात् । वाक्यं नामैकार्थप्रतिपादनपरं विभज्यमानसाकाङ्क्षावत्पदजातमुच्यते । तत्रोपक्रमोपसंहारयोः पर्यालोच्यमानस्य पदजातस्य परमात्मप्रतिपादनपरतया ऽन्वयावगमात् । अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति धनेन नामृतत्वप्राप्तिस्तदेव मे ब्रूहीति मैत्रेयेण याज्ञवल्क्यः प्रार्थितः इदमात्मज्ञानमवतारयतिस्म । तथात्मविज्ञानात् सर्वविज्ञानमुच्यमानं परमात्मनो ऽन्यत्र नोपपद्यते । तथात्मबाह्यं प्रपञ्चं ब्रुवतो दोषं दर्शयति । सर्वं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः सर्ववेदेति तस्मादात्मनो ऽव्यतिरिक्तमिदं जगदित्यवधारणात् प्रपञ्चकारणं ब्रूहीत्यत्रात्मा (१) विवक्षित इति गम्यते । इदं सर्वं यदयमात्मेति चोपसंहारात् । अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेद इत्यादिवचनाच्च ॥ १८ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ १९ ॥

जीवेनोपक्रमणं कथमिति तदुपपादनार्थमारभते । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धेल्लिङ्गमेकमेतत् । यत्प्रियादिसम्बन्धिना प्रमाणान्तरसिद्धेन भोक्ता जीवेन

वाक्योपक्रमणमित्याश्मरथ्यो मन्यते स्म । यद्यत्यन्तभिन्नो जीवः परमात्मनस्ततो वाक्योपक्रमो जीवेन परमात्मना चोपसंहार इति वाक्यमसम्बद्धं स्यात् प्रतिज्ञा च न सिद्ध्येत् । तस्मादभेदांशेनोपक्रमः । कियानपि जीवपरयोर्भेदोऽस्तीत्यस्याभिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २० ॥

जीवः परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नः तस्य पुनर्ज्ञानध्यानसमाधिसम्पन्नस्य शरीरेन्द्रियसङ्घातादुत्क्रमिष्यतो मुक्त्यवस्थायामेवं तावज्जीवोपक्रमे इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते स्म । श्रुतिरपि नदीदृष्टान्तेनेममर्थं ज्ञापयति ।

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे

ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः

परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ इति ।

पाञ्चरात्रिका अप्येवमाहुः ।

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य च न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ॥ २० ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २१ ॥

न प्रकृतिविकारभावो नाप्यत्यन्तभिन्नस्य जीवस्य मुक्त्यवस्थायामभेदापत्तिः किं तर्ह्युत्क्रमणात् प्रागपि जीवरूपेण परमात्मनोऽवस्थानादभेदेनोपक्रम इति काशकृत्स्नो मन्यते स्म । तथा च श्रुतिः । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति परस्यैव जीवरूपेणावस्थानं दर्शयति । ननु यदि पर एव साक्षादयं जीवो नाम स्यात् तत उपदेशोऽनर्थको मैत्रेय्याः । स वा एष महानज आत्मेति । न हि सर्वज्ञस्योपदेष्टा प्रयोजनम् । अत्रोच्यते । सम्यगाह भवानस्ति भेदोऽप्यनादिकालप्रवृत्ताविद्याकर्मोपाध्यवच्छेदादंशो हि परस्याहं जीवो नाम यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गाः यथाकाशस्य पार्थिवान्यधिष्ठानोपाध्यवच्छिन्नः छिद्रप्रदेशः तदंशशब्दग्रहणशक्त्यपेक्षा यथा च वायोः प्रतिशरीरं पञ्चवृत्तिः प्राणस्तथायं भिन्नाभिन्नस्वभावो जीवः संसारी न कदाचिन्मुक्तपूर्वः । तस्य मुक्त्यर्थं विद्योपदेशोऽर्थ-

वान् संसारावस्थायां विविधवासनायोगात् परं श्रेयः प्रार्थयमानानां
जीवानामुपदेशः क्रियमाणोऽर्थवान् । नैयायिका अप्याहुः । ननु मुक्ति-
प्रार्थना रागो रागश्च बन्धहेतुः कथं मुक्तिः । अत्रोच्यते । रागो हि
परमात्मविषयो यः स मुक्तिहेतुः विषयविषयो यः स बन्धहेतुः
शास्त्रादयं विभागो गम्यते । अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आ-
त्मकाम इति । यथा स्वभार्यागमनं धर्माय परभार्यागमनमधर्मायेति ।
ननु कर्मसहितं ज्ञानं यदि मुक्तिसाधनं ततः क्रमेण भुज्यमानेषु संसा-
रस्थान्तवत्त्वं स्यात् । उच्यते । कोऽयं भवतः सम्मोहः । को हि नामानु-
पहतबुद्धिः प्राप्तममृतमपीत्वा तृषितो भृगतृष्णामनुधावेत् । मातृतुल्या
हि श्रुतिः श्रेयः श्रावयति । तदशङ्कितत्वेनोपादेयम् अनन्तानां च संख्या
रहितानां जीवानामन्तो नास्ति समुद्रोदकवत् । शास्त्रप्रामाण्याच्च मुक्ति-
रपि गम्यते । जगच्चानुच्छिन्नमद्य दृश्यते तथा कालान्तरे । किं च यो
हि जगतः स्रष्टा पालयिता संहर्ता च स एव चिकित्सां वेत्स्यति किं त-
वानया चिन्तयातिगम्भीरया विरम्य मुक्तये प्रयतस्वेति । केचिदत्र
मायावादिनो ब्रुवते । स एवेश्वरः साक्षाद्देहेऽप्यनुप्रविश्यावस्थितः स
एव संसारी नान्योऽस्ति व्यतिरिक्तो जीवो नामेति । कथं तस्य
संसारित्वमिति चेत् । अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति । तत्र
ब्रूमः । कस्येयमविद्या न तावज्जीवस्य वस्तुभूतस्य तस्यानभ्युपग-
मात् । नापीश्वरस्य नित्यविज्ञानप्रकाशत्वाद्ज्ञानं विरुध्यते ।
यदि च तस्य संसारित्वं तदेश्वरत्वं विरुध्यते । सुखदुःखमोहा-
दिरहितत्वं हीश्वरत्वमुच्यते । तद्योगित्वं च संसारित्वं तदत्र
संसारित्वासंसारित्वयोरविद्याविद्यात्वयोर्बन्धमोक्षयोश्चैकस्मिन्नात्म-
नि समवायविरोधात् । शीतोष्णयोरिवान्यतरपरित्यागो बलात्
प्राप्नोतीश्वरश्चेन्न संसारी संसारी चेन्नेश्वर इति श्रुतिश्चासंसा-
रित्वं दर्शयति । निष्क्रियं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् अवद्यं
निन्द्यमुच्यते । अञ्जनमविद्या सा च जीवानामविद्यायामन्तरे व-
र्तमानानामिति श्रुतेः । तस्मादन्य ईश्वरस्तदंशो जीवः संसारी-
ति बलादभ्युपेयम् । भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

श्रवणं मननं ध्यानं ब्रह्मचर्यं क्षमादि च ।

अनपेक्ष्याप्यपोहेत साक्षाज्जीवो यदीश्वरः ॥

विश्वरूपो यथा मायां नारदाय व्यदर्शयत् ।

उपसंहृतवर्त्ताय च स्वेच्छया भगवान् प्रभुः ॥

कानुद्दिश्य सृजेन्मायां माया तावानर्थिका ।
 संसारितां कथं कुर्यादात्मनः स्वयमिच्छया ॥
 स्वयंनिर्मितमायात्मा वेदान्तश्रवणादिना ।
 ज्ञानं प्राप्नोति मुक्त्यर्थं सर्वज्ञ इति कः क्रमः ॥
 सर्वोपाधिविनिर्मोको युगपन्न हि सम्भवेत् ।
 एकोपाधिविनिर्मोको को लाभः(१) परमात्मनः ॥
 देहान्तरेषु दुःखित्वं यदि बाध्युपगम्यते ।
 एकोपाधिनिवृत्त्यर्थः क्लेशस्ते निःप्रयोजनः ॥
 तेषु चेकास्ति(२) दुःखित्वं क्लेशस्ते निःप्रयोजनः ।
 कृमिकीटाद्युपाधीनामनन्तत्वाच्च शक्यते ॥
 तस्मात् स्वतन्त्रः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्निरञ्जनः ।
 ईश्वरोऽप्युपगन्तव्यो जगत्सृष्टिलयश्रुतेः ॥

अन्ये तु स्वयमुत्प्रेक्षितदर्शनाः प्राहुः । अपहतपाप्मादिरूपमा-
 त्मतत्त्वं कर्तव्यम् श्रवणमननादिनियोगानुष्ठानेन । स च नियोगः
 प्रपञ्चप्रविलापनमापादयतीति सुसिद्ध्यर्थमेवेति । तदेतदपेशलमु-
 क्तमस्माभिः । प्रपञ्चप्रविलापनमशक्यं पुरुषमात्रेण कर्तुमिति ।
 यदि चात्मतत्त्वमपहतपाप्मादिरूपं क्रियते अनित्यत्वं प्राप्नोति
 घटादिवत् । न च प्रपञ्चप्रविलापने ऽन्यस्मिन् कृते वस्त्वन्तरमात्म-
 तत्त्वं भवति । न हि प्रदीपेनान्धकारापनयं कृते घटः कृतो भ-
 वति । यथा वा घटस्य विनाशे कृते नाघटविनाशः कृतो भवति ।
 अर्थत्वात् । एवमत्रापि । न च नियोगः प्रविलापनमापादयतीति
 शक्यते वक्तुम् । तस्याकारकत्वात् । न च तस्य प्रविलयोऽश्रुत-
 त्वात् । यदुत्प्रेक्षितमात्मना तत्सर्वं नियोगमस्तके ऽध्यारोप्य व्य-
 वह्रियते । यदि तावन्नियोगः शब्दात्मको लिङादिप्रत्ययः स पुरु-
 षव्यापारकर्तव्यतामात्रं ज्ञापयति यजेत जुहुयादिति । अथ प्रमे-
 यरूपो नियोगः तस्य का गतिः स्वयं प्रमेयत्वात् प्रमाणरूपता तस्य
 कल्पयितुमशक्या प्रमाणाभावात् । यदप्युच्यते । प्रपञ्चस्य मि-
 थ्यात्वमागमादवगम्यते । स्वत एव तु प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्य-
 मिति । तदप्यसत् । सर्वत्र हि परत एव मिथ्यात्वं गृह्यते न

(१) कोऽलम्बनः - पा० १ पु० ।

(२) तेषु चेकास्ति - पा० १ पु० । तेषु पाप्मासि - पा० १ पु० ।

स्वतः । यथा शुक्तिकाक्षानेन रजतज्ञानस्य मिथ्यात्वं न तेनैव तस्य गृह्यते । शास्त्रेण चेत् प्रत्यक्षादीनां मिथ्यात्वं परिच्छिद्यते । तस्य नित्यत्वात् प्रपञ्चमिथ्यात्वं सर्वदैव स्यात् । न विद्वद्विद्वदपेक्षया सत्यत्वं मिथ्यात्वं वा । न हि पुरुषैर्भावाः क्रियन्ते येन तद्व्यादवतिष्ठेरन् । द्रष्टारो हि ते सत्यामालोकेन्द्रियसामग्र्यां दर्शनं निष्पाद्यन्ते । तदभावे नास्तीत्यलमिति प्रसङ्गेन । क्लान्दोऽग्रे च तत्रतत्रानयोर्मायाप्रविलयवादिनोर्निराकरणं विस्तरेण कृतमित्युपसंह्रियते । यदुक्तं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्य इति विज्ञानैकरसः शरीराकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुभूतानि विनश्यति तत्कृतमौपाधिकं रूपं विजहातीत्यर्थः । प्रेत्य विशेषसञ्ज्ञा निवर्तते मुक्तः परमात्मा भवतीति समुदायार्थः । विज्ञातारमित्यपि सर्वस्य विज्ञातारं परमात्मानं केनाप्यन्तरेण करणेन वा विजानीयादित्यर्थः । न हि मुक्त्यवस्थायामात्मान्तरं करणान्तरं वास्ति ॥ २१ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् ॥ २२ ॥

उक्तं प्रधानं जगत्कारणं न भवति किं तु ब्रह्मैवेति । तत्रेदमाक्षिप्यते । चेतनानामीश्वराणां राजवैवस्वतप्रभृतीनां निमित्तकारणत्वमेव दृष्टं नोपादानकारणत्वम् । अचेतनानां मृदादीनां तु दृष्टं तच्च निरस्तं भवता तदिदानीं बलादेष्टव्यम् । अन्यथा सर्गानुपपत्तेरिति प्राप्ते ऽभिधीयते । प्रकृतिरुपादानकारणं च शब्दाक्षिमित्तकारणं च कुतः प्रतिज्ञादष्टान्तयोरनुपरोधादबाधनात् । यदि ब्रह्मैवोपादानकारणं ततस्तदुक्तमुपपद्यते । उत तस्मादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवतीति कार्यकारणयोरनन्यत्वात् । कारणानुस्यूतमेव हि कार्यमतोऽवगते हेतौ कारणे कार्ये सामान्येनावगतं भवतीति विज्ञानव्याप्तिः कार्यस्योच्यते । श्रुत्या न प्रविलयः तत्र यत्केनचिदुक्तं प्रविलयमानः प्रपञ्चो विज्ञातो भवतीति तत्स्वबुद्ध्युत्प्रेक्षितामित्युपेक्षणीयम् । न चानुमानेनास्माभिर्जगत्कारणं वर्ण्यते येन राजादिदृष्टान्तमपेक्षामहे ॥ २२ ॥

अभिधोपदेशाच्च ॥ २३ ॥

इतश्चोपादानम् । तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति बहुमवामीति
सङ्कल्पपूर्विका प्रवृत्तिरभिध्यानम् ॥ २३ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २४ ॥

इतश्च सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते
आकाशं प्रत्ययन्तीत्युत्पत्तिप्रलययोरान्नाद्यतश्च यदुत्पद्यते तत्रैवं
तत् प्रलीयते यथा पृथिव्यां भूतग्रामः ॥ २४ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २५ ॥

इतश्च तदात्मानं स्वयमपकुर्वतेत्यात्मनः कृतिः करणं कर्तृत्वेन
कार्यत्वेनात्मा निर्दिश्यते । कथं पुनरात्मनः करणं सम्भवतीत्याह ।
परिणामादिति । परमात्मा स्वयमात्मानं कार्यत्वेन परिणमयामा-
सेत्यर्थः । शक्तिविक्षेपं कृतवान् । अनन्ता हि तस्य शक्तयो-
ऽचिन्त्याश्च । तासां विक्षेपं करोति सृष्टिस्थितिकाले यथा सूर्यो र-
श्मीनां तद्वदेव संहरति । तथा च मन्त्रवर्णः श्वेताश्वतराणाम् ।

न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते

न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ इति ।

ननु च न जायते ऽजो नित्य इत्यजत्वं श्रूयते । न दोषः परतो
जन्मप्रतिषेधाच्चतुर्मुखादिवत् । तदुक्तम् । न तस्य कश्चिज्जनिता न चा-
श्रय इति । तस्मात् स्वतन्त्रस्य शक्तिविशेषोपसंहारौ न विरुद्धौ सूत्र-
कारः श्रुत्यनुकारी परिणामपक्षं सूत्रयावभूव अयमेव छान्दोग्ये
वाक्यकारवृत्तिकाराभ्यां सम्प्रदायमतः समाश्रितः । तथा च
वाक्यं परिणामस्तु स्याद् दध्यादिवदिति विगीतं विच्छिन्नमूलं
माहायानिकबौद्धगाथितं मायावादं व्यावर्णयन्तो(१) लोकान् व्यामो-
हयन्ति ॥ २५ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २६ ॥

इति हेतोः । कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति । तथा यद्भूत-
योनिं योनिरुपादानकारणं पृथिवी योनिरौषधीनामिति दर्शनात् ॥२६॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २७ ॥

एतेन प्रधाननिराकरणान्यायेन सर्वे परमाण्वादिकारणवादा हेय-
तया व्याख्याता वेदितव्याः । द्विरङ्ग्यासोऽध्यायसमाप्तिद्योतनाय ॥२७॥

इति भगवद्भास्कराचार्यप्रणीते(१) शारीरकमीमांसाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यन-
वकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रति-
पादितम् । स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः परदर्शनानां च तर्काभासवि-
जृम्भितत्वं सृष्टिश्रुतीनां परस्परं विप्रतिपत्तिसमाधानमित्यस्यार्थ-
जातस्य प्रतिपादनार्थं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । अत्र सांख्याः
प्रत्यवतिष्ठन्ते । यदि ब्रह्मैवोपादानकारणं निमित्तकारणं च ततः
कपिलमहर्षिप्रणीतषष्ठितन्त्राख्यस्मृतेरनवकाशो निर्विषयत्वं स
एव दोषस्तस्य प्रसङ्गो मन्वादिस्मृतीनां तु धर्माधर्मप्रतिपादनार्थ-
त्वादानर्थक्यं नास्ति । अस्यास्तु स्मृतेः तत्त्वावबोधविषयत्वात् तदस-
म्भवे प्राप्तमनवकाशत्वम् । तस्मात् प्रधानमेव उपादानकारणमभ्यु-
पगन्तव्यम् । श्वेताश्वतरश्रुतिश्च कपिलमाहात्म्यं दर्शयति ऋषि-
प्रसूतं कपिलं यस्मिन्ने ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येदिति तीर्थ-
करस्य कपिलमहर्षेः सम्यग्दर्शितत्वात् तन्मन्त्रानुसारेण वेदाव्वार्था-
वधारणं कर्तव्यं न स्वतन्त्रतयेत्यभिप्रायः । एवं प्राप्ते प्रतिविधी-
यते । नैतदेवमन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । स्मृतिबलेन
प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलमेव दर्शनीयमिति ।

शक्त्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ।

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥

इतीतिहासे ॥

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादिधुगानमे ।

यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥
 ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
 जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥
 अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

इति गीतायामन्योन्यविरोधे च श्रुत्यनुसारिणी स्मृतिरूपादेया ।
 श्रुतौ च चेतनं जगद्बीजमुक्तं तद्विरुद्धा स्मृतिरप्रमाणा । तदुक्तं
 प्रमाणलक्षणे । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति ।
 श्रुतिस्मृतिविरोधादियं स्मृतिः कपिलस्येति स्थितम् । या पुनः
 श्रुतिरुदाहृता तत्र कपिलशब्देन हिरण्यगर्भः सवितृमण्ड-
 लावस्थाऽभिधीयते कनककपिलवर्णत्वात् । तथा चोक्तं पुराणे ।
 आदित्यसंस्थः कपिलोऽग्रजोऽग्निरिति । तस्यामेव श्रुतावुक्तम् ।
 हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं मनोबुद्ध्या शुभया(१) संपुनन्तिव-
 ति । न ह्यपरपुरुषापेक्षा श्रुतेः स्वतः प्रामाण्यात् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतश्च सांख्यस्मृतिर्नादतव्या प्रधानादितरेषां महदहङ्कारत-
 न्मात्राणां लोकवेदयोरनुपलब्धेर्महाभूतप्रकृतित्वेन बुद्धिरन्तःक-
 रणं तद्धर्मश्चाहङ्कारः प्रसिद्ध एव ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

इदमतिदेशसूत्रम् । एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि
 प्रत्युक्ता वेदितव्या । ननु चासाहचर्याशङ्कायां साहचर्यप्रतिपादन-
 मतिदेशः कात्र तुल्या शङ्केन तदुच्यते श्रुतौ योगोपदेशात् । तत्सं-
 वादित्वात् पातञ्जलादीनां योगशास्त्राणां तदुपनिबद्धानां प्रधाना-
 दीनामपि श्रौतत्वबुद्धिः कस्याचित् स्यात् सातिदेशेन व्यावर्त्यते ।
 कः पुनर्वेदे योगोपदेशः श्वेताश्वतरोपनिषदि त्रिरुक्तं विरुद्धत्वं
 श्लाघ्यासमं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेद्यते ।

तथा पृथ्व्यप्तेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
 न तस्य रोगो न जरा न दुःखं प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥ इति ।

भवतु श्रुतिसंवादात् । सम्यग्दर्शनोपायोपदेशांशस्य तथात्वं विप्रतिपक्षांशस्य तु मिथ्यात्वं पुरुषाणामन्यथार्थदर्शितत्वसम्भवात् ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

इत आख्यापादसमाप्तेस्तर्कावष्टम्भेन सांख्यादीनां य आक्षेपस्तत्समाधानं क्रियते । ननु च चोदनायाः स्वतः प्रामाण्यात् कथं तर्कनिमित्तो ह्याक्षेपः सम्भाव्येत । अत्रोच्यते । सिद्धवस्तुविषयत्वाद्भेदान्तानां तत्र च तर्कस्यापि प्रवेशादर्शनात् । यथात्मा नित्योऽनित्यो वेति विचार्य नित्य एवेत्यवधार्यते । श्रुतिश्च तर्कानुप्रवेशं दर्शयति । श्रोतव्यो मन्तव्य इति । न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणमुपपद्यते । विलक्षणत्वादस्य कार्यस्य प्रकृतिधर्मानुविधायित्वे हि प्रकृतिविकारभावो दृष्टः सुवर्णकुण्डलयोरिव । न चेह कारणधर्मस्य चैतन्यस्याकाशादिष्वनुवृत्तिर्दृश्यते । नन्वयमसिद्धो हेतुर्ब्रह्मकार्यत्वादेव तद्धर्मानुवृत्तिं पाषाणादिष्वनुमिमामहे । ननु च यदि शरीरेन्द्रियविषयाणां चैतन्यमङ्गुपगम्यते तेषामपि देवदत्तादिवत् स्वतन्त्रत्वात् भोक्तृभोग्यत्वेनाङ्गभावं न प्रतिपद्येरन् न च लोके चेतनत्वं तेषां प्रसिद्धम् । अत्रोच्यते । केचिदभिव्यक्तचैतन्याः केचिदनभिव्यक्तचैतन्याः तत्र गुणप्रधानभावो न विरुध्यते । अत एव चाप्रसिद्धिरुपपद्यते ऽत्र क्रमो न लोष्टादीनां चैतन्यास्तित्वे प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणमस्ति हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यदर्शनादिदमेवाचैतन्यं यदस्मदादिवैलक्षण्यं (तस्मादविभावितचैतन्या लोष्टादय इति प्रतिज्ञामात्रमतः सिद्धो हेतुर्विलक्षणत्वादिति ।) (१) किं च तथात्वमचेतनत्वं च शब्दादवगम्यते । विज्ञानं चाविज्ञानं चेति । ननु च मृदब्रवीदापोद्भवंस्तत्तेज पेक्षतेति च मृदादीनामप्रसिद्धचैतन्यानामपि चैतन्यं श्राव्यते ॥ ४ ॥

नैतदेवम् ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगताभ्याम् (२) ॥ ५ ॥

(१) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति २ पृ० ।

(२) विशेषानुगतिभ्यामिति ब्राह्मणभाष्ये पाठः ।

अभिमानिन्यो देवतास्तत्र व्यपदिश्यन्ते । कथं गम्यते कौ-
पीतकिनां(१) देवताशब्देन विशेषणाद् देवा ह वै देवता अहं अश्रेयसे
विषदमाना इति । ता वा एता देवताः प्राणो निःश्रेयो विदित्वेति
तथानुगते चैतरेयके श्रूयते ऽग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः
प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यः चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्राविश-
दितीन्द्रियेष्वनुगतां देवतां दर्शयति । यं पृथिवी नावेदयमापो न
विदुरिति चान्तर्यामिब्राह्मणे पृथिव्यादीनामभिमानिनीं देवतां
दर्शयति । कथमन्तर्यामिनं न जानातीति विशेषप्रतिषेधात् । त-
स्माद्विलक्षणत्वात् ब्रह्म जगत्कारणमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति सति सादृश्ये प्रकृतिविकारभावो-
ऽसति पुनः सादृश्ये तदभाव इति नैवं व्याप्तिः सिद्धा येन वैलक्ष-
ण्यत्वे हेतुरुच्यते । सत्यपि वैलक्षण्ये दृश्यते कारणभावः यथा भुक्तो-
दत्वात् केशलोमनखादिविलक्षणं कार्यं जायते गोमयाद्भ्रिको जा-
यते शालूकाद् दूर्वाङ्गुरः शृङ्गाच्छर इति सर्वत्र साधर्म्यं वैधर्म्यं
च कार्यकारणविषयं केनचिदंशेनास्ति । यदि च सर्वसादृश्यं
स्यात् प्रकृतेर्विकारभाव एव न स्यादस्ति चात्रापि केनचिदंशेन सा-
दृश्यम् आकाशादौ कार्यं सत्तामूर्तत्वादिधर्मानुवृत्तेस्तस्माद्विलक्षण-
त्वादित्यसिद्धो हेतुः । यदुक्तं मन्तव्य इति तर्कस्यानुप्रवेशं श्रुतिः
भावयतीति नवीनया श्रुत्या शुष्कतर्को ऽभ्यनुज्ञायते । किं तर्ह्यगमा-
नुसारी यस्तर्कस्तदुपपत्त्यर्थं स एवानुज्ञायत इति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

शब्दस्पर्शादिहीनाद्ब्रह्मणः शब्दस्पर्शादिमत्कार्यं जायते इत्यस-
त्कार्यवादः प्रसज्यते इति चेन्नैतदेवं(२) प्रतिषेधमात्रत्वात् सत्कार्य-
वादस्य प्रतिषेधमात्रमेतन्न सत्कार्यवादस्त्वया प्रतिषिध्यते । यथा
सत्कार्यं भवति तथा तदन्यत्वमित्यत्र वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

यदि चेतनादचेतनं स्थूलमशुद्धं च कार्यं जायत इत्यभ्युपग-
म्यते । तस्यापीतौ प्रलयवेलायां तद्वत्प्रसङ्गाद्यथा कार्यं स्थूलमशुद्धं
च तथा कारणस्यापि प्रसज्येत इत्यसमञ्जसमौपनिषदं द-
र्शनमितश्चासमञ्जसं ब्रह्मस्यविभागप्राप्तानां जीवानां पुनरुत्थाने
मुक्तानामपि प्रसङ्गात् । अथ कारणे ऽपि कार्यं पृथगेवावतिष्ठते तथा
सत्यपीतिरेव न स्यादित्यसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

न तु तद्वत्प्रसङ्गः कुतो दृष्टान्तभावात् । यथा शरावादयोपीति-
गच्छतः स्वधर्मैः(१) हित्वाभावमापद्यन्ते यथा च पृथिवीविकाराः पृ-
थिवीमपि गच्छन्तो वृक्षादयो न ते स्वधर्मैश्च तद्वदुपर्यन्तं तथायं
प्रपञ्चः प्रविलीयमानः शक्त्यात्मना कारणमग्रे ऽनुप्रविशति । तथा च
ब्रह्माप्येति प्रपञ्चोऽयं रूपं हित्वा तु वैकृतम् ।

जहाति कठिनावस्थां जलस्थं(२) लवणं यथा ॥ इति ।

मुक्तानामुत्थानहेत्वभावान्नोत्तिष्ठेयुः (इतरे ऽविद्याकर्मानुबन्धा-
नुत्तिष्ठेयुरिति)(३) इत्यविरोधः ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

सांख्यस्य त्रिगुणमचेतनमरूपं निरवयवं च प्रधानं कार्याकारेण
परिणमत इति स्वपक्षे ऽत्राप्यस्य(४) दोषस्याविशेषाच्चैकः पर्यनु-
योक्तव्यः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवम-

प्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः(५) ॥ ११ ॥

(१) स्वभार्द - पा० २ पु० १

(२) अलघी - पा० २ पु० १

(३) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति २ पु० १

(४) स्वपक्षतथाप्यस्य - पा० २ पु० १

(५) अत्र श्रीभाष्ये तर्काप्रतिष्ठानादित्येकं सूत्रमन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष-
प्रसङ्ग इत्यपरमिति सूत्रवयं दृश्यते । अविमोक्षप्रसङ्गः - पा० शङ्करभाष्यानुसृतः ।

चार्थोपिशब्दः तर्कस्यानवस्थानाच्च न वेदान्तदर्शनस्यासाम-
ञ्जस्यम् कः पुनरयं तर्को नाम प्रमाणानामनुग्राहक ऊहो ऽनधिगतत्वे
वस्तुनि क्रियमाणस्तत्त्वपरिज्ञानप्रयोजनो यथात्मनि नित्यत्वमनित्यत्वं
वा इत्यज्ञायमाने तत्त्वे प्रमाणसम्भवान्नित्यत्वमनुजानाति तदस-
म्भवाच्चानित्यत्वमुपेक्ष्यते सोऽयं निरूपणात् प्रत्ययस्तर्क इत्युच्यते ।
तथा च न्यायसूत्रम् अविज्ञाततत्त्वर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमु-
हस्तर्क इतीदृशस्य तीर्थकरबुद्धिवैरूप्यादनवस्थानादेकेन कपिलेन क-
णभुजा वा तर्कावष्टम्भभेदव्यवस्थापितोऽर्थः सोऽन्येन प्रतिषिद्धते । अ-
थापरेण समर्थ्यते इति परस्परविरोधान्न सम्यग्ज्ञानसिद्धिः । अथोच्यते
यथानवस्था न भवति तथानुमेयं जगत्कारणमनुमानादिभिश्च हेतुभिः
प्रधानं प्रतिष्ठाप्यते न तत्रानवस्थेति चेदेवमप्यनवस्थादोषादनिर्माक्ष-
स्तर्काणां कथमत्यन्तातीन्द्रिये विषये साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्था-
नासम्भवाच्चानुमानेनाभिप्रेतार्थसिद्धिः कस्यचिदतः श्रुतिश्रूलमेव
जगद्बीजावधारणमिति स्थितम् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन प्रधानमननिराकरणान्यायेनानेनातिनिर्दिश्यते । वैशेषि-
काद्युक्तं दूषणं परिहर्तुमशक्यमिति माभ्रान्तिः कस्यचिदभूदित्येतेन
प्रधानवाद्युक्ताक्षेपनिराकरणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिरपरिगृहीताः
परमाणवादिकारणवादा व्याख्याता निरस्ता वेदितव्याः । परिगृ-
ह्यन्त इति परिग्रहाः शिष्टैर्न केनचिदप्यंशेन परिगृहीता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनराक्षिप्यते । ब्रह्मणोऽनन्यत्वाद्भोक्तृभोग्ययोरविभागः ।
कथं भोक्तृजीवस्य भोग्यापत्तेर्भोग्यस्य च शरीरेन्द्रियविषयलक्षस्य भो-
क्तापत्तेरापत्तिरेकीभावः ततश्चासमञ्जसं दर्शनं लोकप्रसिद्धविभा-
गपरिलोपादिति चेदत्रोच्यते । स्याल्लोकवत् भवेदस्मत्पक्षेऽप्यनयोर्वि-
भागः परमात्मना वा विभागो लोके समुद्रेणानन्यत्वे ऽपि फेनतरङ्गा-
दीनां परस्मरविभागो नाभेदापत्तिरेवमत्रापि स्यात् । भेदाभेदयोर्हि
सर्वप्रमाणसिद्धत्वावुपपत्तिः ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणोऽनन्यत्वं भोग्यभोक्तृवर्गयोः सिद्धवत् कृत्वा विभागो वर्णि-
तः अथेदानीमनन्यत्वमसिद्धमिति साध्यते । अत्र वैशेषिकाः प्राहुः ।
कार्यकारणयोरन्यत्वं भेदः कारणं मृत्पण्डः शरावादि कार्यं
भेदेनोपलभ्यते कार्यस्य चोदकाहरणादिकार्यं न मृत्पण्डस्या-
तोऽनयोर्भेदोऽस्य कार्यमुत्पद्यत इति वैशेषिका मन्यन्ते । तन्निराक-
रणायाह तयोरनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः एकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्सिद्धाधिक्यवया दृष्टान्त उपादीयते । यथा सोम्यैकेन
मृत्पण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमिति वार्थो वागिन्द्रियस्योभयमारम्भणं विकारो
नामधेयं च विकारोभिधेयोपपत्तिस्तदभिधेयं नामधेयं उभयमाल-
भ्य वागव्यवहारः प्रवर्तते घटेन उदकमाहरेति मृण्मयमित्यस्येदं
व्याख्यानम् । यदि तर्हि व्यवहारहेतुः कार्यं न तर्हि कार्यकारणयोरन-
न्यत्वमित्याशङ्क्याह । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणमेव कार्यात्मना
घटवदवतिष्ठते मृत्समन्वितं हि कार्यमुपलभ्यते त्रिष्वपि कालेषु
कारणाधीनं कार्यं नाश्वमहिषवद्देशतः कालतो वा व्यतिरिक्तमु-
पलभ्यते कारणस्यावस्थामात्रं कार्यं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तं शुक्ति-
रजतवदागमापायधर्मित्वाच्चानृतमनित्यमिति च व्यपदिश्यते तदर्थ-
मेव मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तम् । प्रत्यक्षसिद्धमेव हि सत्यत्वमनूद्यते न
विधीयते दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । प्रमाणान्तरसिद्धो हि दृष्टान्तो भ-
वति । तथा च न्यायसूत्रं लौकिकपरीक्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं (१) स दृ-
ष्टान्त इत्यप्ययागादग्नेरभित्वमिति च कारणात्मना निरीक्षमाणं कार्यं
चातिरिक्तं नोपलभ्यते कारणात्मन्येव तिरोहितं भवतीत्यभि-
प्रायेण उक्तमादिशब्देनैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वम-
सीत्येवंजातीयकं वचनं गृह्यते । तथा च श्रुत्यन्तरमात्मव्यतिरिक्तस्य
प्रपञ्चस्य सत्यतां दर्शयति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा
वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । यदि चानृतत्वमभिप्रेयात् प्राणा अस-
त्यमिति ब्रूयात् ।

अत्र केचिन्मायावादमवतारयन्ति । मृत्तिकेत्येव सत्य-
मित्यवधारणात् कारणमेव सत्यं कार्यमनृतमसत्यमनादिकालप्रवृत्ता-
विद्यावशादयं भेदः प्रतिभासते न परमार्थतोऽस्ति । यद्येवं प्रत्यक्षात् प्र-

त्यक्षादिप्रमाणव्यवहारः कथं वा विधिप्रतिषेधशास्त्राणामर्थवत्ता
 कथं वा मोक्षशास्त्रेणासत्येन ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यत इति । नायं दोषो मिथ्या-
 रूपो व्यवहारो बाधकप्रत्ययाभावात् अव्याहतः प्रवर्तते प्रमाणानि च
 प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि न विरुद्धान् बाधकप्रत्ययमासाद्य
 निवर्तन्ते । अत एवाविद्यावत्पुरुषविषयं त्रिभिः प्रतिषेधावुपपन्नाव-
 सत्यार्थेक्षणान् सत्यप्रतिपत्तिर्भाविष्यति । यथा स्वप्ने शुभाशुभसू-
 चनं लिप्यक्षरेभ्यश्च पारमार्थिकवर्णप्रतीतिरिति । न च निरवयवस्या-
 त्मनः परिणामो वकल्प्यते तस्मान्मायामात्रमिदं प्रपञ्चजातमित्यत्र
 ब्रूमो मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यस्यार्थो व्याख्यातः । यदि च प्रपञ्चास-
 त्यत्वं मृत्तिकाया अप्यसत्यत्वं प्रपञ्चत्वात् कथं वा मिथ्यात्वमवगतम् ।
 न तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां हीदं प्रपञ्चजातं परिच्छिन्नं न चाकारण-
 दोषबाधकप्रत्ययो स्तः पृथिव्यादिज्ञानस्यासंसारं सर्वेषां प्राणि-
 नामनुवृत्तेरतः पारमार्थिक एवायं भेदस्तन्निबन्धनश्च व्यवहारः ।
 तथैव यदि च मिथ्यात्वं सिद्धं स्यात् ततो दिङ्मोहादिवद्बाधकप्र-
 त्ययाभावादनुवर्तते बाधकप्रत्ययं चासाद्य निवर्तत इति कल्पना
 युज्येत । ननु प्रमितिवादिवदविद्याऽत्रापि कारणदोषः स्यात् तद्वतां
 प्रमातृणां भेदविज्ञानमुत्पद्यमानं मिथ्या स्यात् द्विचन्द्रज्ञानवत् । अत्रो-
 च्यते । स हेतुः परदूषणाय वक्तव्यो यः स्वसिद्धान्तं न बाधते अयं
 तु तवैव दोषभावहति यथाविद्यावत्प्रमातृणामुत्पन्नं भेददर्शनं
 मिथ्या तथाऽद्वैतब्रह्मज्ञानमपि मिथ्यैव यो हि श्रोता मन्ता वा प्रा-
 गवस्थायामविद्यावानेव हि सः अविद्यावत्त्वं चेन्मिथ्यात्वे कारणमस-
 त्यपि बाधकज्ञाने मिथ्यात्वमनुमानात् प्रसक्तं ब्रह्मज्ञानस्य केन वा-
 र्यते किं प्रपञ्चज्ञानस्य बाधकप्रत्ययोस्त्यविद्यावत्त्वमेव न तत्रापि
 कारणं भवता व्यपदिष्टं तत् समानं सर्वत्र मिथ्यात्वे ततश्च मूलो-
 च्छेदः प्रसज्यते । अनुमानान्तरं च ब्रह्मज्ञानं मिथ्या ज्ञानत्वात् प्रप-
 ञ्चज्ञानवत् यथा निद्रालक्षणस्य कारणदोषस्याविशेषात् स्वप्नज्ञानस्य
 सर्वस्य मिथ्यात्वमापद्यते यथा चारण्ये तैमिरिकगतस्य वसतो द्वि-
 चन्द्रज्ञानमविशिष्टम् । न च तेषां बाधकप्रत्ययोस्तीति न चासत्यात्
 सत्यप्रतिपत्तौ दृष्टान्तोऽस्ति न च शशविषाणात् कस्यचित् प्रतिप-
 त्तिरस्ति । यदुक्तं स्वप्नवदिति तदयुक्तम् । तत्रापि वस्त्वेव सूचकं स्याद-
 विषयं यद्विज्ञानं तद्वस्तुरूपं शुभस्य सूचकं दृश्यं चन्द्रादि स्मर्य-
 माणं न च पुनर्न दृश्यं न ज्ञानमिति सूचकं नास्ति ज्ञानस्यापि प्रपञ्चान्तः-

पातित्वात् । न च तदात्मरूपमेव उत्पन्नप्रध्वंसित्वात् लिप्यक्षर-
मपि वस्त्वेव सङ्केतवशाद्भ्रमकं समस्तद्रव्यं हि विन्यासविशेषाव-
स्थं चक्षुर्ग्राह्यं श्रोत्रग्राह्यस्य वर्णस्य गमकं गम्याभेदेऽपि लिप्यक्षराणां
देशान्तरे भेदो दृश्यते । यदि वा वस्तुत्वाद्भ्रमकत्वं चकारं दृष्टे वकार-
प्रतिपत्तिः स्यात् प्रतिपत्तिं च करोत्यवस्तु चेति विरुद्धम् इदमेव हि
वस्तुत्वं यत् सत्प्रतिपत्तिकारणत्वं नाम न हि शशविपाशास्य क-
चित् कारणत्वं दृष्टम् । यदप्युच्यते शङ्खादिरयं मरणहेतुरिति तद-
साङ्ख्ययमेव शङ्ख्यास्मर्यमाणं मृतिहेतुश्च आत्पुच्छादिशोकेन क-
स्यचिन्मरणं यथा । यथा च दशमावस्थां गतः कामो मृतिहेतुस्तस्मात्
असत्यात् सत्यप्रतिपत्तौ दृष्टान्तो नास्तीत्यवस्थितम् । आगमात् प्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वमुच्यते तदयुक्तं श्रोत्रप्रभवस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वाद्दर्णा-
त्मकस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याभावस्ततश्च केन मिथ्यात्वं प्रतिप-
द्येत नेह नानास्तीत्यपीहशब्दोपादानात् । कारणस्वरूपे नानात्वं
नास्तीति विवक्षितं स्थितं स्थित्यवस्थायां तु कार्यमप्यस्तीत्यवि-
रोधः । स एष नेति नेत्यात्मेति शरीराद्यनात्मपर्युदासेनात्मस्व-
रूपमुपदिश्यते प्रपञ्चाभावो यत्र स द्वैतमिवेतीवशब्दोऽनर्थको य-
था विततमिवेति । अवधारणार्थो वा यथाश्च इव इति सा-
दृश्यार्थो वा यथात्रैवाशेरिति धूमविस्फुलिङ्गादिवद्विविधं वि-
कारजातं यस्यामवस्थायां भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् तदा केन बलेन कं विषयं पश्येदिति विषयज्ञानं
निपिध्यते कारणप्राप्तावित्येव सर्वमविरुद्धम् । का चेयमविद्या सत्त्वा-
सत्त्वज्ञाननिर्वचनीयेति चेत् अनिष्टोत्तरमेतत् ।

यस्याः कार्यमिदं कृत्वा व्यवहाराय कल्पते ।

निर्वक्तुं सा न शक्येति वचनं वचनार्थकम् ॥

यदि वानिर्वचनीया कथमाचार्यः शिष्येभ्यः प्रतिपादयेत् अप्र-
तिपन्नया च तया कथं व्यवहारः क्रियते । किञ्चादिमती साऽनादि-
रिति वक्तव्यम् अनादित्वे नित्यत्वादुच्छेदमशक्येत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ।
ब्रह्म चेन्निमित्तं तदयुक्तमित्युक्तं पुरस्तात् । अथात्मस्वरूपं नि-
मित्तमप्येतन्निमित्तनित्यत्वाच्चैमिक्तिकानुपरमादनिर्मोक्ष एव । अथ
सत्यसुती च अविद्या तदा सद्भावाभावरूपत्वानुपपत्तेः न हि युगप-
देकत्र विरुद्धज्ञानसम्भवः । अथान्याकृताकाशमाद्याविद्येत्युच्यते
उच्यतां न संज्ञायां विरोधो वस्तुत्वं तु प्राप्नोत्युत्पत्तिमत्त्वादङ्कुरा-

दिवत् । न चाग्रहणमविद्या ग्रहणाभावस्यावस्तुत्वे बन्धहेतुत्वाभावात् । तथा ह्यवस्तु चेदग्रहणं न वध्नाति खपुष्पवत् बन्धकं चेदवस्तुत्वं विरुद्धं मत्स्यबन्धवद्वत् एव निर्वचनीयत्वमविद्यायाः । विद्याया अन्या त्वविद्या विपरीतज्ञानं देहादिषु तद्धेतुकं च ब्रह्मस्वरूपाग्रहणम् । योपि मन्यते नामरूपमविद्याशब्दाव्यमिति तदाप्यनिर्वचनीयत्वं नास्ति निरुच्य वचनं निर्वचनमुच्यते गवादिशब्दाश्च स्पष्टा एव निरुच्यन्ते व्याकरणे तद्वाच्याश्वगवाद्यो निरुक्ताः तस्मात् भेददर्शनतोऽविद्या न मिथ्या परमात्मनोऽवस्थाविशेषः प्रपञ्चोयमत एव वस्तुत्वं सत्त्वादात्मकत्वादाकाशादिषु सत्ता अपूर्णत्वादिधर्मानुवृत्तेरिति प्रोक्तम् । कथं पुनः परिणामो निरवयवस्याकाशकल्पस्येति चेत् । अत्रोच्यते परिणामस्वाभाव्यात् क्षीरवत् सर्वज्ञत्वाच्च सर्वशक्तित्वाच्च स्वेच्छया परिणामयेदात्मानमिति शक्यते वक्तुम् । ननु सावयवत्वात् क्षीरस्य परिणामोपपत्तिः उच्यते न सावयवत्वं तत्र परिणतिहेतुर्येदि स्यात् अस्तुनोपि दधिभावेन परिणामः स्यादतोऽप्रयोजकं सावयवत्वम् । परिणामस्वाभाव्यादेव हि पयः परिणमते तदापीदं चिन्त्यम् । किमवयविनः परिणामे शक्तिराहोस्त्रिद्वयवानामिति न हि तस्मिन् द्रवद्रव्ये ऽवयवी नाम व्यतिरिक्तो ऽभ्युपगम्यते मायावादिना । ततः पारिस्थ्यादवयवानां शक्तिस्ते च निरवयवा न ह्यवयवानामवयवाः सन्ति येन सावयवस्य परिणामो वर्ण्येत । ये चावयवानामवयवाः कल्पितास्ते किं परिणमन्ते नेति । यदि न परिणमेतरन् दधनि पयो दृश्येत तस्मात् सर्वेषामवयवानां परिणामित्वमेष्टव्यम् । किं चावयवानामवयवकल्पने तेषामप्यवयवकल्पने ह्यनवस्था क्षीरसमुद्रश्च कुण्डे स्यादवयवानामानन्त्यात् तस्माद्विरवयवस्यैव परिणामो दृश्यत इति ब्रह्मणोप्युपपद्यते तथा च न्यग्रोधानां दृष्टान्तेन परिणामो वर्णितः श्रुत्याचष्टे ।

अप्रच्युतस्वरूपस्य शक्तिविक्षेपलक्षणः ।

परिणामो यथा तन्तुनाभस्य पटतन्तुवत् ॥

पटवच्च यथाप्रच्युतस्वरूपाणां तन्तूनां पटात्मनावस्थानं यथाकाशादप्रच्युतस्वभावाद्वायुरुत्पद्यते इति सोऽयं शक्तिविक्षेपोपसंहारवादः सूरिभिराश्रितः । प्रमाणवत्त्वादब्राह्म न प्रमाणवत्त्वमस्य क्षीरस्यैव ब्रह्मणः कृत्स्नपरिणामप्रसङ्गादनित्यता स्यात् नित्यं वि-

भूमिति च श्रुतिर्विरुध्यते । विकारापन्नमेव ब्रह्मेति सर्वलोको मुच्येत
 प्रत्यक्षसिद्धत्वादुपदेशानर्थक्यमतोनुपपत्तेरस्य पक्षस्य माया-
 वादोऽस्माभिर्निपुणमतिभिराश्रितः । श्रुतिश्च मायां तु प्रकृतिं वि-
 द्यादिति । स्मृतिरपि मम माया दुरत्यया इति । अत्राभिधीयते । न हि
 सर्वात्मना ह्यष्टान्तसाधर्म्यं किञ्चिदुपपद्यते यथा तावदचेतना-
 नामेव परस्परं परिणामवैचित्र्यं क्षीरस्यैकः परिणामो दध्यव-
 स्थाऽन्नस्यानेकः केशनखदन्तपिशितादिलक्षणो यथोर्णनाभस्योर्णा
 परिणामः प्राण्यन्तरेष्वत्यन्तमसम्भाव्यमानो दृश्यते । न हि आवानां
 शक्तयः केनचित् प्राकृतबुद्धिना परिच्छेत्तुं शक्यन्ते तर्कानाम-
 प्रविष्टत्वात् साधर्म्यवैधर्म्यस्य सर्वत्र योजयितुमशक्यत्वात् । किमुत
 चेतनस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तः स्वतन्त्रस्य शास्त्रैकसमाधिगम्यस्य ज-
 गत्कारणस्य परिणामो व्यवस्थाप्येत । स हि स्वेच्छया स्वात्मानं लोक-
 हितार्थं परिणामयन् स्वशक्त्यनुसारेण परिणामयति । तथा च श्रुतिः ।
 आत्मन आकाशः सम्भूतस्तत्तेजोऽसृजतेति वाऽचेतनं महाभूतं सृ-
 जति स्वयं चेतनरूपेण पृथगेवावस्थितः तथा च दर्शितं हन्ताह-
 मिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
 णीति । यथा देवानां त्रयश्च त्रीणि च सहस्रेत्युक्ता महिमान एवैषा-
 भेत इति सङ्कल्पमात्रेणानेकधा भावं दर्शयित्वोपसंहरति त्रयस्त्रि-
 ण्ये च देवा इति तेषामपि यः स्रष्टेश्वरस्तस्य सामर्थ्यं को वेदितुमर्ह-
 ति । दर्शयतश्च मन्त्रौ को अद्धा वेद को इह प्रावोचत् कुत आयाता
 कुत इयं विसृष्टिः अर्वावेदा अस्य विसर्जनेनाद्धा को वेदयत आ-
 षभूव यदि वा दधे यदि वा न योस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्गं वेद
 यदि वा न वेदेति(?) स एव परमेश्वरः सृष्ट्यवस्थायां प्रविभक्तनामरूपं
 विविधभोक्तृभोग्यं प्रपञ्चं वेद प्रलयावस्थायां स्वात्मनि प्रलीनं
 प्रविभक्तं न वेदेत्यर्थः । श्वेताश्वतरा अपीश्वरमचिन्त्यशक्तिमा-
 मनन्ति ।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्
 तं देवानां परमं च दैवतम् ।
 पतिं पतीनां परमं पुरस्तात्
 विद्वाम् देवं भूवनेशमाद्यम् ॥
 न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
 न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव धूयते
 स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥
 न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके
 न वेदिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
 स कारणां कारणाधिपः
 न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ इति ।

विविधा शक्तिः सा च स्वाभाविकी न चागन्तुकीति हुवन्त्या
 कुतार्किकचोद्यं किं नाम न परिहृतम् । न च निरवयवस्य परिणामो
 नास्ति यथा मनसः कामक्रोधलोभमोहादयः परस्परविलक्षणाः
 समुद्रोर्मय इवोद्भवन्ति मनःस्वरूपं चाऽप्रच्युतम् । दर्शितं चैतत् सर्वं
 मन एवेति यथा नभसो वायुर्वायोरग्निरसिद्धो दृष्टान्त इति चे-
 द्दधिरस्त्वं किं श्राययन्तीं श्रुति न शृणोषि । शृणोमि अप्रमाणं सानु-
 पपन्नार्थवादित्वादिति चेदूर्णनाभिं प्रजापतिप्रियं यस्य दृष्टत्वादत्रो-
 पपन्नमिति चेदत्राप्यविशिष्टं शास्त्रदृष्टत्वं न च प्रामाण्ये कश्चिद्वि-
 शेषः स्वेस्वे विषये । अथ मन्यसे नेदं शास्त्रं सृष्टिप्रतिपादनपरं किं तर्हि
 अद्वैतप्रतिपादनपरं सृष्टौ प्रयोजनाभावाद् भेदस्य च प्रमाणान्तरा-
 सिद्धत्वादिति । अत्रोच्यते कार्यकारणयोरनन्यत्वादित्यनेन हेतुना-
 त्मैकत्वं प्रतिपाद्यते भवता स चायमसिद्धो हेतुः सर्गानभ्युपगमे
 वियदादि सर्वं नित्यं ग्रीमांसकानामिव प्रसज्यते । न च सृष्टिर्निष्प्र-
 योजना विज्ञानात्मनां भोगज्ञानार्थत्वात् सत्सु हि शरीरेन्द्रियेषु भोगो
 ज्ञानं चावकल्पते अग्निहोत्रादिलक्षणस्य क्रियाकारकफलात्म-
 कस्य व्यवहारस्य भेदमन्तरेणानुपपत्तेः । स्वभावसिद्धं भेदमङ्गीकृत्य
 कर्मकाण्डव्यवहारोपपत्तेर्न भेदः शास्त्रीय इति चेदभेदोऽपि तथा
 सामान्यात्मना सर्वं वस्तुजातमभिन्नमनुवृत्तिप्रत्ययगोचरत्वात् ।
 तत् द्विविधं सामान्यं परमपरं च सत्तालक्षं गोत्वादिलक्षणं च
 ततश्चाभेदोप्यशास्त्रीयः प्रसज्यते । अथ मनुषे ब्रह्मात्मना सर्वस्या-
 नन्यत्वमन्यतोऽसिद्धमिदं सर्वं यदयमात्मा इत्यभेदः प्रतिपाद्यते
 शोभनमभ्युपगम्यायेनानेन(?) धर्मोप्यग्निहोत्रादिलक्षणोत्पन्ताती-
 न्द्रियः शास्त्रेणैवावगम्यते इति न विशेषं पश्यामः । कर्मविधीनां
 मायामात्रविषयत्वमद्वैतवाक्यानां च परमार्थवस्तुविषयत्वमिति
 विरुद्धम् । भेदाङ्गीकरणं युक्तं प्रामाण्यतुल्यत्वात् प्रत्यक्षादि-
 भिश्च भेदः प्रतिपाद्यते न च सत्तामात्रं प्रत्यक्षस्य विषयश्चक्षुरादीनां

नियतरूपादिविषयत्वात् । न च सत्ता सञ्चो निष्कृष्य केनचिदिन्द्रियेण विषयीक्रियते तस्मात् सत्तैवास्मिद्धान्तविषय इति प्रतिप्रलपतामौषधमन्वेष्टव्यमतो यदुच्यते केचिदाहुर्विधातृप्रत्यक्षं न निषेद्धृविपश्चित इति तदनुज्ञायते किं रूपादिविधातृत्वाच्च प्रत्यक्षमननिषेधकं स्वविषयतामात्रपर्यवसानादन्यनिवृत्तिरभावप्रमाणमयथा । तथाहि

स्वरूपमेव वस्तूनां परस्परविलक्षणम् ।

नानात्वं तत्सु संवेद्यं भेद इत्यभिधीयते ॥

घटरूपं पटे नास्ति पटरूपं घटे न हि ।

इति देशान्तराभाव अन्योन्याभाव उच्यते ॥

किं च सत्तामात्रग्राहकं सर्वमिन्द्रियमिति सङ्कुरः स्यात् । अन्धोऽपि रूपं पश्येद्विधोरोऽपि शब्दं शृणुयात् । अथ शब्दादिविषयभेदग्रहणाद्यवस्थेति न तर्हि सत्ताविषयत्वं यथानुवृत्तिप्रत्ययात् सत्तेष्यते तथा गोत्वाद्यवान्तरसामान्यमपि प्रसज्यते तदाश्रयभूतं चेद्द्रव्यं भेदप्रत्ययसामर्थ्यात् अतः सामान्यविशेषात्मकं वस्तु सिद्धम् । इदं च वक्तव्यं सत्ताज्ञानं ततो व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वेति । यदि व्यतिरिक्तं द्वैतप्रसङ्गोऽनवस्था च ज्ञानसत्ताऽन्येन ज्ञानेन तत्सत्ताप्यन्येनेति । अथाव्यतिरिक्तं ग्राहकाभावात् ग्राह्या सत्ता न सिद्ध्यति विधातृप्रत्यक्षमिति च प्रतिज्ञाहानिस्ततश्च सन्मात्रवादिनो न मनो नेन्द्रियं न ज्ञानं न ज्ञेयमिति सर्वशून्यता प्राप्ता स कथं परं प्रत्याप्येत स्वयं वा कथं बुद्ध्यत इति । सन्मात्रप्रतिष्ठाद्यैव प्रतिभाति नः अपरविद्यानां चोर्मत्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यारब्धानां कर्माधिकृतपुरुषाणां प्राणप्रतीकाद्युपासनानां च भेदमन्तरेणात्मलाभानुपपत्तेः । कथमिदं मायामात्रं प्रमाणमन्तरेण प्रतिज्ञातुं शक्यं त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीति बहुद्विपूर्वं परदेवताप्रवृत्तेस्तदभिप्रायमज्ञात्वा कोनामाहृष्टनिर्भयः सर्वे मिथ्येति कल्पयितुमर्हेत् यदि च इष्टसाधर्म्येणाहृष्टं निर्णेतुमिष्येत तदा च इष्टमहृष्टं द्रष्टव्यम् । कुतश्चायमवगमो भवतः न हि सूत्रकारः कचिन्मायाशब्दं प्रायुङ्क्त यत्र स्वप्रज्ञानान्मायामात्रं तु कात्स्न्येन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति हि यत्रोक्तं वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति वैधर्म्यमुक्तमीक्षतेर्नाशब्दमिति चारभ्य प्रत्यधिकरणं स्मृतिमन्तरेण नोपपद्यते सूत्रकारस्य स्मृत्यनवकाशदोष इत्यारभ्य सांख्याद्युद्गाहितदू-

षणोऽखरणाये प्रत्यधिकरणं प्रयासोनर्थकः स्यात् । मायामात्रत्वं न वियदधुतेरिति चारभ्य भूतानामुत्पत्त्यादिविचारोऽनर्थकः स्यात् । ननु सूत्रकारो न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति ब्रह्म व्यतिरिक्तं सर्वं मायेति वक्ष्यति । मैवं घोचस्तस्याधिकरणस्यान्यविषयत्वाच्च प्रपञ्चाकारं ब्रह्मोपास्यं किं तर्हि निराकारमात्रमुपास्यमिति तात्पर्यम् । यदप्युक्तं मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति तदयुक्तम् अजामेकामिति तेजावन्नलक्षणा प्रकृतिः प्रकृता सा मायाशब्देनाभिधीयते प्रकरोति स्वविकारानिति प्रकृतिरुच्यते । गीतायामपि वस्तुभूता प्रकृतिर्भूतामपीति व्यपदेशात् । कचिन्मायाशब्दः प्रकृतिवचनो मीयते परिच्छिद्यते ऽनयेति प्रहोच्यते यथेन्द्रो मायाभिरिति । अपि च मायाशब्दमात्रेण कृत्स्नो वेदः सुप्रमेयं स्वर्गापवर्गलक्षणं यथाभूतं प्रत्याययन्नप्रमाणमसत्यमिति वा कल्पयितुमिति ज्ञानेन (१) प्रवर्तते वेदार्थं यथा बहेर्धूमशक्त्या यथा प्रवर्तन्तामिति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्चानन्यत्वं कारणभावे कार्यस्योपलब्धेस्तन्तुषु पटो मृत्पिण्डे घटो न देशान्तरे कालान्तरे चोपलभ्यते । यत्र पुनरन्यत्वं तत्र तद्देशान्तरे कालान्तरे चोपलभ्यते यथा गोरश्वोऽश्वो न गोर्भावमपेक्ष्यते । ननु चाग्निभावे धूमो जायते न चानन्यत्वं तत्रोच्यते निमित्तकारणमग्निः पुत्रस्येव पितरि विनष्टे ऽप्यग्नौ धूमस्थितिदर्शनात् इह तूपादानकारणापेक्ष्यानन्यत्वमुच्यते अस्ति धूमे ऽपि भूतत्रयं कारणं तेषामेषामेव धूमावस्थेत्यनन्यत्वम् ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्चानन्यं सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति इदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य अवरकालीनस्य कारणे सत्त्वादनन्यत्वं कथं गम्यते सामानाधिकरण्यात् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदित्यसद्व्यपदेशात् कारणे कार्यस्य सत्त्वादित्यसिद्धो हेतुरिति चेत् अत्रोच्यते न धर्मान्तरेण व्यपदेशात्

(१) कल्पयितुमिति ज्ञाती न प्रवर्तते - पा० १ पु० ।

नायं विरोधो धर्मान्तरेण चाभिव्यक्तनामरूपादनभिव्यक्तनामरूपत्वं धर्मान्तरं तेनासदिति व्यपदिश्यते । लोके ऽपि यदतिसूक्ष्मं व्यवहारायोग्यं च असदिति व्यपदिश्यते कथमवगम्यते वाक्यशेषात् तत्सदासीति तच्छब्देन प्रकृतपरामर्शादत्यन्तासत्त्वे तदनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

इतश्च कारणे कार्यस्य सत्त्वं युक्तेः का पुनर्युक्तिर्मृतपिण्डात् घटो जायते न दधि शशविषाणं वा यद्यसन् घटो जायेत असत्त्वाविशेषाच्च ततस्तयोरप्युत्पत्तिः स्यात् । ननु च कारणशक्तिनियमात् व्यवस्था भविष्यति नेति ब्रूमः स एवास्माभिः पर्यनुयुज्यते कथं कारणशक्तिनियम इति असत्त्वाविशेषे मृतपिण्डस्य या शक्तिः कथमेकत्र सा नियम्यत इति कार्यस्य कारणे सद्भावमुक्त्वा नियमहेतुरुच्यमानो यः कश्चित् स सर्वः पर्यनुयोगं नातिवर्तते तस्मात् सत्कार्यमुत्पद्यते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ननु तवापि कारणस्वरूपवत् कार्यस्य सिद्धत्वात् करकव्यापारोऽनर्थकः स्यात् । अथाभिव्यक्त्यर्थ इति चेदभिव्यक्तिः किं विद्यमाना उत अविद्यमाना इति यदि सती कुम्भकारादिव्यापारानर्थक्यं तदवस्थमितरत्रासत्कार्यवादप्रसङ्गः । अत्रोच्यते । सदेव कार्यं कुतः कारणमेव हि तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं कार्यमिति गीयते । अवस्थातद्वतोश्च नात्यन्तभेदो न हि शुक्लपटयोर्धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदः किन्त्वेकमेव वस्तु न हि निर्गुणं नाम द्रव्यमस्ति न हि निर्द्रव्यो गुणोस्ति तथोपलब्धेः उपलब्धिश्च भेदाभेदव्यवस्थायां प्रमाणं प्रमाणव्यवहारिणां तथा कार्यकारणयोर्भेदाभेदावनुभूयेते(१) । अभेदधर्मश्च भेदो यथा महोदधेरभेदः स एव तरङ्गाद्यात्मना वर्तमानो भेद इत्युच्ये न हि तरङ्गादयः पाषाणादिषु दृश्यन्ते तस्यैव ताः शक्तयः शक्तिशक्तिमतोश्चानन्यत्वमन्यत्वं चापलक्ष्यते यथाग्नेर्देहनप्रकाशनादिशक्त्या भेदाः यथा च वायोः प्राणादिवृतिर्भेदो न भेदः । तस्मात् सर्वमेकानेकात्मकं नात्यन्तमभिन्नं भिन्नं वा । तदेवं प्रत्यक्षमनुमानमागश्चास्मत्पक्षे प्रमाणत्रयं त्वत्पक्षे न किञ्चिदस्तीति विशेषः । कोसावागमः एषः सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति इदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रलयकाले कारणात्मनावस्थानं दर्शयति । यदा चाभिव्यक्तिहेतुश्चक्रादिस-

निधिस्तदामिव्यक्तिर्यदा वासनिधिस्तदा तिरोभूतिस्तदेतूनां चान्ये
 हेतवस्तेषामप्यन्य इत्यनादित्वात् संसारस्याविरोधो भोगस्य च ध-
 र्माधर्मेनिमित्तत्वात् साधनानामभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती तदपेक्षया
 भवत इत्यनवद्यम् । ततश्चाभिव्यक्तिरिरोभावावस्थयोरन्योन्याभि-
 भवादन्यतरावस्थानं भरकतप्रभवे चेतरेषां श्रौतश्च दृष्टान्तोऽनु-
 सन्धातव्यो निरवयवो वटकणिकाऽणिमी तां तामवस्थां गत्वा स्थूली-
 भवन्नुपलभ्यते दर्शितं च महान्यग्रोधस्तिष्ठतीति । न हि दृष्टेऽनुप-
 पन्नं नाम यथा च पुंस्त्वं विद्यमानमेव यौवनावस्थायामभिव्यज्यते अ-
 न्यथा षण्डस्यापि पुंस्त्वप्रसङ्गान् । कथं वा असदुत्पत्तिर्गीयते
 न ह्यसतो जननि कर्तृत्वं दृष्टं शशविषाणं जायत इत्यपि च । यतो नृ-
 दण्डचक्रादेर्घटोत्पत्तिर्वर्ण्येत तस्य नित्या शक्तिराहोस्त्रिदमित्या यदि
 नित्या नित्योत्पत्तिप्रसङ्गोऽन्यानपेक्षत्वात् अथानित्या साप्यन्येन कर्त-
 व्या साप्यन्येनेत्यनवस्था प्रसज्यते । नियतकारणोपादानं च न प्राप्नो-
 ति शक्तीनामनन्तत्वात्(१) । अथ मन्यसे कारणशक्तयो नित्या एव
 तास्तु सहकारिवशात् कार्यं जनयन्तीति तत्रोच्यते सहकारिभिर्य उ-
 पकारः क्रियते शेषश्चेदुत्पद्यते तदुत्पत्तावन्यः सहकारीत्यनवस्था
 शक्तिनित्यत्वे तु नित्यकार्यप्रसङ्गादित्युक्तो दोषः । अपि च सुवर्णा-
 र्थिनः कुण्डलग्रहणं न प्राप्नोति सुवर्णकुण्डलयोरन्यन्तभेदात् अपि
 च पञ्चपलिके पटे परिमाणाधिक्यप्रसङ्गः श्रुतिदर्शनबाह्यत्वाद्वा-
 ऽस्तकार्यवाद्वा वैशेषिकपक्षोऽप्यसङ्गत इति । तद्वदेव प्रमाणशून्य-
 वादिपक्षोऽप्यभावाद्भावोत्पत्तिरुभयोरभाव इति दर्शनं निरस्तं वे-
 दितव्यम् । युक्तिर्व्याख्याता शब्दान्तराद्वा सदेव सौम्येदमग्र आसी-
 दिति । असच्छब्दादन्यः सच्छब्दान्तरं कथमसतः सज्जायेत इत्या-
 क्षिप्य सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा पटः संवेष्टितः क्वचित् प्रसारितो वा न भिद्यते तथा का-
 रणं स्वरूपावस्थं कार्यावस्थं च न भिद्यते ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा प्राणापानादि इदि वृत्तिर्वायुर्नाभिनसिकादिषु स्थानेषु

प्राणायामेन निरुद्धः स्वरूपेणावतिष्ठते निरोधान्मुक्तः पञ्चधा
तथा ब्रह्मेति ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अथाक्षेपः क्रियते । हितस्याकरणमहितस्य चानुष्ठानमादिग्र-
हणादिदं जगन्मायारचितमिति स्मरणं प्रसज्यत इत्येवमादिदोष-
परिग्रहः । कस्मादितरव्यपदेशादितरस्य शारीरस्य ब्रह्मत्वव्यपदे-
शात् तरवमसीति ततश्च ब्रह्मणो यत् सद्रूपं तत् शारीरस्येति प्राप्ते
ऽभिधीयते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । शारीरादधिकं सांसारिकधर्मातीतं स-
र्वज्ञं स्रष्टारं ब्रूमः सता सौम्य तदा सरूपो भवति शारीर आत्मोप-
ज्ञेनात्मनान्वाहूढ उत्सर्जतीत्येवं जातीयकात् भेदनिर्देशात् ईश्व-
रोऽन्यः स्रष्टा । यदि वायं जीवः स्रष्टाभ्युपगम्येत प्रादुःस्युरेते दोषाः
जीवपरयोश्च भेदः पुरस्तात् प्रतिष्ठापितो देवश्च एव संसारीति यथा
वात्यन्तमिहो जीवो न भवति तथा वक्ष्यामः । ननु भेदाभेदौ कथं पर-
स्परविरुद्धौ सरूपवेतां नैव दोषः ।

प्रमाणतश्चेत् प्रतीयते को विरोधोयमुच्यते ।

विरोधे चाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अपि च यथा लोके पृथिवीत्वाविशेषे ऽपि पञ्चरागादीनां प्र-
हीणपाषाणादीनां चान्योन्यभेदो दृश्यते । आदिग्रहणेनान्नपानादीनां
केशनखादीनां च ग्रहणम् । तथा ब्रह्मण एकत्वे ऽपि जीवप्राज्ञयोर्भेदो
न विरुध्यते । तदनुपपत्तिः परोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

अन्यथा पुनराक्षेपः क्रियते । ननु चोदनायाः स्वतः प्रामाण्यात्
सिद्धं जगत्कारणं ब्रह्म कथमाक्षेपः सत्यमेवम् तथाप्यनुमानविरो-

धात्रासौ चोदनार्थः शक्यते ऽवधारयितुम् अतस्तदनैकान्तिकोपादानार्थमारभ्यते । कुम्भकारादीनामनेकसाधनोपसंहारेण प्रवृत्तिदर्शनाद्याह्यकारकोपादानमुपसंहारः प्रागुत्पत्तेश्च नास्ति बाह्यसाधनं सामग्रीं ब्रह्मणस्तद्दसहायं ब्रह्म प्रवृत्तं मिति न शक्यमवधारयितुमिति प्राप्ते प्रतिविधीयते । ब्रह्म स्वत एव परिणमते तत्स्वाभाव्यात् । यथा क्षीरं दधिभावाय अम्भो हिमभावाय न तु तन्नाप्यातश्चनमाधारभूतं च द्रव्यमपेक्ष्यते । नैतदस्ति ब्रह्मत्वात् तस्य स्थितो स्थानी व्याप्रियते आतश्चनेनाम्लादिना त्वार्यते पयसः परिणामशक्तिः स्वत एव न कदाचिदम्भसा दधि संपादयितुं शक्यते । तन्तुनाभश्च स्वत एव प्रवर्तते । कुम्भकारादीनामनीश्वरत्वात् स्वतः सामर्थ्याभावात् साधनान्तरापेक्षा युक्ता । ब्रह्म पुनः सर्वज्ञं सर्वशक्ति यः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति । हीति हैतौ ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

अपिशब्दः सम्भावनायां न केवलमचेतनसादृश्यं चेतनैरप्यस्ति इत्याह । यथा देवा महर्षयः बाह्यसाधनमनपेक्ष्य विचित्राणि कार्याणि वितन्वते अणिमाद्यैश्वर्ययोगादिति योगशास्त्रपुराणादिषु वर्ण्यते । यथोर्णनाभः स्वयं प्रवर्तते । यथा बलाका रेतःसेचनमन्तरेण गर्भे दधत इत्यादिग्रहणम् दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तानन्त्यादागमसिद्धस्यार्थस्यानुमानेन दूषणमृणां धनं वा न शक्यते कर्तुमिति ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

पुनरप्यन्यथाक्षिप्यते । निरवयवं ब्रह्म यदि कार्याकारेण परिणमते कृत्स्नप्रशक्तिः क्षीरवतश्च यदिदं दृश्यते स्थूलं जगदेतदेव ब्रह्मेत्युपदेशशास्त्रमनर्थकं स्यात् प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् । यदि च सावयवं स्यात् ततोस्यैकदेशः परिणमतेऽन्यैकदेशोऽवतिष्ठत इति शक्यमवकल्पयितुम् । सावयवमेवेति चेत् निरवयवत्वस्य वाचकः शब्दः कुप्येद्विरुद्धोतेत्यर्थः । को सौ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषो निस्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयव(१)मस्थूलमनयवह्रस्वमित्यतश्च ब्रह्मणः परिणामानुपपत्तेः प्रधानमेष्टव्यमिति तात्पर्यार्थोऽत्र कश्चिदाह कृत्स्नैकदेशशब्दौ ब्रह्मणि

न सम्भवतः सावयवे हि द्रव्ये तौ दृश्येते इति नैतत् सन्दिग्धम् ।
न ह्यत्र शब्दप्रयोगो विचार्यते । सावयवत्वे निरवयवत्वे च ब्रह्मणः
परिणामानुपपत्तिः पूर्वपक्षवादिना प्रसाध्यते । तत्र समाधान-
मनुक्ता स्वपक्षसिद्धिर्नास्ति । तत्रोच्यते ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ । न कृत्स्नप्रसक्तिरप्रच्युतस्वरूपं ब्रह्म परि-
णमते । कथं श्रुतेः । सेयं देवतेक्षत हन्ताहमिमास्तिन्नो देवता इति
तेजोपवन्नव्यतिरिक्तां परां देवतां दर्शयति । शब्दप्रमाणत्वाच्चा-
स्यार्थस्य न स्वविकल्पेन चालयितुं शक्यते । तदन्यत्वमित्यत्र
चास्माभिरुक्तं शक्तिविशेषलक्षणः परिणाम इतीद्वरस्य द्वे शक्ती
भवतो भोग्यशक्तिरेका भोक्तृशक्तिश्चापराप्यभोग्यशक्तिश्च साका-
शादिरूपेणाचेतनपरिणामापत्तेर्भोक्तृशक्तिः सा चेतना जीवरूपे
णावतिष्ठते । तच्च यथा सूर्यः स्वरश्मीन्विक्षिप्योपसंहरति एवं
प्रपञ्चनानन्तभेदां शक्तिं विक्षिप्योपसंहरति परमेश्वर इत्युपपन्नम् ।
क्षमापादादिनापि लोके निरवयवस्याशरीरस्य मायाकर्तृत्वं न दृष्ट-
मिति पूर्वशक्तिरभ्युपगन्तव्या ततो वरं यथाभूतसृष्टिविषया श-
क्तिरभ्युपगम्यताम् ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्रास्वहि ॥ २८ ॥

नैतदत्यन्ताश्चर्यं निरवयवस्य स्वरूपाप्रच्युतिः कार्यसृष्टिश्चे-
ति । यथा विज्ञानात्मनि स्वप्नदृशि चित्राः दृश्यः श्रूयन्ते न तत्र
रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः
सृजत इति तथेद्वरस्य भवतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

सांख्यस्यापि स्वपक्षे समानो दोषस्त्रिगुणं निरवयवं प्रधा-
नं महदाद्याकारेण परिणमते इत्युपगच्छतः कृत्स्नप्रसक्तिर्नि-
रवयवत्वप्रतिज्ञाहानिर्वेति समानो दोषो वैशेषिकस्यापि पर-
माणूनां निरवयवत्वाभ्युपमात् ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

कथं पुनर्गम्यते सर्वशक्तिपेता परा देवतेति तदुच्यते
सर्वोपेता । चशब्दः सम्भावनायाम् । तद्दर्शनात्सर्वकर्मा सर्वकामः
सर्वगन्धः सर्वरस इति ॥ ३० ॥

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

सर्वशक्तिमत्त्वे सत्यपि विगतकार्यकरणत्वान्न कार्ये व्या-
प्रियत इति चेत्तत्तद्वक्तव्यं तदुक्तं शब्दमूलत्वादिति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनत्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथाक्षिप्यते न परा देवता सृष्टौ प्रवर्तते । आप्तकामा
हि क्षयते तस्याः प्रवृत्तौ प्रयोजनाभावादिह च प्रयोजनव-
त्त्वात् प्रवृत्तीनाम् । तथाचोक्तं श्रीमांसकैः जगज्जासृजतस्त-
स्य किं नामेष्टं न सिद्ध्यति । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि
प्रवर्तते । अथास्ति प्रयोजनमस्मदादितुल्यत्वादाप्तकामता नि-
वर्तते अत्रोच्यते ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुल्यत्वात्पक्षो विपरिवर्तते । न तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजनं किं तु
लीलाकैवल्यं स्वरसेन या क्रीडास्वरूपा चेष्टा सा लीला तस्याः
कैवल्यं केवलभावो यथा लोके राजप्रभृतीनां परिपूर्णकामाना-
मपि क्रीडार्था प्रवृत्तिर्भवति तथेश्वरस्याप्रकाश्यापि (१) प्राणिक
मपेक्षया सृष्टिप्रवृत्तिरुपपद्यते न च स्वभावः पर्य्यनुयोक्तुं
शक्यते ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

यदि तर्हीश्वरो लीलया प्रवर्तते तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये प्रस-
ज्येयातां नीचमध्यमोत्तमाः प्राणिनो विदधतः । वैषम्यं नाम रा-
गद्वेषमोहयोगस्ततश्चानीश्वरत्वमस्मदादिवन्नैर्घृण्यं क्रूरभावश्चण्ड-

ता नरके पातयत इति चेन्नेति ब्रूमः । कस्मात्प्राणिकर्मसा-
पेक्षत्वादीश्वरस्य स्वकर्मवशेनैव प्राणिनां वैचित्र्यम् । यथा शालि-
केद्रवादिबीजकृतमङ्कुरादिवैचित्र्यं पर्जन्यः साधारणकारणमेव-
मीश्वरो ऽपि । तथाहि कर्मानुरूपां प्रकृतिमीश्वरस्य कौपीतकीनां
श्रुतिर्दर्शयति एष त एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो
लोकेभ्यः उज्जिनीषत एष त एवासाधुकर्मणो ऽनुषज्जति तं यमधो
निनीषत इति । केचिदत्राधिकरणानुपयोगिनीं प्रमाणशून्यां
प्रक्रियां रचयन्ति । अविद्यानिबन्धनो ऽन्तर्यामिसर्गः कर्मबन्धनो
मनुष्यादिसर्ग इति । तदसदन्तर्यामिपरमात्मनोः नियन्तृरूपा-
शक्तिः पाप्मार्थिकी न हि सा केन चित्कल्पिता येनाविद्या-
निबन्धनाप्यस्मन्मृगतृष्णादिवदुक्तं च पुरस्तात्परमात्मा सर्वज्ञः
सर्वशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

अकस्माद्विभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

अत्राह प्रलयकाले सुषुप्तावस्थायां वावतिष्ठते ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

कथं पुनरनादित्वं तदुच्यते । यद्यनादिः संसारो न स्या-
त् पूर्वकृतकर्माभावाद्वैचित्र्यं नोपपद्यते किञ्चोपपद्यते बीजा-
ङ्कुरन्यायनानादित्वं कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिस्तन्निमित्ता च कर्मो-
त्पत्तिरित्यत्र । केचिज्जोदयन्ति बीजाङ्कुरदृष्टान्तो न युक्तः । कस्मात् ।
इतरेतराश्रयत्वात् । किं बीजं पूर्वमुताङ्कुर इति । न तत्र
पूर्वापरव्यवस्था शक्या निरूपयितुम् । यत् पूर्वं तत् कार-
णं यत् परं तत् फलमिति कार्यकारणभावो व्यवस्थाप्यते ।
तदिहाशक्यमित्यत्र प्रतिविधीयते । नात्र बीजाङ्कुरजात्योः
कार्यकारणभावः किं तु व्यक्तीनामेव । न च तत्रेतरा-
श्रयता । पूर्वसिद्धाबीजादङ्कुरो जायते तच्च बीजं पूर्वसिद्धाद-
ङ्कुरादिति विस्पष्ट एव कार्यकारणभावो भ्रान्त्या तु दूषणकल्पन-
मपि चोपलभ्यते । अनादित्वं सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम-
कल्पयद्यथा पूर्वस्मिन् कल्पे कृतवानित्यर्थः । अनेन जीवेनात्मना-
नुप्रविश्येति प्राणधारणवचनेन जीवशब्देन परामर्शाभूतेन च सम्ब-

न्धेनायं व्यपदेशो नाभविष्यता भूतस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेः ॥ ३७ ॥

स्वपक्षोपसंहारार्थं सूत्रम् । सर्वधर्मा सर्वशक्तिरित्येवमादय-
स्ते च ब्रह्मणि जगत्कारणे परिगृह्यमाणे उपपद्यन्ते । तस्माद्ब्रह्मैव
जगत्कारणमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वपक्षस्थापनं कृत्वा परपक्षनिराकरणायैदानीमारभ्यते । ननु स्वपक्षस्थापनमेव मोक्षार्थिभिः कर्त्तव्यं किं परपक्षदूषणेनेति । सम्यगाहं भवान् किं तु स्वसिद्धान्त एव स्थितिं न लभते प्रतिपक्षनिराकरणेन विना । तर्कशास्त्राणामपि मोक्षमार्गप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात्परतन्त्रप्रज्ञाः प्रायेण प्राणिनस्तेष्वेवावलम्बेरन्नागमदर्शनं च नाद्विषयेरन्नतस्तेषामस्मरतोपपादनाय प्रारभ्यते । निर्णयार्थं वेदशास्त्रं सर्वप्रमाणैस्तर्केण च स्वपक्षदूषणं चान्तरेण न सिध्यति । तथा चोक्तं न्यायशास्त्रे तत्त्वावसानो वाद इति । वादश्चायं यत्र शिष्येभ्यः तत्त्वं प्रतिपाद्यते । अन्यत्र जल्पो भवति । तथा लक्षणमपि (१) पादेन कृतं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः स्वसिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । सप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति । तत्र सांख्या मन्यन्ते त्रिगुणमचेतनं प्रधानं जगत्कारणं तस्यास्तित्वे पञ्चहेतुनन्वयादीनाञ्चक्षते ।

अन्वयात्यरिमाणान्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति ॥

तत्रान्वयस्तावत्सुखदुःखमोहान्विताः बाह्याभ्यात्मिका भेदा दृश्यन्ते ये च यदन्विता दृश्यन्ते तदेककारणपूर्वकास्ते । यथा शरावादयो मृदान्वितास्तत्पूर्वकास्तद्वदत्रापि सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणं कारणमनुमीयते । द्वितीयो हेतुः परिमाणादिति । द्विविधं च परिमाणं रूपपरिमाणं संख्यापरिमाणं च महदहङ्कारः पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीति । ये च

परिमितास्ते च सामान्यकारणपूर्वकाः यथा शरावादय एव मेवमह-
दादयः परिमितास्तेषामेकं सामान्यकारणमस्तीत्यनुमीयते इत्य-
त्र वदामो ऽनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं जगत्कारणं कुतो रचना-
नुपपत्तेः । कर्मानुरूपभोगसिद्ध्यर्थं विचित्रं जगद्विरचयितुं न
शक्नोत्यचेतनत्वात्पापणादिवत् । चेतनावद्भिः प्रज्ञावद्भिः शिल्पि-
भिः प्रसादरथशयनादिभोग्यं वस्तुजातं क्रियमाणं दृश्यत इति
वैधर्म्योदाहरणमन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्दो न हि सुखदुःख-
मोहान्विता रूपादयो ऽवभासन्ते । सुखादयश्चित्तधर्माः प्रतिपुरुषम-
न्तरे च सम्पद्यन्ते न बाह्यार्थाकारतयानुगताः बाह्याविषयानिमित्ता-
स्तूत्पद्यन्ते चेतनस्यात्मीयवासनानुरूपेण । तस्मादसिद्धो हेतुर-
न्वयादिति । दृष्टान्ते पुनः प्रत्यक्षो ऽन्वयस्त्रिविधो हेत्वाभासो ऽसिद्धो-
नैकान्तिको विरुद्धश्चेति । पक्षधर्मतया यो नास्ति सो ऽसिद्धो नाम ।
यथा शब्दनित्यत्वे साध्ये उत्पत्तिमत्त्वम् शब्दश्चाक्षुषत्वादिति ।
पक्षप्रतिपक्षयोर्वर्त्तमानो ऽनैकान्तिको यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादि-
ति । इष्टविधातृकद्विरुद्धो यथा शब्दनित्यत्वे साध्ये उत्पत्तिमत्त्वम् ।
शक्तिः प्रवृत्तेरित्यादयो हेतवो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

अनुपपत्तेरिति प्रवृत्तेः । इतश्चानुपपन्नं कापिलं मतमचेतन-
स्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः चेतनाधिष्ठितानां रथादीनां प्रवृत्तिद-
र्शनात् । न हि मृदादयो रथादयो वा स्वकार्येषु स्वयं प्रवर्त्तमाना
दृश्यन्ते । ननु केवलस्यापि चेतनस्य प्रवृत्तिशक्तिर्न दृष्टा कथं ब्रह्म-
णः प्रवृत्तिशक्तिरिति चेदुक्तमत्र सर्वशक्तित्वादिति । नास्माभिर-
नुमानेन कारणं कल्प्यते ॥ २ ॥

पयो ऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

ननु चाचेतनस्यापि प्रवृत्तिर्दृष्टा यथावत्सविवृद्धये पयसो ऽम्बुन-
श्च स्थन्दनं लोकानामनुग्रहायेति चेन्न । तत्रापि निमित्तान्तरमस्ति ।
स्नेहाद्वत्सविवृद्धये धेनुः प्रवृत्तयति पयो द्रवत्वाच्च क्षरति वत्सगो-
पनेन । अप च निम्नदेशापेक्षया द्रवत्वात्स्थन्दते । चेतनाधिष्ठानं

तु सर्वत्र श्रुतिसिद्धम् । यो ऽप्सु तिष्ठन्नेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गी प्राच्यो ऽन्या नद्यः स्यन्दन्त इति । प्रत्यक्षत्वाद्वा नोपपत्तिः ।
न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम गुरुत्वात्सावयवत्वाच्च क्षरणं युज्यते
विपरीतं प्रधाने ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकस्य बाह्यस्य प्रवर्त्तनस्याभावात् प्रधानस्य स्वतः
प्रवृत्तिः सा च नित्या स्यादनपेक्षत्वात्ततश्च सर्वदा सर्ग एव
स्यात् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

यथा तृणोदकमुपयुक्तं क्षीरभावेन परिणमते तथा प्रधानं मह-
दाद्याकारेण परिणमत इत्युच्यते न तृणादिवत् परिणामो वक्तुं
शक्यते ऽन्यत्राभावादनहुहि । न हि सौरभेयभक्षितं तृणं क्षीरीभ-
वति किं तर्हि धेनूपयुक्तमेवातो न स्वत एवेति शक्यं वक्तुं सा-
मग्रीविशेषापेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

एवं तावत् स्वतः प्रवृत्तिसामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम् । यद्यपि भवतो
बुद्धिमनुरुध्यमानैरस्माभिः प्रवृत्तिरभ्युपगम्येत तथापि तस्याः
प्रवृत्तेरर्थाभावात् प्रयोजनाभावादित्यर्थो न तस्य चेतनत्वान्नो गो
न पुरुषस्य मुक्तरूपत्वात्प्रापवर्गार्था सा सतततद्भोगप्रसङ्गात् अपव-
र्गभावो न चोभयार्थाप्रवृत्तिर्विरोधात् । प्राक्प्रवृत्तेश्च पुरुषस्य मुक्त-
रूपत्वात् नापवर्गार्था । न चैतस्युक्त्यनिवृत्त्यर्था चेतनधर्मत्वादौत्सु-
क्यस्य स्पृहायोगस्याचेतनं च प्रधानम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

सार्थभ्रष्टावन्धपङ्क्तौ ग्रामगमनार्थिनौ तत्र पङ्कुरन्ध्रमधिष्ठाय
प्रवर्त्तयति । अश्म चायस्कान्तो ऽयं प्रवर्त्तयति । तथा भोक्ता पुरुषः
प्रधानं प्रवर्त्तयति चेत् तदुत्तरं तथापीति । निष्क्रियत्वाभ्यु-

पगमात् आत्मनः प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमे ऽभ्युपगमविरोधः । पङ्क्तु पुनर्वा चान्धं प्रवर्त्तयति । अयस्कान्तोपि च समीपादवस्थाने नायः प्रवर्त्तयति । यदि च सन्निधिमात्रेणाप्रवर्त्तकः प्रधान-पुरुषसन्निधिनित्यत्वासन्नित्यप्रवृत्तेः प्रलयाभावोपसर्गाभावश्च ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेः ॥ ८ ॥

इतश्चाप्रवृत्तिः सत्त्वरजस्तमसां प्रलयकाले साम्येनावस्थितानां परस्पराङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः । वैषम्यहेत्वभावाच्च त्वेवं सांख्या वदन्ति ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।

क्षोभयामास योगेन परेशः परमेश्वर इति ।

सत्यमीश्वराभ्युपगमे वेदान्तवाद एवापद्यते । सदेवेति श्रुति-प्रामाण्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ शक्तिनियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा प्रकारान्तरेणानुमितावनुमाने क्रियमाणे साम्यावस्थितानामपि वैषम्यं भवति । चलं गुणवृत्तमित्यभ्युपगमात् । यथा कामं सष्टिस्थितिप्रलयक्षणं सम्भवति तथा कारणस्य शक्तिः कल्प्यत इति चेदेवमपि ह्यशक्तिवियोगाद्ब्रह्मचनानुपपत्त्यादयो दोषा दुष्परिहरा एव ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

वेदान्तविरोधाच्चासमञ्जसं कापिलं मतम् । ननु तवाप्यसमञ्जसमैकात्म्यं कथं तप्यतापकभाव इत्यत्रोच्यते । न मूलकारणस्य ब्रह्मणो निरतिशयानन्दस्वरूपत्वात्तप्यतापकभावो ऽस्ति तदंशस्तु जीवस्तप्यस्तापकं दुःखं स्वकर्मोपगृहीतं रजस्तमः प्रभवं संसारावस्थायां तदिष्टमेवास्माकं तस्यापि मुक्तस्य परमात्मसम्पत्तेः सर्वं तदात्मकं सम्पद्यते । न चात्मन आत्मैव तापको भवति । न हि बह्वेर्वह्निर्दग्धा न वायोर्वायुः पीडयिता किं तु भेददर्शिनो ऽन्यस्य देवदत्तादेरिति ॥ १० ॥

महदीर्घवत्त्वाद्भ्रूस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

वैशेषिकपरीक्षां कर्तुंकामो ब्रह्मवादेन तदुक्तं दूषणं तदीयया प्रक्रियया प्रथममुद्धरिष्यति । सर्वो हि तार्किकः स्वप्रक्रियानुगत-मुच्यमानमनुमन्यते । तेषामेषा प्रक्रिया । द्रव्यं द्रव्यान्तरमारभते गुणश्च गुणान्तरम् । रक्तेभ्यस्तन्तुभ्यो रक्तपटदर्शनात् । द्वाभ्यां परिमण्डलपरिमाणाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं नाम कार्यं जायते । द्वयोः परमाण्वोर्यासौ द्वित्वसंख्या सा द्व्यणुके ऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च परिमाणान्तरमारभते पारिमाण्डल्यं चानारम्भकम् । तथा त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमारभ्यते । तेषु च या बहुत्वसंख्या सा महत्त्वं दीर्घत्वं च परिमाणान्तरमारभते । द्व्यणुकगतं सणुत्वं ह्रस्वत्वं चानारम्भकमिति । तत्रेदमुच्यते । यथा तत्र द्व्यणुकैभ्यो ऽणुह्रस्वपरिमाणेभ्यस्त्र्यणुकं महदीर्घं च जायते । वा-शब्दादध्याहृत्य योजना कर्तव्या परिमण्डलाभ्यां(१) अणुह्रस्वं द्व्यणुकं जायते ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति च ह्रस्वात् द्व्यणुकात्परिमण्डलाच्च परमाणोरिति विभज्य योजनीयमेवं ममापि-ब्रह्मणश्चेतनात् चेतनं जगदुत्पद्यत इति विरोधो न चैतद्वक्तुं शक्यं द्व्यणुके त्र्यणुके चापरिमाणान्तराक्रान्तत्वात्पारिमाण्डल्यमणुत्वं नारम्भकमिति । तस्मादुपपन्नं कार्यं क्षणमात्रं निर्गुणं भूत्वा कारणगुणेन सम्बध्यत इत्यभ्युपगमात् । तस्मात् कारणगतं समानजातीयं पारिमाण्डल्यान्तरं स्वभावादेव नारभते द्वित्वम् । संख्या पुनः समानजातीयत्वात् संख्यान्तरमारभतापि न पुनरणुत्वं ह्रस्वत्वं च भिन्नजातीयत्वात् । तस्मात्पारिमाण्डल्यमणुत्वं ह्रस्वत्वं च स्वभावादेवानारम्भकमित्यभ्युपेयमेव ब्रह्मगता चेतना चेतनान्तरं स्वभावादेव नारभत इति वैशेषिकप्रक्रियामप्याश्रित्य कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यमस्तीति प्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । यथा ह्रस्वाभ्यां ग्रथिताभ्यां रज्जुभ्यां दीर्घा रज्जुरारभ्यते । यथा परिमण्डलाभ्यां मृत्पिण्डाभ्यामेको महा-नारभ्यत इति कोचिद्याचक्षते तदयुक्तम् । न विलक्षणत्वादिति तत्रैवोक्तत्वात् पुनरुक्तमिदं प्राप्नोत्येवं वर्णयद्भिः सूत्रकारस्य श्रोत्रि-

(१) परिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यामिति । इ. पु. पाठः ।

यत्वमापादितम् । तस्माद्यथोक्त एवाभिप्रायः ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

अथ वैशेषिकमतं परीक्ष्यते । तच्चैवं पार्थिवाप्यतैजसवाय-
वीयाश्चतुर्विधाः परमाणवो नित्याः प्रलयकाले ऽवतिष्ठन्ति । स-
र्वत्र च त्रिभ्यः कारणेभ्यः कार्यं निष्पद्यत इति मन्यन्ते समवा-
य्यसमवायिनिमित्तकारणैः । तन्तवः समवायि कारणं तेषां पदसं-
योगो ऽसमवायिकारणं तुरीवेमकुविन्दादिनिमित्तकारणम् । तथा
परमाणवः समवायिकारणं तत्संयोगो ऽसमवायिकारणमदृष्टमीदृ-
श्चेच्छा च निमित्तकारणम् । तत्रेश्वरेच्छावशनाद्यं कर्म वायवीये-
ष्वणुवृत्पद्यते । ततः संयोगे द्वाभ्यां ह्यणुकमुत्पद्यते । तत्र
ह्यणुकादिक्रमेण महान्वायुरुत्पन्नो नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति ।
तथा तैजसेभ्यो ऽग्निरुत्पन्नो जाज्वल्यमानस्तिष्ठति । तथापोभ्यो
महासलिलनिधिरुत्पन्नः पोप्लूयमानस्तिष्ठति । तथा पार्थिवे-
भ्यः पृथिवी निश्चला तिष्ठतीति । तत्रेदमुच्यते । नाद्यं कर्माणु-
षु सम्भवति । प्रलयाभिघातादीनां तदानीमभावान् । अथा-
त्मनां यददृष्टं तद्वशाद्भवतीति चेत्तत् पुनरदृष्टमात्मगतं वा नि-
मित्तं परमाणुगतं वोभयथा न सम्भवति । न ह्यन्यत्र वर्तमानं
कारणमन्यत्र क्रियाहेतुः भवति प्रसङ्गादचेतनत्वाच्च नादृष्टं
क्रियाहेतुः । चेतनाधिष्ठितं हि रथादि क्रियां प्रतिपद्यते । न चात्मनां
तदा चैतन्यमस्ति शरीरोत्तरकालभावित्वात् । न चादृष्टमणुषु
समवेतं कर्तृसमवायित्वात् । न चादृष्टवतात्मना तत्संयोगात्कर्मा-
त्पत्तिर्नित्यसर्गप्रसङ्गात् । एवं प्रलयकाले विभागार्थं कर्म न सि-
द्धमतस्तदभावः सृष्टिप्रलययोरभाव इत्यनुपपन्नं दर्शनम् ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिहप्रत्ययहेतुः समवायो य-
थेह तन्तुषु पटः इह गवि गोत्वं इह पटे शुक्लत्वं इति । कार्यकारणयोः
समान्यविषयोरुणुणुनिनोश्च सम्बन्धद्विषयपि समवायलक्षणः स
धैको नित्यः सर्वगतो व्योमवदिष्यते । युतसिद्धानां तु संयोगः पृथक्
सिद्धानां यथा रज्जुघटयोः । तत्रेदमुच्यते । यथा ह्यणुक-

समवायलक्षणेन सम्बन्धेन स्वकारणे समवैत्यन्ताभिज्ञत्वा-
त्तथा समवायो ऽपि समवायिभ्यां सम्बन्धे समवायान्तरेण स-
म्बध्यते सो ऽप्यन्येनेत्यनवस्था । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धक
इति न समवायान्तरमेपक्षते इति चेत् संयोगो ऽपि तर्हि समवार्य
ना पेक्षते । संयोगः किल संयोगिभ्यां सम्बद्धो ऽसमवायिपूर्वक
इति मन्यते सा प्रतिज्ञा हीयते । न च संयोगो गुणत्वादपेक्षते इति
वक्तुं शक्यते । विभाषिकत्वात् समवायो ऽपि गुण इति भाषितुं
शक्यते । न चायुतसिद्धत्वं कार्यकारणयोः पूर्वसिद्धं कारणं पश्चात्
कालीनं कार्यं तत्रापृथक्सिद्धत्वमनयोः कथम् । अथान्यतरापेक्षमयुत-
सिद्धत्वं वर्ण्येत तथापि द्वयोः सतोः सम्बन्ध इति कृत्वोत्पन्नं कार्यं
क्षणमात्रं पृथगवस्थाय समवायेन सम्बध्येतेति पूर्वोक्तं दूषण-
मस्त्येव । कारणकालवर्तित्वं सर्वेषामस्तीति सर्वेषामयुत-
सिद्धत्वं स्यादर्थोत्पत्तिरेव समवाय इति । तदुक्तं समवाय-
स्य नित्यत्वादुत्पत्तेश्च नित्यत्वे वा कार्यानित्यत्वप्रसङ्ग इति का-
रणव्यापारो ऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्तादात्म्यलक्षण एव स-
म्बन्धो न समवायकृत इति ॥ १३ ॥

नित्यमेव भावात् ॥ १४ ॥

किं परमाणः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा बोभयस्व-
भावानुभयस्वभावा वा गत्यन्तराभावात् सर्वथा नोपपद्य-
ते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवर्त्यभावात् प्रलयाभावः
स्यान्निवृत्तिस्वभावत्वे सर्गाभावः स्यादनुभयस्वभावता युगपद्वि-
रुध्येतेति ॥ १४ ॥

रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

रूपादिमन्तः परमाणवो ऽभ्युपगम्यन्ते पृथिव्यादौ कार्ये रूपा-
दिदर्शनात् । ततश्च नित्यत्वविपर्ययो ऽनित्यत्वं परमाणूनां स्यात् ।
रूपादिमतां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । अथ रूपादिमत्त्वं नेष्यते
कार्ये रूपादिमन्न स्यात् । अतो रूपादिमन्तो नित्याश्चानित्याश्चेति
अनुमानविरुद्धाः । तत्र निमित्तं वा किं च परिवर्तुलाः परमाणवः
तत्र यादन्त्यो दिशस्तावन्तो ऽवयवाः प्रसज्येरंस्तेषामप्यवयवा-

नां तथैवेति न कदाचिदप्यवसानं सम्भवति । तथा च दिङ्ना-
शेनोक्तं षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः पडंशतेति ॥ १५ ॥

उभयता च दोषात् ॥ १६ ॥

किमुपचितगुणाः परमाणवः किं वापचितगुणाः । यदि तावदु-
पचितगुणाः तदा सर्वे सर्वत्र स्युः । अप्सवपि गन्धरसौ तेजसि रू-
परसगन्धाः वायौ रूपरसगन्धस्पर्शा नभसि । अथापचितगुणाः तदा
सर्वेषामेकैको गुणः स्यात् । ततश्च तेजसि स्पर्शो न स्याद्रसे रूप-
स्पर्शो पृथिव्यां रूपस्पर्शरसा न स्युः । अथ केचिदुपचितगुणाः
केचिदुपचितगुणाः इति वैचित्र्यं परिकल्प्येत । ततो ऽपचितगुणानां
परमाणुत्वं हीयेत । गुणोपनिबन्धनं हि दृश्यादृश्याभूतमूर्त्ताद्यवान्तरं
वैचित्र्यं चतुर्विधानां परमाणूनां स्वतो भेदात् । अस्मत्पक्षे तु
सर्वक्षेन ब्रह्मणा व्यवहारार्थमेकगुणं नभो द्विगुणो वायुस्त्रिगुणो ऽग्नि-
श्चतुर्गुणं जलं पञ्चगुणा अवनिरिति न किञ्चिदप्यनुपपन्नं नाम ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तक्षमनपेक्षा ॥ १७ ॥

मन्वादिभिरप्येकेनाङ्गेनापरिग्रहादत्यन्तमनपेक्ष्यं वैशेषिकमतं
श्रेयस्कामैः । अत्यन्तमनादर्तव्यं वैशेषिकमतमित्याभिप्रायः ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुके ऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

असत्कार्यवादी वैशेषिको निराकृतस्तत्सादृश्यात्तदन्तरं वौ-
द्भसिद्धान्तो निरस्यते । स च त्रेधा भिद्यते । बाह्यार्थास्तित्व-
वादिनः केचित्केचिद्विज्ञानमात्रास्तित्ववादिनः शून्यवादिनश्चान्ये ।
ग्राह्यग्राहकाकाराविमुक्ता संवित्सन्तातिर्निर्वातस्थप्रदीपवदासंस्कार-
क्षयात् क्षणपरम्परयाऽतिष्ठते संस्कारक्षये सा प्रदीपवदेव निर्वाणमृ-
च्छति । सेयमभावप्राप्तिरपवर्ग इति मन्यन्ते । अपरे तु सं-
न्तत्यविच्छेदमिच्छन्ति । ये तत्र बाह्यार्थास्तित्ववादिनः सौत्रान्ति-
कास्तेषामभिमतताः पञ्चस्कन्धा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारा-
ख्याः । तत्र रूपस्कन्धो नाम पृथिव्यादीनि चत्वारि भौतिकाश्च
शरीरेन्द्रियविषयाः । विज्ञानस्कन्धो नामाभ्यन्तरो ऽहंप्रत्ययसमारूढो
घटज्ञानं पटज्ञानमित्येवमविच्छेदेन वर्त्तमानो ऽयमेव विज्ञानस-

न्तानः कर्त्ता भोक्ता चात्मा नान्योस्तीति । वेदनास्कन्धश्च सु-
खवेदना दुःखवेदना च । संज्ञानामोपलक्षणप्रत्ययो यथा स्वस्ति-
मती गौरिति स्वस्तिमत्तया गौरुपलक्ष्यते ध्वजेन गृहं दण्डेन
पुरुष इति । संस्कारस्कन्धो नाम रागद्वेषमोहमात्सर्यभयशोक-
विषादादयश्चैतसिका धर्मास्ते चामी चतुर्विधाः स्कन्धाश्चित्तका
उच्यन्ते । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाश्चतुर्विधाः पार्थिवाः परमाणवः
पृथिवीरूपेण संहताः पृथिवीव्यवहारायावतिष्ठन्ते । रूपरस-
स्पर्शा आप्याः परमाणवः सलिलात्मना संहन्यन्ते । तथा
रूपस्पर्शा तेजोरूपेण संहता । तथा स्पर्शपरमाणवो वायुरि-
त्येवमेते चतुर्विधाः क्षणिकाः परमाणवो भूतभौतिकसंहतिहेतुत्वं
प्रतिपद्यन्ते । क्षणिकत्वं तु बुद्धवचनात्, क्षणिकाः सर्वे संस्काराः
संस्थित्यन्त इति । संस्कारा उत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । सर्वे वस्तुजा-
तमुत्पत्तिविरोधात्मकमित्युक्तं भवति । यदितो ऽन्यत्तत् सर्व-
मवस्तुकालाकाशात्मादि चित्तश्चैत्तिकश्चान्तरो बाह्यो भूतभौ-
तिकः सङ्घातः । तावेतौ भूतभौतिकसमुदायः लोकयात्रामावहतः ।
सिद्धे च लोकव्यवहारे नित्येनात्मना नास्ति प्रयोजनमिति
मन्यन्ते । तत्रेदमुत्तरमुच्यते । उभयहेतुके ऽपि समुदाये ऽभ्युपगम्य-
माने तदप्राप्तिः समुदायासम्भवः । न तावत्स्वतः समुदायापत्तिर-
चेतनत्वात् क्षणिकत्वाच्चानित्यस्य भोक्तुः प्रज्ञासितुर्वेश्वरस्य संहर्तु-
रनभ्युपगन्तुः स्थूला पृथिवी सम्भवेत्परमाणवश्चातीन्द्रिया न
तैर्व्यवसरो ऽस्ति येन च स्थूलेन व्यवहारः स नास्तीति लुप्यते
लोकयात्रा ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययमन्यत्वादुपपन्नमिति चेन्न संहतभा-

वानिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

प्रत्ययशब्दः कारणवाची । इतरेतरहेतुत्वादुपपन्नमस्मदर्शनम् ।
कथमितरेतरहेतुत्वम् । यो ऽयं विज्ञानस्कन्धो ऽहम्प्रत्ययसमारूढः
सन्ततिरूपेण वर्तते तस्याविद्यादयो ऽनादिकालप्रवृत्ता हेतवः स
च तेषामिति अविद्या नाम विपरीतदृष्टिरनित्ये नित्यदृष्टिरमार्गे मार्गे
दृष्टिरिति ततः संस्कम्भः स्कन्नः प्रादुर्भवति रागद्वेषमोहेर्षादिलक्षणः
पूर्वोक्तः । ततः प्रवृत्तिः । पुण्यापुण्यात्मकं कर्म प्रवृत्तिशब्देनोच्यते ।

अस्ति कर्मास्ति विद्याक इति सुगतवचनात् कर्माभ्युपगम्यते बोद्धेः। तन्निबन्धनं जन्म शरीरग्रहणम् । पडायतनं च पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च पडायतनमुच्यते षड्विज्ञानानि । पञ्चानामिन्द्रियाणां पञ्च-
रूपादयो विषयास्तेषु पञ्चविज्ञानान्युत्पद्यन्ते । मनसस्तु तद्धर्मा वि-
षयस्तदेवं प्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवहारसिद्धेः सर्वमुपपन्नमिति चेन्न । सहातभावानिमित्तत्वात्सङ्घातत्वं प्रत्यनिमित्तत्वान्न भू-
तभौतिकसङ्घातापत्तावाविद्यादीनां निमित्तत्वमुपपद्यते । पूर्वक्ष-
णस्योत्तरोत्तरहेतुत्वं यदि भवेद्भवतु न पुनः सङ्घातापत्तिहेतु-
त्वम् । विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्कर्मणो ऽपि क्षणिकत्वादुत्पत्तिनिरोध-
मात्रं सर्वत्र सम्भवेन्न सङ्घातापत्तौ सामर्थ्यं शक्यं कल्पयितुं
प्रमाणाभावात् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

एवं तावत्पूर्वक्षणस्योत्तरहेतुत्वमभ्युपगम्य सङ्घातापत्ति-
निरस्ताथेदानीं हेतुत्वमपि नास्तीति प्रतिपाद्यते । कथमुत्तरो-
त्पादे कदनुत्पन्नः शराधिषाणतुल्यत्वात् । उत्पन्नो ऽपि न हे-
तुरभाववत्तुच्छत्वात् । असुदुत्पन्नविनष्टस्य अनुत्पन्नाभावत्वावि-
शेषात् । अथ पूर्वपूर्वक्षणविनाश उत्तरक्षणोत्पात्तिश्च युगपद्भवेतां तु-
लाधटयोर्नामोन्नामवादिति तदसद्युक्तम् । तत्र मध्ये सूत्रधारणादन्त-
योश्च युगपदुपस्थितयोरैकस्य गुरुत्वान्नामस्तद्धेतुश्चोन्नाम इति । न
चात्रोत्तरोत्पात्तिकालेदं कार्यमिदं कारणमिति कल्पनायाम-
तिप्रसङ्गो मृगान्विताः शरावादयो दृश्यन्ते सुवर्णान्विताश्च
कुण्डलादयः । न चाकारसमर्पणे सामर्थ्यं क्षणिकत्वात् । तस्मा-
न्नित्यपक्ष एव कार्यकारणव्यवस्था युज्यते । प्रत्यक्षप्रत्यभि-
ज्ञानाच्च कुम्भादीनां नित्यत्वम् । ननु च नित्यत्वे ऽपि कार्यका-
रणभावो नोपपद्यते क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । किं
कुसूलस्थो व्रीहिरङ्कुरजननस्वभावो ऽथातत्स्वभाव इति । यद्यत-
त्स्वभावो न कदाचिदपि जनयेदथा तत्स्वभावस्तदानीमेवो-
त्पादयेत् । ततश्च यानि कर्माणि व्रीहिणा कर्तव्यानि तानि स-
र्वाणि युगपत्कुयार्त्तं च सामग्रीवशेनाङ्कुरं जनयेदतत्स्वभावत्वे
सामग्या अकिञ्चित्करत्वात् । यच्चाक्तं प्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्व-

मिति । तदनैकान्तिकं प्रदीपज्वालादिषु दर्शनात् । यदि च नि-
त्यो भावः स्यादन्ते न नाशदर्शनं प्राप्नोति । अथ मुद्गरादिना घ-
टस्य विनाशः क्रियत इति चेत्तदयुक्तम् । द्रव्यव्यतिरिक्तो वि-
नाशो ऽथाव्यतिरिक्तः क्रियत इति । पूर्वस्मिन् विकल्पे घटस्य
किमायातम् । यथा घटे कृते पटस्य न किञ्चिद्भवति तथा विना-
शे ऽपि व्यतिरिक्ते । द्वितीये च विकल्पे घटस्वरूपमेव विनाश-
स्तच्च कुलालेन कृतमिति मुद्गरः किमपरं करोति । अथ म-
न्यसे घटस्य सम्बन्धी विनाशः क्रियत इति । कः सम्बन्धः,
किं तादात्म्यलक्षणो ऽथ तदुत्पत्तिलक्षण इति । यदि घटमुद्गरा-
भ्यां विनाशमुत्पाद्यत इति न घटस्य किञ्चित् उत्पत्तिलक्षणेन स-
म्बन्धेन हि पावक्रेन्धनाभ्यां धूमे जाते ऽग्नेः किञ्चिद्भवति ।
तादात्म्यलक्षणे ऽपि सम्बन्धे पूर्वोक्तं दूषणम् । तादात्म्यं तत्त्व-
भावता सा च कुलालेन कृतेति । तस्मात् स्वाभाविको वि-
नाश एष्टव्य इत्यत्राभिधीयते । यो ऽयं विकल्पः कृतः स सिद्धान्तं
तव बाधते । कथम् । विसदृशसन्तानोत्पत्तिप्रतिनिरोधात् यो ऽय-
मन्त्यो घटक्षणो ऽभिमतो यतः कपालोत्पत्तिरिष्यते स सदृशसन्ता-
नजननस्वभावो घटक्षणत्वादतोतानन्तरघटक्षणवदित्यसौ विस-
दृशसन्तानस्वभाव एवाभ्युपपद्येत कुम्भकारादारभ्य कपालप-
ङ्क्तिरेव स्यादेवं सति मुद्गरेण घटस्य सदृशसन्तानजननस्व-
भावता विनाश्यते विसदृशजननस्वभावता चोत्पाद्यत इत्य-
वश्यमभ्युपगन्तव्यमन्यथा कपालोत्पत्त्यसम्भवात् । ततश्च
भवता भद्रमुखेन सहेतुकं विनाशमभ्युपगच्छता विकल्पः प-
रित्यक्तः । यदि विकल्पो ऽङ्गीक्रियते विसदृशसन्तानस्त्यक्तव्य इति
सिद्धहानिर्दृष्टस्य विरोधश्च । तत्र यथा तत्र सदृशसन्तानजन-
नस्वभावावेनाशो मुद्गरेण क्रियते तथा ममापि घटविनाश
एव क्रियत इति स्थितः सहेतुको विनाशः प्रत्यभिज्ञानाच्च ।
कालान्तरावस्थायित्वज्वालादिष्वपि सामान्यां समाश्रित्य प्र-
त्यभिज्ञावृद्धिहासदर्शनात् व्यक्तीनामनित्यतैव । यदवस्थायिता
व्यक्तिः स्यात् । गृहदाहादिष्वपि सामान्यां समाश्रित्य प्र-
त्यभिज्ञावृद्धिप्रसङ्ग इत्यव्यभिचारः प्रत्यभिज्ञायाः । न हि क्ष-
णिकत्वं प्रत्यक्षमनुभूयते । प्रथमोत्पन्ननिर्विकल्पज्ञाने विशेषाप-

रामशात् । यच्चोक्तं क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधः समानो
 यो ऽसावन्त्यो व्रीहिक्षणो यस्मादङ्कुरोत्पत्तिरिष्यते साप्यङ्कुर-
 रजननस्वभावो न भवति व्रीहिक्षणत्वादनन्तरातीतव्रीहिक्षणो
 यस्मादसमानसन्ततावकस्माद्विलक्षणक्षणान्तरोत्पत्तिसम्भवोऽथ स-
 हकारिवशादुत्पाद इति चेन्ममापि तदविशिष्टमिति । किञ्च
 विनाशोत्पादौ भावव्यतिरिक्तौ अथाव्यतिरिक्तौ इति । व्यति-
 रिक्तत्वे भावस्य क्षणत्रयप्रसङ्गत्वात्रिक्षणः स्थितिक्षणो नाश
 इत्यव्यतिरिक्तत्वे तूत्पादविनाशयोऽभावो नित्यः स्वात् । किञ्च
 विनाशो नामाभावः स च भावस्य च पूर्वभावी किं वा
 सहभावी किं वा पश्चादिति । यदि तावत्पूर्वभावी भावोत्पत्तिर्न
 स्यात् । तदसहभावित्वे ऽप्यविरोधात् भावस्य शाश्वतत्व-
 प्रसङ्गः । पश्चाद्भावित्वे च सहेतुको ऽपि विनाशः प्राप्नोति दू-
 षणम् । दिङ्मात्रं दर्शितं ग्रन्थगौरवभयादित्युपरम्यते ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

असति हेतौ यदि कार्योत्पादोऽनुज्ञायेत प्रतिज्ञाहानिः स्यात्
 चतुर्भ्यः कारणेभ्यः कार्योत्पत्तिरितीयं प्रतिज्ञा हीयते । यदि वि-
 ज्ञानोत्पत्तौ कारणचतुष्टयमधिपतिप्रत्ययः सहकारिप्रत्ययः स-
 मनन्तरप्रत्ययः आलम्बन प्रत्ययश्चेति चक्षुरादीन्द्रियमधिपति-
 प्रत्यय उच्यते । प्रकाशः सहकारिप्रत्ययो मनस्कारः समनन्तरप्र-
 त्ययो घटादिरालम्बनप्रत्यय इति । अथ हेतौ सत्येव कार्यं जायते
 यौगपद्यमन्यथा कार्योत्पत्तिकालं यावत्कारणस्यावस्थानात् क्षण-
 वादहानिर्न हि विनष्टस्य हेतुः पुत्रोत्पत्तौ सामर्थ्यं दृष्टमन्यथेति
 हेत्वभ्युपगम इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरसम्भवः (१) ॥ २२ ॥

भावहेतुको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोध इत्युच्यते । सूक्ष्मः स्वा-
 भाविको ऽनिमित्तको विनाशो ऽप्रतिसंख्यानिरोधः । तयोऽप्राप्तिरस-
 म्भवः कस्मादविच्छेदो हि सन्तानगोचरो वा स्यात्सन्तानि गो-

(१) प्रतिसंख्येति सूत्रानन्तरम् "उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥" इत्यधिकं सूत्रं शङ्कर
 भाष्ये वर्तते ।

धरो वा । न तावत्सन्तानस्य विच्छेदस्तस्यावस्तुत्वाभ्युपगमा-
 न्नित्यत्वाभ्युपगमाच्च । न च सन्तानिविषयौ तौ सन्तानिनां घटा-
 दीनां प्रत्यभिज्ञानाच्च सूक्ष्मो न स्थूलो विनाशस्त्वपक्षे विनाश-
 स्य भावाव्यतिरेकान्न हेतुना विनाशः क्रियते । यस्य तु व्यति-
 रिक्तो विनाशस्तस्य सहेतुको विनाशः कथमुच्यते सूत्रचतुष्टया-
 भ्यासात् मुक्तिः । समुदायसत्यं निरोधसत्यं दुःखसत्यं मार्गसत्यञ्चे-
 ति । सर्वमुत्पत्तिसदस्तीति यन्निर्णयज्ञानं तत्समुदायसत्यमुच्यते ।
 सर्वं क्षणिकमिति निरोधसत्यम् । दुःखसत्यं सर्वं शून्यम् । सर्वं
 निरात्मकमिति मार्गसत्यं इत्येवं भावयतो रागादिनिवृत्तावभ्यु-
 पगम्यमानायां निर्हेतुको विनाश इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । तस्मा-
 दसङ्गतं सौगतं मतम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आवरणाभावमात्रमाकाश इति यत् प्रतिज्ञातं तत्रोच्यते ।
 नाकाशे अभावप्रतिज्ञायुक्ता वादिभिरविशेषादागमात्तावदस्ति-
 त्वमात्मन आकाशः संभूत इति । बुद्धेनाप्याकाशस्यास्तित्वम-
 भ्यनुज्ञातम् । तथा चाह ।

आकाशस्य स्थितिर्यावद्यावच्च जगतः स्थितिः ।

तावन्मम स्थितिर्भूयाज्जगद्दुःखानि निघ्नत इति ॥

रूपापरेण बुद्धेनोक्तमिदं किल चक्षुषा विस्पष्टमाकाशं गृह्यते ।
 न च रूपस्य रूपमस्ति । अथ च त्वत्पक्षे रूपरूपिद्रव्यसमवा-
 यित्वं च नभसोऽप्यस्ति तेजोवन्तैर्महाभूतै रोहिण्यशुक्लकृष्णवर्णैः
 त्रैलोक्यव्यापिभिः स्वस्याभिसम्बन्धाच्च ये पुनरनुमेयमाकाशमि-
 च्छन्ति शब्देन गुणेनाकाशोऽनुमीयते इति वदन्ति तेषां तन्न सि-
 द्ध्यति शब्दस्याकाशेन सह सम्बन्धग्रहणादसत्यपि शब्दे नभसि
 तदुत्पत्तेः । श्रूयमाणे ऽपि शब्दे तद्द्वारेणाकाशे बुद्ध्यनुत्पत्तेः ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

इतश्चाप्ययुक्तं सौगतं मतं क्षणिकवादिनो ऽनुस्मृतिर्नोपपद्यते
 तदभावात् सर्वव्यवहारलोपः प्रसज्यते । अनुभूते वस्तुनि चोत्पद्यमानं
 विज्ञानमनुस्मृतिप्रत्यभिज्ञानप्रत्ययोऽहमिदमदर्शमिति यः पूर्वधुरनु-

भूयवान् सो ऽहमिदानीमनुभवामीति सर्वलोको ऽहमस्येति प्रत्यभिज्ञा-
 नाति नाहं नास्तीति कश्चिदवैत्या जन्मन आ मरणादेतस्मिन्नन्तराले
 सो ऽहमस्मीत्यनुसन्दधानः कथमिव बोद्धा नापन्नपते विद्वत्संसदि ब्रुवन्
 य एवात्मा नास्तीति निराकरोति स एवासि त्वमात्मा निराकरणस्य
 प्रमाता न ह्यात्मानमात्मा निराकरोति । आत्मव्यतिरिक्ते हि
 पदार्थे भावाभावप्रत्ययौ भवतः । नात्मन्यभावप्रत्यय आ-
 त्मानं लभते न चान्य दृष्टे वस्तुन्यन्यस्मिन् स्मृतिरूपपद्यते ।
 सतश्च दर्शनस्मरणयोरेकः कर्त्ता न हि देवदत्तेन दृष्टे यज्ञदत्तस्य
 स्मृतिरूपपद्यते । न चैकसन्तानत्वे सतीति विशेषणं सम्भवति स-
 न्तानिव्यतिरिक्तस्य सन्तानस्यानभ्युपगमे च स एवात्मा स्या-
 ज्ञास्ति विवादः । तस्मात्त्वत्पक्षे सन्तानिनो विज्ञानक्षणाः परस्पर-
 मित्रा एव सन्ति तत्प्रातर्दृष्टे वस्तुनि मध्याह्ने स्मृतिर्नोपपद्यते । तत्र
 द्रष्टुः स्मर्तुश्च कार्यकारणभावान्न च विज्ञानसन्तानपरलोकगमनं
 सम्भवति । अन्तराभवेदहकल्पनायाः प्रमाणाभावादन्तरभवेदह-
 मनुप्रविश्य विज्ञानसन्तानः परलोकं गच्छतीति मन्यते । न च मर-
 णवेलायां मण्डूकवदुत्प्लुत्यविज्ञानक्षणः प्रविशत्यमूर्त्तत्वाच्च चान्यः
 प्रेरको ऽस्ति । कर्मप्रेरकमिति चेत्तदसिद्धं, तादृशस्य कर्मणः प्रमाणा-
 भावात् । सुगतेन सर्वज्ञेनोक्तमिति चेत्तस्य सर्वज्ञत्वमसिद्धमिति
 प्रथमपादे स्थितम् । ततश्च स्वर्गनरकगमनाभावात् तत आगत्य
 गर्भप्रवेशासिद्धेरुत्पत्तिभावानुपपत्तिः । आत्मवादे विस्तरेणात्मस्थाप-
 नं कृतमित्यत उपरम्यते ॥ २५ ॥

नासतो ऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

यच्चाभ्युपगतं सौगतैरभावाद्भावोत्पत्तिरिति । तदयुक्तमसतः
 शशविषाणादिरङ्कुरोत्पत्त्यदर्शनात् । भावस्य निरूपाख्यत्वाच्छशवि-
 षाणजीवभावयोः को विशेषस्ततश्च कारकनियमानुपपत्तिरिति सर्वं
 सर्वस्मादुपपद्यते । ननु च बीजमनुपमृज्याङ्कुरप्रादुर्भावो न दृश्यते ।
 सत्यं बीजसंस्थानं तत्र निवर्तते विरोधिद्रव्यं बीजमेव चाङ्कुरा-
 कारेणावस्थान्तरतया परिणमत इति प्रत्यक्षमेतन्न प्रत्याख्यातुं
 शक्यम् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरुदासीनानामप्रयतमानानामप्यभिल-
षितार्थसिद्धिरभावस्य सुलभत्वादिति ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

सौत्रान्तिकमते निराकृते योगाचारो विज्ञानवादी बौद्धः प्रत्यव-
तिष्ठते । शमथविषयनायुगनद्धवाही मार्गो योग इति योगलक्षणम् ।
शमथेति समाधिरुच्यते । विषयना सम्यग्दर्शनलक्षणो यथा युग-
नद्धौ बलीवर्दी बहतस्तथा यो मार्गः सम्यग्दर्शनवाही स योगस्ते-
नाचरतीति योगचार उच्यते । किं पुनः सम्यग्दर्शनम् सर्वं बाह्यार्थ-
शून्यं विज्ञानं सर्वं क्षणिकं सर्वं निरात्मकमिति । कथं पुनर्विज्ञानमात्रं
प्रतिज्ञायते साकारं प्रत्ययं च विज्ञानं नीलं पीतमिति हि साकारं
विज्ञानमेव प्रकाशते प्रत्यक्षं च । ततः प्रदीपवत् प्रकाशकत्वादप्रत्य-
क्षस्योपलम्भः तस्य स्वपरोत्पन्नयोर्विज्ञानयोरविशेषप्रसङ्गः । अस्ति
च विशेषः स्वोत्पन्नेन विज्ञानेन प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं व्यवहारं
पुरुषो निवर्तयति । तथाचोक्तं विप्रभिक्षुणा ।

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति ।

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंविच्छिन्नेदवानिव लक्ष्यत इति ॥

तत्र ग्राह्याकारः प्रमेयं ग्राहकाकारः प्रमाणं स्वसंविच्छिन्नेः फल-
मिति त्रयमेकस्मिन्विज्ञाने ऽवकल्पते । तस्मान्नास्ति बाह्यार्थः । इतश्च
सहोपलम्भनियमाच्च भेदो नीलतद्विषयोर्देव नीलज्ञानं तदैव नील-
मुपलभ्यते तस्मादनयोरभेद इति । ततश्च स्वार्थशून्यो जायते प्रत्य-
यत्वात्स्वप्रप्रत्ययवत् । अत्र वदामो न बाह्यस्याभावः कस्मादुपलब्धेः ।
स हि बहिर्देशसम्बन्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते पावकः पर्वतः पृथि-
वी सलिलमित्याकारवन्निराकारं च विज्ञानमन्तर्दशे ऽहङ्कारस-
मारूढं विज्ञानमात्मा परोक्षमुत्पद्यते । तयोर्ज्ञानज्ञेययोर्मिन्नदेशयो-
रनुभूयमानयोः कथमेवैकत्वमाश्रीयते । क्षीरोदकयोस्तु परस्पर-
संसर्गात् स्यादेकत्वाभिमानः प्रत्यक्षं यद्वर्णविज्ञानस्यास्माकमप्य-
भीष्टमेव च न पुनः पूर्वमेव विज्ञानं प्रत्यक्षमनुभूयते । ग्राह्याकारो-

पश्लेषाकारपूर्वमन्तरेण ग्राह्याकारपुरःसरमेव हि संवेदयितुरप-
रोक्षीभवति । घटसंवेदनं पटसंवेदनमिति हि वेद्याकारपूर्वकमेव
संवेदनं निर्दिश्यते । यदुक्तं सहोपलम्भनियमादिति तदनिरूपिता-
भिधानम् । सहत्वं नाभैकदेशवर्तित्वमेककालवर्तित्वं वा द्वयोर्भिन्नयोः
पदार्थयोस्ततश्च भिन्नोपलम्भनियमादिति हेत्वर्थो भेद इति च
प्रतिज्ञा । सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञायां सत्यां हेतुर्बाध्यते
तस्मिन्प्रतिज्ञा बाध्यते इति । न च दृष्टान्तोऽस्ति ग्राह्याग्राहकयोर-
भेदे द्विचन्द्रज्ञानादिष्वपि ग्राह्याग्राहकयोर्भेद एवेष्टो मीमांसकैः ॥२८॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं स्वप्नवदिति तन्नोच्यते । स्वप्नमृगतृष्णादिवद्भवि-
ज्जाग्रत्पक्षो नार्हति वैधर्म्यात् । तत्र हि निद्रा कारणदोषो गृह्यते प्र-
बुद्धस्य बाध्यते । न च प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदस्य मिथ्यात्वम् । यदि
च प्रत्ययत्वं मिथ्यात्वहेतुरभिप्रेयेत । स्वप्नज्ञानस्य मि-
थ्यात्वमसिद्धं प्रबोधप्रत्ययस्य बाधकस्यापि मिथ्यात्वान्न
दृष्टान्तभावः । तस्माज्जाग्रत्प्रत्ययस्य मिथ्यात्वमनुमानेन साधयितु-
मशक्यं प्रत्यक्षानुभवबलीयस्त्वात् । ये तु बौद्धमतबलम्बिनो मा-
यावादिनस्ते ऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेणैव निरस्ता वेदितव्याः ।
यदि वाह्योऽर्थो नाभिप्रेतः स्यात् किमर्थमिदं यतते सूत्रकारः ।
अथ मन्यसे ऽन्यस्मिन्स्थायिनि वस्त्वन्तरे ऽसति विज्ञानमात्रं
नेप्यते सति पुनरात्मतत्त्वे प्रपञ्चापलाप इति । कोऽयं न्यायो य-
त्सत्यस्मिन्प्रतिपक्षे ऽन्यन्नेष्यत इति । प्रत्युत ब्रह्माकार्यत्वात् पृथि-
व्यादीनां तथात्वमेव युक्तम् । यत्तु प्रत्यक्षादीनां स्वतो मिथ्या-
त्वं नास्ति परतस्तु मिथ्यात्वमिति किं विशिष्योच्यते । ननु सर्वत्र
स्वप्नादावपि परत एव मिथ्यात्वं गम्यते न स्वतो न हि रजतज्ञाने
तदगतमिथ्यात्वं गृह्यते । तत्र चागमस्याबाधस्य प्रत्यक्षादीनां
सर्वदा मिथ्यात्वमेव स्यात् न कदाचित्तथात्वमिति ॥ २९ ॥

प्रथमपादे प्रत्यक्षादिप्रामाण्यनिरूपणं चोदनाप्रामाण्यसिद्धर्थं
यत्तदुदके विशीर्णं स्यादुपवर्षाचार्यस्य शास्त्रसम्प्रदायप्रवर्तक-
स्यानुवैचित्र्यं कृतमेवं विज्ञानवैचित्र्यं न स्वतो निराकारत्वान्ना-
नुवासनानिबन्धनं स्यादित्याशङ्कं निराकरोति ।

न भावो ऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ (१)

वासनानां न भावो ऽनुपलब्धेः प्रमाणाभावादित्यर्थः । पत्तिकलालयविज्ञानमहंप्रत्ययाख्यं तद्वदादिज्ञानैर्वासनाः आधी-
यन्ते ताश्च घटादिज्ञानानीति परस्परहेतुमद्भावेन विज्ञान-
वासनाच्छ्रं प्रवर्तत इति । तदयुक्तम् । विज्ञानस्कन्धमात्र-
वादिनः कुतो व्यतिरिक्ता वासनास्तदभ्युपगमे विज्ञानवादहानि-
रात्रयज्ञानस्य च क्षणिकत्वात् आधारत्वं नोपपद्यते । किञ्चानु-
भवजनितः संस्कारस्मृतिहेतुर्वासनोच्यते न पुनर्ज्ञेयाकारवैचित्र्ये
तस्याः सामर्थ्यं कल्पयितुं शक्यम् । सर्वथा यथा विचार्यते त
था सिकताकूलवद्वदीर्यते इत्यन्तमुपेक्षणीयं सौगत-
मतदर्शनम् । विज्ञानवादिनिराकरणेन शून्यवादो निरस्तो वेदितव्य-
स्तस्मिन्स्थिते तत्प्रवृत्तेः ॥ ३० ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

इदानीमार्हतं मतं परीक्ष्यते । सप्त चैषां पदार्थाः शास्त्रसङ्ग्रह-
भूताः जीवाजीवास्रवसम्बरनिर्जरबन्धमोक्षा इति । तेषामपरः प्रपञ्चः
पञ्चास्तिकायो नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायो धर्मास्तिकायो
ऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति । इमं च सप्तमङ्गीनयं नाम
न्यायं सर्वभावतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च ना-
स्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चा-
वक्तव्यश्चेति । तत्र जीवाजीवौ प्रसिद्धावाश्रावयति पुरुषं विष-
येष्विन्द्रियवृत्तिभिरिति आश्रव उच्यते । अन्ये त्वार्हता व्याचक्षते
कर्तारमभिव्याप्याश्रवत्यनुगच्छतीत्याश्रवं कर्मोच्यत इति । सम्बरः
सम्बन्धः । निर्जरस्तपः पूर्वसञ्चितं कल्मषं निर्जरयतीति । अश्रानमौ-
नी वीरासने तिष्ठति भोजनतप्तशिलारोहणकेशोल्लुञ्चनादिलक्षणम् ।
अष्टविधो बन्धः । दर्शनावरणीयं ज्ञानावरणीयं मोहनीयमन्तरी-
यमिति चत्वार्य्येतानि घातिकर्माण्युच्यन्ते । वेदनीयं नामिकं गो
त्रिकमायुष्कमिति चत्वार्य्यघातिकर्माणि । बन्धानिवृत्तौ नित्यसिद्धा-

(१) नाभाव इति सूत्रानन्तरं “क्षणिकत्वात् ॥ ३१ ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥” इति सूत्र-
द्वयमधिकं शाङ्करभाष्ये दृश्यते ।

हृदनुग्रहान्मोक्षो भवतीति । पुद्गलास्तिकाय इति परमाणवो ऽभि-
 र्थायन्ते । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयो ऽधर्मास्तिकायः स्थितिहे-
 तुरमुक्तानाम् । आकाशास्तिकायो द्विधा भिद्यते लोकाकाशो ऽलो-
 काकाशश्चेति । उपर्युपरिस्थितानां लोकानामन्तर्ध्वतीं लोकाकाश-
 स्तेषामुपरिमोक्षस्थानमलोकाकाशस्तु परतो यत्र लोका न स-
 न्ति । जीवास्तु त्रेधा भिद्यन्ते बद्धात्मानो मुक्तात्मानो नित्यसिद्धा-
 श्चेति । ये मुक्तात्मानस्ते सर्वज्ञा निरतिशयसुखाश्चासत इति । त-
 त्रेदमुच्यते नैकस्मिन्धर्मिण्यसम्भवात् ! कथमेको भावो ऽस्ति च ना-
 स्ति च स्याद्यदास्तीत्यवधार्यते विरोधात् । ननु पदरूपेण घटो नास्ति
 स्वेन रूपेणास्तीति को विरोधः । उच्यते स्वरूपे ऽपि सप्तमङ्गी-
 नयस्याविशेषात् । स्वरूपमस्तीत्यपि स्यान्नास्तीत्यपि तत्रानव्यव-
 सानमेव स्यात् । किञ्च ये सप्त पदार्थास्ते तथैवान्यथा वा । ननु स-
 र्वमनैकान्तिकमित्यवधारणं ज्ञानं निश्चितमेव नेत्युच्यते । अवधा-
 रणमप्यनैकान्तिकमेव स्यात् । अवधारणं स्यात् नास्ति चावधा-
 रणमिति काचिन्निश्चयः स्यान्मोक्षो ऽस्ति नास्तीत्यवधारणाद-
 प्रवृत्तिरेव स्यात्तत्रैवं शास्त्रं प्रणयन्नुन्मत्ततुल्यस्तीर्थकरः स्यात् ॥३३॥

एवञ्चात्माकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

एवञ्चात्मनो ऽपि यदिष्टं शरीरपरिणामत्वं तदपि
 पक्षे स्यात् पक्षे नेत्यकात्स्न्यं अपरिपूर्णत्वं तत्र शरीरैकदेशे
 जीव इत्येकदेशो जीवशून्यः स्यात् । किञ्च मनुष्यशरीरपरि-
 माणो जीवः केन चित्कर्मविपाकेन पिपीलिकाशरीरं प्रवि-
 शन्न समीयते ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

मनुष्यशरीरपरिमाणस्य जीवस्य हस्तिशरीरादावकात्स्न्यं
 परिहर्तुं शक्यं कथमनन्तावयव आत्मा हस्तिशरीरे तेषाम-
 वयवानामुपचयो ऽर्भकशरीरे ऽपचय इत्येवम् । पर्यायादविरोध
 इति चेन्न । विकारमूर्त्तत्वाददोषप्रसङ्गात् । यदि सा-
 वयवो जीवः स्यात् देहवद्विनाशी स्यात् मूर्त्तत्वात् न
 चोपचयापचयौ शक्यौ कल्पयितुं प्रमाणाभावात् ।

ये ऽपगतास्ते ऽपगता एव न तेषां पुनरात्मसम्बन्धो नि-
रूपयितुं शक्यत इत्यसङ्गतमार्हतं मतम् ॥ ३५ ॥

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

चरमदेहे गतस्य परिमाणस्यावस्थितिरिष्यते दिगम्बरैर्भि-
ज्जदेहे मुक्तः सर्वगतो ऽहं देहान्तरावच्छेदाभावात् तन्नित्यं
परिमाणं ततश्चाद्यमध्ययोरप्यवस्थयोर्नित्यत्वं स्यादतो विशेषः
सर्वदाणुर्वा सर्वगतो वा न शरीरपरिमाणत्वमनवस्थितमा-
श्रयितुं शक्यमेवं चोपचयापचयप्रतिज्ञाहानिरतो दिगम्बर-
सिद्धान्तो विवसनसमयो ऽप्यत्यन्तमनादरणीय इति ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ (१)

अधुना निमित्तकारणमीश्वरो निराक्रियते । तत्र माहेश्व-
राश्चत्वारः पाशुपताः शैवाः कापालिकाः काठकासिद्धान्तेन-
श्चेति । पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पञ्चाध्यायिशालं पञ्च च तत्र
पदार्था व्याख्यायन्ते कारणं कार्यं योगो विधिर्दुःखान्त
इति । कारणमीश्वरः कार्यं शब्दवाच्यं प्रधानं महदादि च ।
कार्ययोगो ऽप्योङ्कारमभिधायत्कृदिति कुर्यात् धारणमित्ये-
वमुक्तो विधिः पदार्थः त्रिषवणस्नानादिगूढचयोवसानो
दुःखान्तो मोक्ष इति पाशुपतवैशेषिकनैयायिककापालिकाना-
मविशिष्टाः सुखस्यवस्थायां पाषाणकलया भात्मानो भवन्तीति ।
सांख्यशैबयोश्च विशिष्टा आत्मानश्चैतन्यस्वभावास्तिष्ठन्तीति ।
तत्रेदमुच्यते पत्युरीश्वरस्य कल्पना अनुपपन्ना असामञ्जस्या-
त् । किमिदमसामञ्जस्यं वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् मध्यमो-
त्तमनीचं जगद्विम्बं प्रवर्तयतः । न च प्राणिकर्मापेक्षत्वादन-
वद्यम् । नेत्युच्यते । न तत्र प्रमाणमस्ति तदपेक्षया करोति त-
च्चिरपेक्षो वा स्वतन्त्र इति किञ्चिदत्र प्रमाणं क्रमते ॥ ३७ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्चासामञ्जस्यमशरीरस्येश्वरस्य प्रधानाधिष्ठानानुपपत्तेः ।

(१) पत्युरिति सूत्रानन्तरं सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ इत्यधिकं मूर्खं शाङ्करभाष्ये दृश्यते ।

सशरीरो हि कुलालादि मृदादीनामधिष्ठाता दृष्टः ॥ ३८ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३९ ॥

यथात्मेन्द्रियग्राममधितिष्ठति तथेश्वर इति चेन्नैतदेवं युक्तमात्मनो ऽधिष्ठातृत्वं विषययोगार्थत्वात् । स्वकर्माभिहितत्वा-
द्रागादिमत्त्वाच्चेत्यादिग्रहणमीश्वरस्य तु सर्वं विपरीतम् ॥ ३९ ॥

अन्तवत्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४० ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । किं प्रधानपुरुषाणामियत्ता तेन परिच्छि-
द्यते वा नेति । यदि परिच्छिद्यते तेषामन्तवत्त्वं यद्यत्प-
रिच्छिन्नं घटादि तत्तदन्तवत् दृष्टम् । अथ परिच्छिद्यते तस्येश्व-
रस्यासर्वज्ञता ऽनुमानप्रधानस्यैतत् दूषणमागमवादिनस्तु ब्र-
ह्मोपादानकारणं च सर्वज्ञं सर्वशक्ति तदङ्गास्तु जीवा अनन्ता
इति निरवद्यम् ॥ ४० ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४१ ॥

इदानीं पञ्चरात्रसिद्धान्तः परीक्ष्यते । ननु चेयमनुपपन्ना
चित्रा श्रुतिर्विरोधाभावात् । कथम् । वासुदेव एवोपादानकारणं जगतो
निमित्तकारणं चेति ते मन्यन्ते । क्रियायोगश्च तत्प्राप्त्युपायस्तत्रो-
पदिश्यते अधिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्भगवन्तं वासुदेव-
माराध्य तमेव प्रतिपद्यत इति । तदेतत् सर्वं श्रुतिप्रसिद्धमेव
तस्मात्त्रात्र निराकरणीयं पश्यामः । अभिधीयते यदत्र देवा-
र्चनध्यानसमाधिलक्षणं कर्मज्ञानं चोपदिश्यते तत्सर्वं प्रमा-
णीक्रियते । अवान्तरं तु तत्रान्तरे विरुद्धं किञ्चिल्लक्ष्यते तन्नि-
रस्यते । तत्र वासुदेवः परा प्रकृतिः परमात्मा ततः सङ्कर्षणो
नाम जीवो जायते सङ्कर्षणात्प्रसृष्टः सृज्यमानो जायते ततो
ऽनिरुद्धो नामाहङ्कारो जायत इति भागवतामन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते
वासुदेवात्परमात्मनो जीवस्योत्पत्त्यसम्भवात् । कथमसम्भवो
नित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात्स्वर्गनरकापवर्गभागिनो भावाद्देदप्रामाण्यं
लुप्यते लोकव्यवहारश्च न सिध्यति । तस्मादनुपपन्नं
कल्पना ॥ ४१ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चानुपपन्नं कर्तुः सङ्कर्षणाज्जीवादन्तःकरणं प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते । न हि देवदत्तात्पशुरुत्पद्यते ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावां वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

पराभिप्रायविकल्पार्थो वा शब्दः । सर्व एते आत्मानो भगवन्तो बालुदेवा एव निराधिष्ठाना निरविद्याश्च विज्ञानैश्वर्य्य-शक्तिबलवीर्य्यतेजोभिरीश्वरगुणैरन्विता इति । तत्रोत्तरं विज्ञाना-दिभावे ऽपि तदप्रतिषेधः उत्पत्त्यसम्भवाद्दोषः स्यात्प्रतिषेधः स्यादे-वासौ दोषः इति । यदि चत्वारोप्येते सदृशास्तदातिशयाभावादु-त्पत्त्यसम्भवो ऽथासदृशास्तथाप्यसम्भवः । प्रतिपादितप्रतिषेधा-च्च प्रद्युम्नाख्यं मनो ऽहङ्कारश्चानिरुद्ध इति करणत्वमहङ्कारत्वं चाभिधाय सर्व एते आत्मान इति आत्मत्वप्रतिज्ञानं विप्रतिषिद्धम् । श्रुतिविप्रतिषेधश्च । चतुर्थे भ्रयो द्वारमलभ्येदं शास्त्रं शाण्डिल्य-श्चकारेति ॥ ४४ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

न त्रियदश्रुतेः ॥ १ ॥

यदि विप्रतिषेधात् परदर्शनानामुपेक्षा सा तुल्या वैदिकस्या-
पि दर्शनस्य । अप्रापि श्रुतीनां विप्रतिषेधदर्शनादिति तत्परिहार-
द्वारेण महाभूतानामिन्द्रियाणां मुख्यग्राणस्थ च जीवपरिकरव-
द्धानां समस्तभेदव्यवहारहेतूनामधुना सतत्त्वं विचार्यते । वि-
यदाकाशं नोत्पद्यते । कस्मादश्रवणात् । सदेव सोम्येदमग्र आसी-
दित्युपक्रम्य त्रयाणां तेजोबन्धानां सृष्टिरुक्ता नाकाशस्येति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । अस्त्युत्पत्तिश्रुतिराकाशस्यतैत्ति-
रीयके तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यत्र । कश्चि-
दाह उत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योरेवं सति विरोधस्तत्र चावश्यमेका
श्रुतिर्गौणी कल्पनीयोभयोः प्रामाण्यात्तुल्यत्वादिति ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

अत्र पूर्वपक्षवादी वैशेषिकमतमनुसृत्याकाशोत्पत्तिवादिनी
श्रुतिर्गौणीति प्रतिजानीते । कस्मादसम्भवात् । समानजातीयै-
रनेकैर्द्रव्यैः परमाणुसंज्ञैरेकं द्रव्यमारभ्यते भूभ्यादि न च निरवयव-
स्याकाशस्यानेकद्रव्यमारम्भकमवयवभूतं सम्भवतीति ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमिति सामर्थ्यादजत्वम् ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

चशब्दः सम्भावनायाम् । एकस्यापि सम्भूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमुत्तरत्र मुख्यत्वं स्याद्यथा ब्रह्मशब्दस्य तपसा ब्रह्मजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति तपसि गौणः परमात्मनि मुख्य इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यस्याः प्रतिज्ञाया एवमपरित्यागः स्याद्व्यतिरेकादाकाशस्य विधेयेन ब्रह्मणा शब्देभ्यश्च समस्तस्य वस्तुनो ऽव्यतिरेकः सदेव सोऽमेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमेतदात्म्यमिदं सर्वमित्याप्रपाठकपरिसमाप्तेः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः सम्भूतश्रुतेरेव । न च सकृदुच्चारणे गौणत्वमुख्यत्वसम्भवो दृष्टान्ते तूच्चारणभेदादुत्पद्यते । न च निरवयवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति बुद्धिकमेवदुपपत्तेः । प्रत्यनुमानं च क्रियते यावत् किञ्चिद्विकारजातं दृश्यते घटशरावादि तावद्विभागो लोके लक्ष्यते । विभागः पृथक्त्वम् । तदनेनानुमानमुपन्यस्तमाकाशं कार्यमचेतनत्वे सति विभक्तत्वात् पृथग्व्यादिवदिति सविशेषणोद्देतुरुपादीयते । अन्यथा आत्मनो ऽपि कार्यत्वं प्रसज्येत ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेन वियदुत्पत्तिन्यायेन मातरिश्वा वायुर्व्याख्यातो वेदितव्यः । सैषा अनस्तमिता देवता यद्वायुरिति स्यान्नित्यत्वबुद्धिः कस्यचित्तान्नित्यत्वमतिदेशसूत्रमार्दव्यादीनामस्तम्यापेक्षया वायोरिति एकथनमेतदनस्तमितेति ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

शब्दस्पर्शादीनां गुणानां उपनिषत्परिग्रहानां विष्णुसंख्यात-

रिमाणादीनां चोत्पत्त्यश्रवणान्नित्यत्वमिति प्राप्ते उच्यते । असम्भवस्तु । नित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । सतो विद्यमानस्य गुणस्यान्यस्य चानित्यत्वासम्भवः । कस्मादद्वितीयश्रुत्यनुपपत्तेः । न च गुणादीनां पृथगुत्पत्तिर्वक्तव्या द्वयोत्पत्तौ चोत्पत्तिसिद्धेस्तदनन्यत्वाद्यथा यवो जात इति यवगुणानामपि जन्मोक्तं भवति । काले ऽप्यादित्यादीनां गतिविशेषो ऽस्तमयोदयलक्षितो भागो दिगुच्यते । ये पुनः सतो ब्रह्मणः उत्पत्तिमाशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रं वर्णयन्ति तेषां निरर्थकं सूत्रमाशङ्क्य हेत्वभावात्सकारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति मन्त्रवर्णात् । न हि वचनमदृष्टा पूर्वपक्षः क्वचित्क्रियते । अनवस्थानात् ॥ ९ ॥

तेजो ऽनस्तथाह्याह ॥ १० ॥

तेजो ऽतो मातरिश्वनो जायते । कुतस्तथाह्याह । यथाकाशमातरिश्वा तथा वायोरग्निरिति । ननु तत्तेजो ऽसृजतेति सतो जन्म भूयते न वायोः । नायं विरोधस्तेन तेन विकारात्मना स्थित्वा ब्रह्मैव सृजति तदनन्यत्वाद्विकाराणाम् ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथा ह्याहेत्यनुवर्तते । अतस्तेजस आपो जायन्ते ऽग्नेराप इत्यन्तरिता आपो मा भूवन्निति सूत्रं प्रणयम् । नात्र मदविषयो व्यायो ऽप्यस्ति ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता अक्षमसृजन्तेत्यत्रार्थं ब्रीहियवादि स्यात् वाक्यशेषात् स्माद्यत्र क्व च वर्धन्तितदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति प्राप्त उच्यते । पृथिव्येवान्नशब्दवाच्या । कस्मादधिकारान्महाभुतसृष्ट्यधिकारात् । तथा रूपात् । यत्कृष्णं तदन्नस्येति । तथैव शब्दान्तरात् । श्रुत्यन्तरादङ्ग्यः पृथिवी तद्यदपां रस आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्य भवदिति च काव्योपन्यासवाक्यशेष इत्यविरोधः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

वियदादीनां स्वतन्त्राणां स्वकार्योत्पादकत्वं मुख्यार्थत्वादिति प्राप्ते ऽभिधीयते । स एव परमेश्वरस्तेन तेनाकाशादिरूपेण स्थित्वा तं तं विकारं सृजतीत्यवगन्तव्यम् । कस्मात्तल्लिङ्गात्तस्य लिङ्गं ज्ञापकं शास्त्रं यः पृथिव्यां यो ऽप्सु तिष्ठन्निति बहुस्यां प्रजायेयेति तदात्मानं स्वयमकुरुतेति च । तदभिध्यानात्तस्येश्वरस्याभिध्यानात्सङ्कल्पादेव तत्तेज पेक्षन्तेति उपचर्यते न तेषामालोचनमस्तीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

भूतानामुत्पत्तिक्रमो ऽवगतः प्रलयक्रमो निरूप्यते । आनेयमो नियमकारिणः शस्त्रास्याभावादिति प्राप्ते उच्यते । उत्पत्तिकमाद्विपर्ययेण प्रातिलोम्येन प्रलयक्रमो द्रष्टव्यः । कथमनेन सौम्य शूक्ष्मेनापो मूलमन्विच्छेति श्रुतेः । स्मृतिरपि ।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यसु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयत ॥

इति उपपद्यते चैवं न हि तन्तुषु विनष्टेषु पटस्य कार्यवस्थितिरस्ति ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति

चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

सृष्ट्यप्ययक्रमौ भूतानामद्वैतभावनोपयोगिनौ निरूपिताविद्वानीमिन्द्रियमनोबुद्धीनां क्रमो भूतक्रमाविरोधेन प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणो भूतानां चान्तराले ज्ञानमनसी स्यातां विज्ञानमनसी स्याताम् । विज्ञानशब्देनेन्द्रियं गृह्यते बुद्धिश्च । तदुभयं मनश्च विज्ञानमनसी । तल्लिङ्गात् ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्यादिति चेन्न ।

कस्माद्विशेषात् । पुरस्तात्परस्ताद्धोत्पत्तिर्भूतानुग्रहणे-क्षित्वाष्टेन्द्रियाणां क्रमविरोधात्परस्तादेवोत्पत्तिर्युक्ता । दर्शयति च स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथि-

वीन्द्रियं मनो ऽन्नमिति । सादृश्यमात्रपराधीयं श्रुतिरेतस्माज्जायत
इति न क्रमपरा । भूतानुग्रहं च दर्शयत्यन्नमयं हि सौम्य मन आ-
पोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति । शरीरप्रदेशो रूपादिग्रहणशक्ति-
युक्तो बाह्यमिन्द्रियमध्यवसायात्मिका बुद्धिः सङ्कल्पस्मृतिचित्ता-
दिवृत्तिहेतुमन इति विवेकः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यः तद्व्यपदेशो भाक्त-

स्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जातो देवदत्तो मृत इति व्यपदेशादनित्यत्वं जीवस्येत्या-
शङ्का तुशब्देनापनीयते । यो ऽयमुत्पत्तिप्रलयव्यपदेशो लौ-
किकः स भाक्तः गौण इत्यर्थोपयिकया गौण्या वृत्त्या मुख्यवृत्तिः ।
आमृज्यते भज्यते सा भक्तिः तत्र भवोः भाक्तः । चराचरव्यपाश्रयः ।
चरं जङ्गमशरीरमचरमुदगत इति गौणत्वसिद्धिः । कुतस्तद्भावे
शरीरभावे जन्ममरणयोर्भावित्वात् । तथाच श्रुतिरयं पुरुषो जाय-
मानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन्ध्रियमाण इति ॥ १६ ॥

नात्मा ऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

वियदादिवदात्मा जायते नेति चिन्ता । तत्र यथाग्नेः क्षुद्रा
विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीत्युपक्रम्याह सर्व एत आत्मानो व्युच्चर-
न्तीत्यतो जीवो जायत इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्मा जायते । कस्माद्-
श्रुतेः । न ह्याकाशादिसृष्टिप्रकरणे जीवस्योत्पत्तिश्रुतिरस्ति । नित्य-
त्वाच्चोत्पत्तिर्विरुध्यते । कथं नित्यत्वम् । प्रत्यभिज्ञानादह-
मिदमदर्शमिति सर्वो लोकः स्वमात्मानं वेदयते । अन्धकारे स्था-
पितं वस्तु संस्पृश्योपादत्ते । स्वसम्बन्धो हि सन् परस्मै घटादिवद्-
र्शयितुं शक्यस्ताभ्यञ्च श्रुतिभ्यो नित्यत्वं जीवस्येति । यद्वाव किलेदं
म्रियते न जीवो म्रियते अजो नित्यः शाश्वतो ऽयं पुराणो अविना-
शी वा अरे ऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मेति । भूयसीनां च श्रुतिनामन्य-
थाकर्तुमशक्यत्वात्तदविरोधाय विस्फुलिङ्गश्रुतिर्विपरिणेत्या । न
चात्रापि विकारभावो विवक्षितः किन्तूपाधिकृतभेदाभिप्राया हि
सा । तेष्वप्यग्निसामान्यानुगमात्पार्थिवद्रव्याविश्लेषवशाद्विच्छेदमात्रं-
नान्यत्र भेदः सुषुप्तिप्रकरणत्वाच्च सृष्ट्यभिप्रायेणेति स्थितम् ॥ १७ ॥

ज्ञो ऽत एव ॥ १८ ॥

जीवस्य स्वतश्चैतन्यं नास्त्यागन्तुकमेव तस्य चैतन्यं यदिदं घटादिविषयं विज्ञानमविच्छेदेन वर्तते तदेवास्य चैतन्यमिति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते । जीवो ज्ञः । कस्मादत एव श्रुतिभ्य एवात्रायं ष्युरूपः स्वयं ज्योतिर्न हि विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते विज्ञान घन एवैतेभ्यो भूतेभ्य इति ब्रह्माङ्गत्वाच्च । विस्फुलिङ्गन्यायेन विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । स्वाभाविकं चास्य ब्राह्मरूपमौपाधिकमितरत् । किञ्च स्वप्रत्यक्षं चास्य चैतन्यं ज्ञातृस्वरूपस्य सर्वदापरोक्षत्वात् । घटदीनां च कादाचित्कानां पृथगेव गृह्यमाणत्वाद्यथाज्ञेयं ग्राह्यं तथा विज्ञानसन्तानोऽपि ग्राह्य एवात्मान इति स्थितम् ॥ १८ ॥

कस्मात् उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते किमणुपरिमाणः किं वा महापरिमाण इति । किं तावत्प्राप्तमणुपरिमाण इति । कस्मादुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादिन्यध्याहारः । तमुत्कामन्तं प्राणो ऽनूत्कामति ये के चास्माल्लोकाद्यन्ति चन्द्रमसमेव ते गच्छन्ति यावत् सम्पातमुषित्वातथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति । न च सर्वगतस्यैतद्वयमुपपद्यते ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

ग्रामस्वाभ्यनिवृत्तिवदुत्क्रान्तिः कदाचित्स्यादुत्तरयोस्तु गत्योः स्वात्मना स्वरूपेणैव सम्भवादिति विशेषाभिधानम् ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

नायमणुर्जीवः स्यादतत् श्रुतेर्महत्त्वयुतेः स वा एव महानज्जात्मेति चेन्न । इतराधिकारात्परमात्माधिकारात् । स्वरूपविषयया ऽसौ निर्देशो न जीवपर इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

इतश्च स्वशब्दादुन्मानाच्चैषो ऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः । उद्धृत्य मानमुन्मानम् ।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत इति ॥

आराग्रमात्रो ह्यवरो ऽपि दृष्ट इति ॥ २२ ॥

अत्रिरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

कथमणोः सकलशरीरव्यापिनी सम्पादिरिति चेन्नायं विरोधो यथा हरिचन्दनविन्दुः शरीरैकदेशे निपतितः कृत्स्नं शरीरमा-
न्हादयति तथेति ॥ २३ ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमात् हां देहं ॥ २४ ॥

हरिचन्दनस्य शुक्तं त्वगिन्द्रियसम्बन्धात्कृत्स्नदेहव्यापित्वमव-
स्थितेर्विशेषभावाच्छरीरैकदेशावस्थानस्य प्रत्यक्षत्वादिति चेन्नैतदेव-
म् । आत्मनो ऽप्यवस्थितिर्देशविशेषाभ्युपगमात् । तथा ह्याह श्रुति-
र्देहि श्लेष आत्मा स वा एष आत्मा हृदीति । हृदये वर्तमानस्त्वचा
सम्बद्धः । सा च सकलशरीरव्यापिन्यपि पादे वेदनेति दर्शनादत्रो-
च्यते । मूर्तस्य मूर्तान्तरेणायं संयोगो नेन्द्रियेण विद्यमानेनापि-
कण्टकस्याभोक्तृत्वात् । कर्मकृतो ह्ययं सम्बन्धो भोक्तृभोग्ययो-
रुपलब्धिकार्यानुमेयः । परिमितत्वान्तु कण्टकस्य तद्देशसमुक्तत्वा-
वेदना जीवस्योपजायत इत्यनवद्यम् ॥ २४ ॥

गुणाद्वा आलोकवत् ॥ २५ ॥

वेति विकल्पे । चैतन्यगुणाव्याप्तेरालोकवत् । यथा प्रदीपव्या-
प्तेः सकलगृहकार्योपपत्तिः ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

कथं पुनर्गुणिदेशव्यतिरेको गुणस्येति क्राणादामन्यन्ते । अत्रो-
च्यते । यथा गन्धः केवलो गृह्यते न तदाधारस्य द्रव्यस्य
नासिकादेशागमनं कल्पते । यदि द्रव्यावयवं तत्रागच्छेत्कालेन
द्रव्यस्यापचयः स्यात् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

इतश्च व्यतिरेको यथा ऽस्माभिर्न्याय उक्तस्तथा गुणेन व्याप्तिं
दर्शयति स एष देहप्रदिष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्य इति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवाद्विज्ञानस्य पृथगुपदेशात् गुणे त्वनव्याप्तिरणुरात्मेति पक्षान्तरम् । गुणाच्चेति परमतामिप्रायं सूत्रम् । न हि गुणिनं विहाय गुणस्य स्वानन्त्यं गुणत्वमेव हीयेत न हि शुक्लादयो भिन्नदेशा दृष्टाः । द्रव्यस्यापि कालेन क्षयो दृष्टः । विज्ञानेनेति चान्तःकरणाभिप्रायाशङ्कां परिणेतुं आलोमभ्य इति च त्वग्वहारेणोपपद्यते ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

शुद्धीम पतत्संसारवस्थायामणुरात्मेति न तु तदेवास्य निजं रूपम् । तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मत्वोपदेशात् । स्वाभाविकमणुत्वव्यपदेशः कथमिति चेत्तद्गुणसारत्वात् । तदिति बुद्धिरन्तःकरणमन्तरा विज्ञानमनसी इति वृत्तं पराभृश्यते । तस्य गुणा रागादयो ऽहंप्रत्ययाश्रयाः । सारशब्दः प्रधानवचनः । तद्गुणाः सारं प्रधानं संसरणे यस्य जीवस्य स तद्गुणसारो विषयादिभिः सूक्ष्मावस्थैरिन्द्रियैश्च तदाश्रितैः पञ्चवृत्तिना च वायुना परिवेष्टितस्तत्स्वभावानुविधायी संसरतीत्यर्थः । तथाचाहुः पौराणिकाः ।

पुनर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते ।

तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन चेति ॥

तदिदमौपाधिकमणुत्वं जीवस्यातो द्रष्टव्यम् । मनसो ऽणुत्वादात्मनो ऽनियतमुच्यते । लिङ्गं पुनः सङ्कोचविकासि सूक्ष्मस्थूलशरीरापेक्षया प्राज्ञवद्यथाणीयान् ग्रीहेर्वा यवादेति हृदयायतनापेक्षमणयस्त्वं ज्यायस्त्वं तु निजं रूपम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् ॥ ३० ॥

कदाचिदुपाधिवियोगः स्यादात्मनस्ततश्चासत्त्वं मुक्तता वा स्यादित्याशङ्क्याह नायं दोषो यावदात्मभावित्वादुपाधियोगस्योति । यावद्यमात्मा केवलेन द्वैतदर्शनेन संसरति तावत्कालमासी बुद्ध्याद्युपाधिवियोगः । कथं गम्यते । तस्य दर्शनाद्यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोका-

वनुसंसरति तथा विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्र-
मय इति । सुषुप्तिप्रलययोः कथमुपाधियोगः शक्यते वक्तुमित्यु-
त्तरं पठति ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो ऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

तुशब्दो ऽवधारणे । सत एवास्य बुद्धिसम्बन्धस्य प्रबोधका-
ले चाभिव्यक्तिस्तस्याभिव्यक्तियौवने ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्धनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो

वान्यथा ॥ ३२ ॥

तद्योपाधिभूतमन्तःकरणं सर्वैवादिभिरभ्युपगन्तव्यमन्यथात्मे-
न्द्रियविषयाणां सन्निधौ नित्योपलब्धिः स्यान्नित्यं चानुपलब्धि-
प्रसङ्ग अन्यतरनियमो वा । अन्यथान्यतरस्येन्द्रियस्यात्मनो वा नि-
यमः शक्तिव्यवस्था कल्पनीया कदाचिदुपलब्धिहेतुत्वं कदाचिन्नोति
सा चाशक्या स्वभावविपर्ययहेतुभावादतो मनो ऽभ्युपगन्तव्यम् ।
श्रुतिश्चान्यत्र मना अभूवन्नादर्शमन्यत्र मना अभूवन्नाश्रौषं इति । उक्तं
च नैयायिकैर्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । बौद्धानां म-
नो ऽवस्थितं नास्ति तन्निराकरणार्थं सूत्रम् । यत्पुनरात्मविभुत्ववा-
दिनां दोषकथमार्थं सूत्रमिति व्याख्यातं तदयुक्तम् । सर्वगतत्वे ऽपि
शरीरदेशे भोगोत्पत्तेः कर्मनिमित्तत्वात्तस्य ॥ ३२ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

भोक्तैवात्मा न कर्ता बुद्धिः कर्त्रीति सांख्यमतं तन्निराकरोति ।
कर्ता आत्मा शास्त्रार्थवत्त्वात् यजेतोपासीतेति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारः सञ्चरणं स ईयते अमृतो यत्र कामः तस्य शरीरे
यथाकामं परिवर्तत इति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेतत् प्राणानां विज्ञानं विज्ञानमादायति प्राणानामिन्द्रिया-

णां विज्ञानेन बुद्ध्यादिना ज्ञानं ग्राहकसामर्थ्यमादायेति ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेद्भिर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

क्रियायां यज्ञादिकायां कर्तव्यव्यपदेशाद्विज्ञानं यच्च तनुत इति विज्ञानमिति जीवो न बुद्धिरुच्यते । न च जीवो निर्देशविपर्ययो भवेत् । करणत्वादबुद्धेस्तद्विभक्तिः स्याद्विज्ञानेनेति ॥ ३६ ॥

ननु स्वतन्त्रः सन्नष्टमेव कुर्यादत आह ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथेष्टोपलब्धिः तथा क्रियायामनियमः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

यदुक्तं बुद्धिः कर्त्रीति इदमयुक्तं शक्तिविपर्ययात् । कर्तृशक्तिः स्यात् करणशक्तिश्च निवर्तते यः कर्ता स जीवो अन्यत्करणमिति स्थितम् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

निदिध्यासितव्य इति मनसः प्रवृत्तिनिरोधेनात्मरूपाभिमुखीभूतस्य सातत्येन यदवस्थानं स समाधिः तस्याभावः स्यात्कर्तृभावात् ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

तत्पुनः कर्तृत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वेति चिन्त्यते । पूर्वोक्तैर्हेतुभिः । स्वाभाधिकमिति प्राप्त उच्यते । न स्वाभाविकं कर्तृत्वमनिर्माणप्रसङ्गात् । कर्तृत्वे सति तन्निमित्तं कर्म ततः सुखदुःखोपभोगः स्यात्सुषुप्तावस्थायां व्यभिचारात् । न च चैतन्यमूर्तेरात्मनः सभावान्तरं सम्भवति । न चौपाधिकं कर्तृत्वमपारमार्थिकम् । यथाग्निगते नोष्णगुणेन दाहोऽनुभूयते किमसावपारमार्थिको भवति । यद्यपि स्वात्मन्यौष्ण्यं स्वतो नास्त्येवमुपाधिवशात् कर्तृत्वमुपजायते । यथा च तक्षा वास्यादिकरणयुक्तः कर्ता तद्विमुक्तश्चाकर्तेति ॥ ४० ॥

परात्तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

तदौपाधिकं कर्तृत्वं किं स्वतन्त्रस्य जीवस्याथ परादिति चिन्तायां स्वतन्त्रस्येति प्राप्तम् । न हि लोके कृष्यादिषु वर्तमानः परमपेक्षते रागादिप्रेरितो हि प्रवर्तत इति प्राप्ते ब्रूमः । परादीश्वरात्तच्छ्रवणात् एव होव साधु कर्म कारयति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमयतीति च ॥ ४१ ॥

यदि तर्हीश्वरो नियतो नैर्घृण्यं तस्य स्यादित्याह ।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

नैर्घृण्यादिदोषनिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । जीवकृतो यः प्रयत्नः शरीरेन्द्रियमनसामात्माधिष्ठितानां पाकादिधात्वर्थोऽश्रितः चेष्टाविशेषो भावना चोदना अपूर्वं धर्मो विधिरिति शास्त्रे व्यपदिश्यते स एव च लोकवेदयोर्वाक्यार्थः । नियोगस्तु तदस्थो निमित्तमात्रं प्रेषणाध्येषणादिवत् । तदपेक्ष ईश्वरः स्वत एव स्वव्यापारं कुर्वतो जीवस्य पर्जन्यवत्साधारणं कारणम् । एवं विहितप्रतिषिद्धयोः यजेन्न हन्तव्य इत्यवैयर्थ्यं स्यात् । अन्यथा वेदप्रामाण्यमस्तमित्यादित्यादिग्रहणमिति । स्वतन्त्रस्यैव जीवस्य कर्तृत्वमित्याशङ्क्य ईश्वरापेक्षं कर्तृत्वमिति स्थापितम् । वैषम्यनिर्घृण्य इत्यत्र तु कर्मापेक्षायां जगत्सर्ग इति विवेकः ॥ ४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशात् अन्यथा चापि दाश-

कितत्रादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

पराधीनं यस्य कर्तृत्वं निरूपितं किमसौ ततोऽत्यन्तभिन्नः किं वा अत्यन्तमभिन्न इति विचार्यते । अंशत्वे युक्ता तेनाविभागप्राप्तिरितरत्र भेदेनावस्थानमिति चिन्तायाः प्रयोजनम् । किं तावत्प्राप्तं स्वामिभृत्यन्यायेन भेद इति प्राप्ते ब्रूमः । तदंशो जीवोऽस्ति । अंशशब्दः कारणवाची । यथा पटस्यांशोऽवयवस्तन्तुरिति । अस्ति च द्रव्यविभागवचनो यथा परिषद्द्रव्ये अंशिनो वयमिहेति । तयोरिह ग्रहणं न भवति किन्तु पाध्यवच्छिन्नस्यानन्यभूतस्य वाचकोऽयमंशशब्दः प्रयुक्तो यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गस्य ।

कथं पुनर्निरवयवस्य परमात्मनोऽशः सम्भवति । आगमात्तावद-
वगम्यते । यथाग्नेः ध्रुवो विस्फुलिङ्गा इति दृष्टान्त इति प्रण-
यनात् । यथा चाकाशस्य पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नं कर्णछिद्रं च ।
यथा च वायोः पञ्चवृत्तिः प्राणः । यथा च मनसः कामादयो
वृत्तयः । स चाभिज्ञाभिज्ञस्वरूपो ऽभिज्ञरूपं स्वाभाविकमौपाधि-
कं तु भिन्नरूपमुपाधीनां च बलवत्त्वात् संमूर्च्छितस्तन्मयः संस-
रतीत्यभेदो ऽभ्युपगम्यते । स एव किं नेष्यते । नानाव्यपदे-
शात् । सो ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति तत्र तत्र जीवपर-
योर्भेदव्यपदेशात् । आथर्वणिकाश्च ब्रह्मसूत्रे ब्रह्म दाशा ब्रह्मे कित-
वा इत्यभिधीयते । दाशाः कैवर्ताः । हीनजनस्यापि ब्रह्मत्वव-
त्सर्वस्याभेदं दर्शयति । तथा इवेताश्चतरीयो मन्त्रः त्वं स्त्री त्वं
पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दृष्टेन वञ्चयसि वि-
श्वतो मुख इति ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

पादो ऽस्य विश्वाभूतानीति ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ममैवांशो जीवलोक इति ॥ ४५ ॥

ननु नांशगतेन दुःखेन परस्यांशिनो दुःखित्वम् । यथा नय-
नगतेन दुःखेन चैत्रस्येत्याशङ्क्याह ।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः सुखी च स्वकर्मवशान्नैवं परस्तस्य निमित्ताभा-
वात् । प्रकाशादिवत् । यथा सौर्यश्चान्द्रमसो बाहुल्यादि-
षु ऋजुषु वक्रेषु तत्संबद्धो ऽपि तद्धर्मं भजते तद्वत् । यदुक्तं
चैत्रवदिति तदयुक्तम् । देहस्य नेत्रादिरंशो न तस्याचेतनस्य दुःख-
वेदना यस्य त्वात्मनो दुःखवेदना न तस्य नेत्रमंश इति वि-
षमो दृष्टान्तः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

व्यासादय इति शेषः ।

तत्र यः परमात्मायं स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलैश्चापि पञ्चपत्रमिवाम्भसा ।

कर्मात्मात्वपरोक्षस्तु मोक्षवन्धैः समुद्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनरिति ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

परमात्मना चैवभिन्नो जीवः कस्यानुज्ञापरिहारौ स्याताम् । न हि परमात्मनो ऽधिकारो ऽस्ति नित्यशुद्धमुक्तरूपत्वात् । अत्रोच्यते स्यातामनुज्ञापरिहारावशस्य । देहसम्बन्धमधिकृत्यानुज्ञावचन-
मृताबुपेयादिति परिहारः परमात्म्यां न गच्छेदिति । यथाग्निः क्र-
व्यात्परित्यज्यते हुतवहस्तूपादीयते तद्वदेकत्वे ऽप्युपाधिवशा-
ल्लौकिकव्यवहारोपपत्तिरिति ॥ ४८ ॥

ननु चैकात्म्यवादे सर्वकर्मसङ्करप्रसङ्गः । एकेनाश्वमेधे कृ-
तैः सवैः कृतं स्यात् । एकेन सुरापाने कृते सवैः कृतमिति । ने-
त्युच्यते कथम् ।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

अस्मत्पक्षे नास्तिव्यतिकरः । कस्मादसन्ततेः । अणुपरिमाणो जी-
व इत्युक्तम् । स चासन्नतो न सर्वशरीरव्यापी स्वे स्वे शरीरे वर्तमा-
नो यदा कर्ता भोक्ता च तदा कुतः सङ्करः । देहादीनां च परिमा-
णामित्वाद्यवहारावस्थायां मुक्तस्य तु न व्यवहारो नोपाधिरि-
ति नास्ति सङ्कराशङ्का ॥ ४९ ॥

आभासा एव वा ॥ ५० ॥

येषां बहव आत्मानः सर्वगताश्च तेषां मते व्यतिकर इति
दर्शयिष्यन्सामान्यदूषणमाह अविद्या आभासा एव । वेदवाद्या
दर्शनभेदा इति सर्वेषामात्मनां सर्वशरीरसन्ततेः सर्वव्यवहारव्य-
तिकरः प्राप्नोतीति । अपरे त्वाभास एव चेत्येकवचनान्तं सूत्रं
पाठित्वा अन्यमर्थवर्णयन्ति परमात्माभासो जीवः प्रतिबिम्बात्मा
संसार्यविज्ञापरिकल्पितः तस्य परिमितत्वादसन्ततेरव्यतिकर इति ।

तदयुक्तम् । आभासस्यावस्तुत्वाभ्युपगमादवस्तुनः शशविषाण-
कल्पस्याचेतनस्य कुतो वन्धो मोक्षो वा कर्माधिकारो वा । न च
परमात्मनः संसारित्वमस्तीत्युक्तं पुरस्तादतो नार्थः पाठ इति ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

अथ मनुष्येऽदृष्टं नियामकमिति तत्रानियमात्सर्वात्मनो सन्निधा-
बुत्पद्यमानमदृष्टं साधारणं भवितुमर्हति । विशेषहेत्वभावात् ॥ ५१ ॥

नन्वभिसन्धावत् व्यवस्था, यस्य सङ्कल्पस्तस्यादृष्टं भव-
तीत्याह ।

अभिसन्ध्यादिष्वपिचैवम् ॥ ५२ ॥

तेष्वप्येवमनियम एव । आदिग्रहणं श्रद्धादिपरिग्रहार्थम् । कथमे-
कस्मिन्मनसि सर्वात्मना समवेतत्वात्सङ्कल्पश्रद्धादयः साधा-
रणा एव तन्निमित्तमदृष्टं साधारणमेव तत्कारितं च शरीरं सर्वा-
र्थमित्यभावेति प्यसाधारणो हेतुर्न शक्यते मृगयितुम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेत्तज्ज्ञान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

शरीरावच्छिन्नो य आत्मप्रदेशस्तत्रादृष्टं समवेतमेवं प्रतिश-
रीरं व्यवस्थितिरिति चेन्नान्तर्भावात् । सर्वेषामात्मनां योऽयं श-
रीरावच्छिन्नो देशस्तत्रापि सर्वे सन्ति सर्वगतत्वादन्यथा सर्वाग-
तत्वप्रसङ्गात् । निरवयवस्य चात्मनः प्रदेशकल्पनानुपपन्ना । कल्पि-
तस्य प्रदेशस्यावस्तुत्वादनियामकत्वमिति ॥ ५३ ॥

इति भास्कराचार्यसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत्तदाहुः किं तदसदासीदिति ऋषयो वा व ते ऽग्रे सदासीत्तदाहुः के त ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः ते यत्पुरस्तात्सर्वस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसा ऽरुपंस्तस्माद्वपयः स यो ऽयं पुरुषः प्राण एव एवेन्द्र इत्यग्निप्रकरणवाजिनां प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावश्रवणान्नित्या इति पूर्वपक्षवादी मन्यते । नन्वेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति प्राणानामुत्पत्तिवादिनी श्रुतिर्दृश्यते । सत्यं सा तु गौणीति प्राप्ते उच्यते । यथा वियदादय उत्पद्यन्ते ब्रह्मणस्तथा प्राणा इन्द्रियाणात्यर्थः । सप्तप्राणा प्रभवन्ति तस्मात्स प्राणमसृजत प्राणाच्छूद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनो ऽन्नमिति । यथाग्नेः शुद्धा विस्फुलिक्का व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्युत्पत्तिश्रुतीनां भूयस्त्वाद्विप्रतिपिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति च न्यायात् ॥ १ ॥

यदुक्तमुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति तदुच्यते ।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

नैतदेवं गौण्याः श्रुतेरसम्भवो गौण्य सम्भव इति विग्रहः । कथमसम्भवः श्रुतिभूयस्त्वादित्युक्तम् । प्रतिज्ञाविरोधाच्च । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थमेतस्माज्जायते प्राण इत्युक्तोपसंहरति पुरुष एवेदं विश्वं कर्म

तपो ब्रह्म परासृतामिति ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमित्यात्मनोऽरे-
दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विददितमुत्तमादेशमप्राक्षो
येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिवेदान्तं सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमुपसंहर्त-
व्यम् । उत्पत्तिश्रुतीनां मुख्यार्थसम्भवे अपेक्षितार्थत्वेनान्यथाकल्पनम-
युक्तम् । तत्परत्वात्समस्तस्य हि प्रपञ्चस्य तद्विकारत्वात्तदनन्यत्वम् ।
तेन त्वद्वितीयात्सविज्ञानादपवर्ग इति विवक्षितो ऽर्थः । सर्वत्र या
पुनरग्निप्रकरणश्रुतिः सा मुख्यार्था न । कथमेवान्तरप्रलये ह्यग्नि-
साधनानां शर्करादीनां सृष्टिर्वक्तव्येति तदर्थो ऽसाद्युपक्रमः । त-
त्राधिकारी पुरुषः प्रजापतिरविनष्ट एव त्रैलोक्यमात्रं प्रलीन-
मतस्तदीयान्प्राणानालोक्य सा श्रुतिः प्रवृत्तेत्यविरोधः । एवं सर्व-
श्रुतीनां यथार्थता ॥ २ ॥

तत्प्राकश्रुतेश्च ॥ ३ ॥

तस्य जायत इत्यस्याकाशादिष्वमुख्यस्य प्रागपि प्राणादिषु
श्रवणान्मुख्यार्थतैव । न हि सकृदुच्चारितस्य पदस्य मुख्यत्वं
गौणत्वं च युगपत्सम्भवति । यथान्निर्ज्वलतीति निरपेक्षादग्निशब्दा-
न्मुख्यार्थो गौणश्चेति न सम्भवतीति ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

इतश्च तेजोबन्धपूर्वकत्वाभिधानात् वाक्प्राणमनसामभ्रम-
यं हि सौम्य मन आपो मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति
भूतानुग्रहं वागादीनां ब्रुवंस्तत्सद्भावमनुवदति । न चोत्पत्तिमन्तरे-
ण प्रपञ्चसत्तावकल्पते । अत्र केचित्सर्वत्र भ्रान्ताः सिद्धान्त-
विरोधमपर्यालोचयन्तो भूयसामिति च न्यायमनादृत्याधिक-
रणं पूर्वपक्षविषयं वर्णयन्ति सिद्धान्त इति । स च न गौणी
प्राणानां बुद्धीन्द्रियाणां मनः षष्ठानामुत्पत्तिश्रुतिर्भूतानां कर्मेन्द्रिया-
णां च मुख्येति कस्मादनादित्वात्करणसम्बन्धस्य जीवानाम् ।
यदि च करणानामुत्पत्तिरिष्येत जीवानामपि प्रसज्यत इति ।
तदिदं सुबुद्ध्युत्प्रेक्षितं युक्त्या सविलसितं व्याख्यानं न न्या-
यकुशलेभ्यो रोचते । मूलकारणेनानन्यत्वं जगतः सर्ववे-
दान्तेषु विधित्सितम् । तद्वि चेतनाचेतनात्मकम् । तत्र चे-

तनो भोक्तृवर्गो जीवः स्वभावत एव तदात्मक इत्यनन्यत्वं सिद्धम् । अचेतनवर्गस्य तु भूतेन्द्रियविषयसंज्ञस्य तद्धि कारत्वेनानन्यत्वं वक्तुं सृष्टिप्रकरणानि प्रवृत्तानि । तत्र यदि प्राणास्ततो नोत्पद्येरन्नाद्वितीयश्रुतिर्विरुध्येत् । विकारत्वाभावात्तेषां च नित्यत्वे ऽपवर्गो ऽपि न सिद्धः । उच्छेत्तुमशक्यत्वाद्ब्रह्मास्वरूपवत् कूटस्थनित्यत्वात् । अनेन च न्यायेन वियदादीनामप्युत्पात्तिर्गौणी । भोग्यमन्तरेण भोगासिद्धेस्तेषामप्यनादित्वात् । अथ प्राणानां शक्तिरूपेण नित्यत्वम् । भूतानामपि शक्तिरूपेण नित्यत्वमविशिष्टम् । अस्मत्पक्षे ऽपि ब्रह्मणो ह्यनन्तः शक्तय इत्युक्तं पुरस्ताद्भानादित्वं संसारस्यास्मत्पक्षे ऽपि न विरुध्यते । सुप्तप्रतिबोधन्यायेन सर्गप्रलययोरविच्छेदादाविर्भावतिरोभावमात्रं च सृष्टिः प्रलयश्चेप्यते । नात्यन्तमसदुत्पद्यते । न सतो विनाशः । न च करणानामुत्पत्तिश्रुतेर्जीवस्योत्पत्तिश्रवणकृतोत्पत्त्यनुत्पात्तिव्यवस्था । न चाश्रयमन्तरा करणस्थितिर्भवति रंहति सस्पष्टिष्वक्त इति । तस्मात् भूतवत् करणोत्पत्तिरिति स्थितम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषित्वाच्च ॥ ५ ॥

संख्याविप्रतिपत्तिनिरासार्थमारभ्यते किं सप्तोत्तैकादशेति । किं तावत्प्राप्तम् । सप्तेति । किन्तु गतेर्गतिरुत्क्रान्तिस्तत्प्राप्तमन्तं प्राण उत्क्रामतीति । कथं गम्यते । विशेषितत्वाच्चक्षुरादयो वाक्पर्यन्तास्तत्र विशेषिताः ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ । हस्तादयो ऽतः सप्तभ्यो ये निर्दिश्यन्ते हस्तो वै ग्रहः स कर्मणाभिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां कर्म करोतीति स्थिते च व्यतिरेकेणैव मन्तव्यं सप्तैवेति । कियन्तः पुनरेकादशस्युर्दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति । आत्मेति मनो निर्दिश्यते । कार्याणि चैतावन्त्येव मनसः सङ्कल्पो विषयो बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

विभुनीन्द्रियाणीति सांख्या मन्यन्ते तन्निरासः क्रियते । सू-
क्ष्मा न स्थूलाः परिमिताश्चोत्क्रान्तिश्रुतेस्तदानीं चानुपलब्धेः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठो मुख्यः प्राणः स चोत्पद्यते । कथमेतस्माज्जायते इति तु-
ल्यश्रुतित्वात्पूर्वन्यायसिद्धेरुत्तरचिन्तार्थं पृथग्योगकरणम् ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

यः प्राणः स वायुः स एव वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्या-
न उदानः समान इति वचनाद्वायुः प्राणः । अथवा सामान्याक-
रणवृत्तिः प्राणाद्यावायवः पञ्चेति करणानां सामान्यावृत्तिः
प्राणा इति सांख्यसिद्धान्तादेवं प्राप्ते उच्यते । न वायुक्रि-
ये । कुतः भेदेनोपदेशात् । प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स
वायुना ज्योतिषावति च तपति चेति । तथा वागादीनि करणा-
न्युपक्रम्य वायोः प्राणस्य पृथगनुक्रमणात्तेह वाचमूचुस्त्वं न उ-
द्गायेति । न च करणानां सामान्यावृत्तिश्चक्षुरादीनां विषयग्रह-
णात्मिका हि वृत्तिः प्रत्युत प्राणस्तेषामनुग्राहकः । यः प्रा-
णः स वायुरिति वायोरेवावस्थान्तरं प्राणो न तत्त्वान्तरमिति
दर्शनार्थः ॥ ९ ॥

ननु श्रेष्ठत्वाद्वागादीनां च तं प्रति गुणभावश्रवणाच्च बलिं कु-
रुतेति सोऽपि स्वतन्त्रः स्यादत आह ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्यादिभ्यः ॥ १० ॥

आशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । यथा चक्षुरादीनि जीवं प्रति गुण-
भूतानि तथा प्राणस्तैश्चक्षुरादिभिः सह शासनात् । प्राणसं-
वादे अचेतनत्वादुपकारदर्शनार्थेत्यादिग्रहणम् ॥ १० ॥

यदि तर्हि प्राणस्यापि करणभावो विषयान्तरं तस्य वक्त-
व्यमित्याह ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

विषयान्तरप्रसङ्गो न दोषः । कस्मादकरणत्वात् । किं पुनः कार्यमस्येति चेदाह श्रुतिः शरीरलक्षणम् । यस्मिन् उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ इति तेन यदशनाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवतीति प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रिय-स्थितिं दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

यथा मनः स्ववृत्तिभिः सङ्कल्पभ्रद्धादिभिर्जीवस्योपकरोति । पञ्चवृत्तिग्रहणमुपकारदर्शनार्थम् । मुखनासिकासञ्चारी वृत्तिविशेषः शब्दोच्चारणविकार्यहेतुः प्राणो मूत्रपुरीषरेतसामधः पातायिता अपानः तयोः सन्धौ वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुर्व्यान उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रमणादिहेतुः सर्वेष्वङ्गेषु भुक्तं पीतं समं न यतीति समान इति ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

व्यापी प्राणः सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समो ऽनेन सर्वेणेति श्रुतेस्तत इदमुच्यते । अणुश्च । सूक्ष्मः परिच्छिन्नश्चोत्क्रान्तो पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वात्परिच्छिन्नश्चोत्क्रान्तिगत्यागतिभ्याम् । यदुक्तं विभुत्वमाधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण सूत्रात्मना तद्विभुत्वमित्यविरोधः । ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदाम्नानात् ॥ १४ ॥

चक्षुरादिकरणजातं स्वमहिम्नैव स्वकार्ये वर्तते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदाम्नानात् । करणजातमग्न्यादिदेवताप्रेरितं प्रवर्तते । कथं तदाज्ञानाद्देवतोपदेशादग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशदिति ॥ १४ ॥

यद्येवं भोक्तृत्वं देवतानामेव प्राप्नोतीत्याह ।

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

प्राणो ऽस्यास्तीति प्राणवान्देहेन्द्रियसंघातस्वामिना प्राणवता

जीवेन करणानां सम्बन्धः । कथं शब्दादत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाश्रुपः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरय यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमित्येवं जातीयकात् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य करणजातस्य शरीरं प्रति नियतत्वात्तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामतीति श्रुतेः । देवाः पुनः परस्मिन्नैश्वर्य्ये स्थिता न हीनेन भोगेनार्थिनो न ह वै देवा मोहं गच्छन्तीति श्रुतेः ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्रूपपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

प्राणस्यैव वृत्तिभेदाश्चाश्रुरादयो न तत्त्वान्तराणीति प्राप्त उच्यते । प्रकृताः प्राणा इन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि । कुतस्तेन प्राणेन व्यपदेशादेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति । पृथक्कनिमित्तार्थाश्च व्यपदेशा भवन्ति । ननु मनसो ऽपीन्द्रियत्वं न स्यात् । नैतदेवम् । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति निर्देशात् । समानजातीयत्वमेकां जातिं क्रियां गुणं चाश्रित्य संख्यायोगः प्रवर्तते । यथा ऽष्टौ ग्रहा इति । रूपादिज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वाच्चेन्द्रियत्वं मनसः । कथं पुनश्चाश्रुरादिषु प्राणशब्दः । प्राणवृत्तियोगाद्गौणः । तस्मादेत एतेनाख्यायन्त इति श्रुतेरन्यत्र श्रेष्ठान्तं वर्जयित्वा न तस्येन्द्रियत्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

ते ह वाचमूचुरित्युपक्रम्य वागादीनस्तनुपसंहृत्याथ हेममाशयं प्राणमूचुरिति पृथगभिधानात् ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

इतश्च कार्य्यवैलक्षण्याच्च सुषुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्त्ति स एवैको मृत्युनानात् इति सर्वेन्द्रियेषु परिस्पन्दात्मिका प्राणस्य वृत्तिः साधारण्यविषयालोचनानात्मिकेन्द्रियाणामसाधारणी यथा योगवृत्तिरिति विवेकः ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिबलसिस्तु त्रिवृतकुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

सत्प्रकरणे तेजोवन्नानां सृष्टिं विधायाह सेयं दैवमिमास्ति-
 स्तो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि
 तासां त्रिवृतमेकैकां करवाणीति । तत्र जीवकर्तृकमिदं नामरू-
 पव्याकरणम् । यथा चारेणाहं परसैन्यं सकलं जानेति प्राप्त उच्यते ।
 तुशब्दः पक्षनिवृत्त्यर्थः । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिश्च नामरूपे व्याक्रियेते-
 त्यर्थः । सा त्रिवृत्कुर्वत ईश्वरस्य यस्त्रिरूपामेकैकां देवतामकरोत्स
 एवान्यादित्यादीनां नामरूपमकरोत् । न हि गिरिसमुद्रादौ जी-
 वस्य सामर्थ्यम् । कस्मादुपदेशात् । व्याकरवाणीति जीवेनात्मनानु-
 प्रविश्येति सम्बन्धो न पुनरस्य व्याक्रियया सम्बन्धो ऽस्ति । कार्य-
 कारणप्राणपरिवृत्तस्य जीवस्य घटस्थादिनामरूपव्याकरणदनाश-
 दस्तु कस्य चिज्जीवविशेषस्य नामरूपव्याक्रियेत्याशङ्कानिरासार्थ-
 मधिकरणम् । अन्ये तु प्राधानिकानां सत्त्वरजस्तमसां यदि नामरूप-
 व्याक्रिया स्यात्ततो ऽपवर्गाभावः स्याद्यदा तु सत्प्रवर्तकं नाम-
 रूपव्याकरणं ततो ऽपवर्गसिद्धिरिति । अतो ऽस्ति मन्तव्यलक्षण-
 सम्बन्धोऽधिकरणस्येति वर्णयन्ति । तदसत् । कुतः सांख्यमतमा-
 शङ्क्येदानीं न चेदमेवमन्तव्यलक्षणं सर्वत्रैव मननस्याविशेषात्सर्वं
 च श्रोतव्यलक्षणम् । श्रुतस्यार्थस्य पश्चाच्चिन्तनं मननमुच्यते । श्र-
 वणमननाभ्यां हि ताभ्यां प्रत्यधिकरणं प्रत्यध्यायं च वाक्यार्थ-
 निर्णयो जायते न पुनरन्योन्यनिरपेक्षादन्यतरः स्यात् ॥ २० ॥

मांसादि भौमं यथा शब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

त्रिवृत्कृतानां तेजोवन्नानां कस्य को विभाग इत्याह सारत्व-
 प्रदर्शनार्थम् । शरीरस्य भूमेरिदं भौमं कार्यं मांसादि यथाशब्दं यो-
 यस्य कार्यस्यात्मा यः शब्दस्तद्यथाशब्दं प्रतिपत्तव्यम् । तथाहि श्रुति-
 रन्नमसितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पु-
 रीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं यो ऽनिष्टस्तन्मन इति । इतर-
 योरप्तेजसोरपि यथाशब्दं कार्यं विज्ञेयम् । मूत्रं लोहितं प्राणश्चा-
 पामस्थिमज्जावाकेजस इति ॥ २१ ॥

यादि त्रिवृत्कृतमेकैकं किमिदमुच्यते अस्येदं कार्यमस्येदमिति
 सर्वं सवर्षं स्यादित्याह ।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

तुशब्दश्चोदितदोषनिवृत्त्यर्थः । विशेषस्य भावो वैशेष्यं कचि-
त्कस्य चिद्भूयोऽशो लब्धस्त्रिवृत्करणस्य व्यवहारार्थत्वादीश्वरस्य
प्रेक्षापूर्वकारित्वाच्चद्वादस्तेजोऽर्थविशेषवादः । द्विरभ्यासोऽध्याय-
समाप्तिद्योतनार्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते शारीरकब्रह्मसूत्रभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादो
ऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तदन्तरं प्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

अत्र पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यार्थं तस्माज्जुगुप्सेतेत्यन्ते श्रवणान् । जीवो मुख्यः प्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को ऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञावशेन सुखदुःखभोगार्थं पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते । कथं गम्यते । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति अन्यन्नवतरं कल्याणतरं स्वरूपं कुरुते इति वचनात् । इदमिदानीं विचार्यते । किं भूतसूक्ष्मैः परिवृतो याति उत नेति पूर्वः पक्षः । स्वर्गे नरके वा यत्र फलमनुभूयते तत्रैव भूतमात्रा लभ्यन्ते इति सांख्यादयो मन्यन्ते । तत्रः सिद्धान्तो ऽभिधीयते । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्रदेशे देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तः परिवेष्टितो रंहति गच्छति । तदिदं सूक्ष्मं शरीरं करणानां दशानामाश्रयभूतं बुद्धिमनसोः पञ्चानां च वायूनाम् । कथं प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रथमं निरूपणं प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चसु अग्निषु श्रद्धासोमवृष्टिरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वेति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति ॥ १ ॥

ननु केवलाभिरङ्गिर्वेष्टनं श्रुतं कथं सर्वैर्वेष्टनमित्याह ।

आत्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

आत्मकत्वादिचोदनानिवृत्त्यर्थं(१)स्तुशब्दः । अपां त्र्यात्मकत्वा-

दन्नतेजसो ऽपि परिग्रहासिद्धिः । भूयस्त्वात् । बाहुल्यात् ।
पञ्चम्यामाहुतावाप इत्युक्तं शुक्रशोणिते अपां बाहुल्यदर्श-
नात् । ननु पार्थिवो धातुर्भूयान् । अग्निवायुवियदपेक्षया भू-
यस्त्वमुक्तमतो ऽनुपालम्भः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च सूक्ष्मशरीरस्य गमनं प्राणानां गतिश्रुतेः । तमुत्क्रा-
मन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामति । प्राणगतिश्च निराश्रयानुपपन्ना ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिते चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य पुरुषस्य मृतस्यार्गिं वागप्येति वातं प्राण इत्ये-
वं प्राणानामग्न्यादिगतिश्रुतेर्न जीवेन सह गमनमिति चेन्न ।
भाक्तत्वात् । भज्यते मुख्या वृत्तिर्यया गौण्या वृत्त्या सा भक्तिः तत्र
भवं भाक्तम् । अग्न्यादिगतमौपचारिकं अधिष्ठातृत्वनिवृत्त्यर्थं लो-
मकेशयोगत्यदर्शनादोषधीलौमानि वनस्पतीन् केशा इति ॥ ४ ॥

प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमे ऽग्नौ द्युलोकाख्ये तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति
श्रवणात् । प्रत्ययविशेषश्च श्रद्धात्रायामश्रवणात् । कथं पञ्च-
म्यामाहुताविति चेन्न दोषः । ता एवापो यस्माच्छुद्धाश-
ब्देनोच्यन्ते या आपः प्रदन् उपन्यस्ताः । हीति हेतौ । कथमुप-
क्रमोपसंहारयोरेवमुपपत्तेः सादृश्यप्रयोगोपपत्तेश्च । श्रद्धा वा आ-
पः श्रद्धामेवारभ्य पक्षेन यजत इति प्रयोगदर्शनात् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भ-
वन्तीत्युपक्रम्य धूमादिना पितृयागेन यथा चन्द्रप्राप्तिं कथय-
न्ति आकाशाच्चन्द्रमस्तमेष सोमो राजेति त इह प्रतीयन्ते
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो रा-
जा भवतीति भूतसूक्ष्मपरिवेष्टितं जीवं द्युलोके फलभोगाय देवाः
प्राणाः प्रक्षिपन्ति सोऽयं प्रक्षेपो होम इहाभिप्रेतः ॥ ६ ॥

ननु तद्देवानामभं तद्देवा भक्षयन्तीति दाशाङ्ककिरणारब्धदेहानां
कथमनुभाव इत्याशङ्क्याह ।

भाक्तं चानात्मचित्त्वान्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

चेति दोषव्यावृत्तौ । भक्तमेषामभत्वं न वै देवा अश्नन्ति न पि-
बन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति चर्वणनिवारणाद्भाक्तमेवा-
भत्त्वम् । यथा राक्षो विशो ऽन्नं विशामन्नं पशव इति ।
अनात्मविदां ह्येषां केवलकर्मिणां गुणभावो देहान्नास्ति । तथाहि
दर्शयति । अथ यो ऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्यासावन्यो ऽहमस्मीति न
स वेद यथा पशुरेव स देवानामिति ॥ ७ ॥

कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनैवम् ॥८॥

चन्द्रमण्डलमारुह्य भुक्तभोगानामवरोहः पश्यते । तत्रेदं चि-
न्त्यते । किं निरनुशया अवरोहन्ति आहोस्वित् सानुशया इति । या-
वत्सम्पातमिति वचनात् निरनुशया अवरोहन्तीति पूर्वः पक्षः ।
सम्पतन्त्यनेनेति कर्म सम्पातशब्देनोच्यते । यावत्तदस्ति तद्भु-
क्तेत्यर्थः । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यच्चेह करोत्ययम् । त-
स्माल्लोकात्पुनरेत्यसौ लोकाय कर्मण इति श्रुत्यन्तराचरणा-
द्योनिप्राप्तिरिति मन्यन्ते । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । कृतस्य
यागादेरत्यये भोगेन क्षये सति क्षीरस्येव दध्युत्पत्त्यानुशय-
वान् कर्तारमनुशेते फलोपभोगाय यस्तदित्यनुशयः कर्म तद्वान-
वरोहति । दृष्टस्मृतिभ्यां दृष्टा प्रत्यक्षा श्रुतिः । तद्य इह रमणीयच-
रणाभ्यासोहयन्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्ष-
त्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयाचरणा आरोहयन्ते
कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं
वेति । केचित्स्वर्गच्युतानां कपूययोनिप्राप्तिमनुपपन्नां मत्वा क-
पूयश्रुतिमन्यथार्थमर्थवादतया वर्णयन्ति । तदपव्याख्यानम् । रमणी-
यश्रुतिवत् कपूयश्रुतेरपि कर्मविपाककथनार्थत्वात् । सम्भवति
चानात्मविदां केवलकर्मिणां मनुष्यावस्थायां पुण्यापुण्यकर्तृत्वं
रागद्वेषादिवशादन्यथार्थत्वे सूत्रं सुकृतदुष्कृते एवेत्यनुपपन्नम् । स्मृ-
तिरपि ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपाद्याः श्रुतवृत्तचि-

समुल्लेखसो जन्म प्रतिपद्यन्त इति ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गार्थात्कर्मणः कर्मान्तरमनुशयः । शेषशब्दश्चोपभुक्तात् कर्मात् कर्माभिप्रायः । न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणः काश्चित्छेषः शक्यते कल्पयितुम् । श्रुतिप्रमाणत्वादस्यार्थस्य नानुमानमत्र क्रमते । तस्माद्यावत्सम्पातमिति यत्किञ्चित्करोत्ययमिति चेवं द्रष्टव्यम् । यावदामुष्मिकफलं कर्म तत्सर्वं तत्रैव क्षपयित्वा अवशिष्टेनैहिकफलेन जपहोमदानादिनावरोहन्तीति । छान्दोग्ये चायमेवार्थो ऽस्माभिः प्रदर्शितः । यथा कश्चित्सेवको राजकुलं प्रविष्टः चिरावस्थानादुपक्षीणवदुपकरणः छत्रपादुकादिमात्रपरिच्छदः स्थातुमशक्नुवन्नित्यत इति दृष्टान्तोपन्यासेन । न ह्यसौ हस्तादिषूपयुक्तेषु तत्पुत्रादिर्वा निवर्तते । किं तर्हि छत्रादिना व्यतिरिक्तेनैवमत्र कर्मसमुदायापेक्षयोपयुक्तात्कर्मणः कर्मान्तरं शेषशब्दवाच्यामिति यथेतं यथा गतमेव प्रत्यवरोहति । यथेतमिति क्रियाविशेषणम् । अनेवमिति विपर्ययेणेत्यर्थः । पितृयाने धूमाकाशयोर्निर्दिष्टयोरवरोहे सङ्कीर्तनाद्यथेतमित्युक्तम् । अग्रादीनामुपसंहारादनेवमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

ननु रमणीयचरणा इति चरणशीलमाचार इत्यनर्थान्तरम् ।

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः ॥

इति स्मृतिः । ततश्च न कर्मणावरोहो वर्ण्यत इति चेन्न । कर्मणोपलक्षणार्था चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते स्म ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

आचारस्यानर्थक्यं एव सति स्यादिति चेन्नायं दोषः । तदपेक्षत्वात्कर्माधिकारस्याचारपूर्वकत्वात् । आचारहीनं न पुनन्ति देवा इति स्मृतेः ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एव तु वादरिः ॥ ११ ॥

सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देनोच्येते । चर्यत इति चरणं कर्म ।

न हि लोकवेदयोश्चरणशब्दः शीले प्रसिद्धः । तुशब्द उपलक्षणा-
र्थनिवृत्त्यर्थः । न हि मुख्ये सम्भवति लक्षणाश्रयणीयेति ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इदानीं चिन्त्यते अनिष्टादिकारिणोऽपि चन्द्रमसं गच्छन्ति
उत नेति । किं प्राप्तम् । तेषामपि श्रुतं गमनम् । कौपीतकिनः
समामनन्ति ये केचनास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे ग-
च्छन्तीति ॥ १२ ॥

ननु सुकृतिनां दुष्कृतकर्मभिः समानफलत्वमयुक्तमित्याह ।

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ

तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तु शब्दश्चोदितदोषनिवृत्त्यर्थः । संयमने यमालये दुःखमनुभूये-
तरेषामारोहावरोहौ तत्र दुःखमनुभूय चन्द्रमण्डलमारुह्यावरोह-
न्तीति । कथं गम्यते । तदिति दर्शनाद्यमालयगमनदर्शनात् । पुनः
पुनर्वशमापद्यते मे वैवस्वतं संयमनं जनानामिति च ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

इतश्च व्यासादयो नाचिकेतोपाख्यानादिषु ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

समुच्चयार्थोऽपि शब्दः स्मरणं समुच्चिनोति । सप्त नरका रौ-
रवमहारौरवप्रभृतयः ॥ १५ ॥

ननु चित्रगुप्तादयोऽपरे स्मर्यन्ते कथं यमस्याधिष्ठातृत्वमत
आह ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि रौरवादिष्वपि यमव्यापारादाक्षाकरणादविरोधः ॥ १६ ॥
अथ सिद्धान्तः ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ । अनिष्टादिकारिणां चन्द्रारोहावरोहौ न स्तः । कथं पञ्चाग्निविद्यायां वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्य-
त इति अस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं अथैतयोः पथोर्नैकतरेण
न चरमातिविशुद्धारायसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व
म्रियस्वेत्येतत् तृतीयस्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते इति
अनिष्टादिकारिणामनवरोहं दर्शयति । पथोरिति च विद्याकर्म-
णोर्निर्देशः तयोः प्रकृतत्वात् । तद्य इत्थं विदुरिति देव-
यानः पन्था इष्टापूर्त्तं दत्तमिति पितृयानन्तयोरन्यतरेणापि ये
न गच्छति तानीमानि तृतीयस्थानभाजि भूतानीति कौषी-
तकिश्रुतिरपि । एवं ये पितृयागे ऽधिकृता इष्टादिकारिणः ते स-
र्वे इति विपरिणेत्याः । कोचिदसौ चन्द्रलोको गौतमाग्निरिति
विकारवाचिनाग्निशब्देन ब्रह्म लक्षणया व्यपदिश्यते । तदुपा-
सनादर्चिरादिना गत्वा ब्रह्मप्राप्तिरिति कल्पयन्ति । तदसत् ।
अशाब्दत्वात् । यः शाब्दात्प्रतीयते ऽर्थः स शाब्दः । न ह्य-
ग्निशब्दो ब्रह्म प्रत्याययति । न हि घटमानयेत्युक्ते मृत्पिण्डमा-
नीयते । यौगिके ऽपि शाब्दस्य योगरूढत्वमेव गमनाद्गौरिति वत् ।
पञ्चाग्निन्वेदेति चोपसंहारादग्नीनामेवोपास्यत्वम् । शुद्धः पूतः पु-
ण्यलोको भवतीति हिरण्यगर्भलोकं दर्शयति । तत्र ज्ञानोत्कर्षं
प्राप्य परब्रह्मप्राप्तिरिति निश्चयो ब्रह्म गमयतीति श्रुतिसाम-
र्थ्यात् ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तृतीये स्थाने पञ्चम्यामाहुताविति नियमो ऽस्ति । पञ्च-
म्यामाहुतौ पुरुषशब्दवाच्यत्वमवधार्यते न पञ्चम्यामाहुता-
वधार्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथोपलब्धेरपरणाहुतिसंख्यानियम-
मुक्तो न प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरुपलभ्यते जायस्व म्रिय-
स्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति ॥ १८ ॥

स्मर्यते ऽपि च लोके ॥ १९ ॥

अपि च लोके स्मर्यते सीताद्रौपदीप्रभृतीनामयोनिजत्वम् ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

इतश्च चतुर्विधो भूतग्रामो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणः । तत्र योषित्पुरुषसम्बन्धमन्तरेण स्वेदजस्थावरयोर्दर्शनात् नाहुतिसंख्यानियमः ॥ २० ॥

ननु ग्रीण्येव बीजानि भवन्ति आण्डजं बीजमुद्भिज्जामित्यत्र त्रिविधो भूतग्रामः श्रूयते कथं चतुर्विधत्वमित्याह ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन अवरोधोऽन्तर्भावः संशोकजस्य स्वेदजस्येत्यर्थः । स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोष्मप्रभवतुल्यत्वात् ॥ २१ ॥

स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

अवरोहप्रकारश्चिन्त्यते । तथैतमेवाध्वानि पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽग्नं भवति अग्नं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा अवर्षतीत्याकाशादिस्वरूपापत्तिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु स्वाभाव्यापत्तिराकाशादिसादृश्यप्राप्तिरित्यर्थः । कथमुपपत्तेः । न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते तत्सादृश्यं तु युज्यते ॥ २२ ॥

नातिचिरेणाविशेषात् ॥ २३ ॥

प्राधिष्ठं कालं सादृश्येनावस्थानं स्यात् अल्पकाले हेत्वभावादिति प्राप्ते भ्रमः । नातिचिरेणाल्पेन कालेनावरोहः । यावद्ग्रीहिप्राप्तिस्तत्र विशेषवचनात् । अतो वै खलु दुर्निष्पतरमिति ग्रीह्यादिभावादूर्ध्वं दुःखतरं निःसरणमिति श्रुत्वा पूर्वत्राचिरकालतां दर्शयति ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

एत इह ग्रीहियवाः ओषधिवनस्यतयः तिलमाषा जायन्त इति ग्रीह्यादिजन्मानुशायिनां मुख्यं, लक्षणाहेत्वभावादिति पूर्वः पक्षः । तत्राभिधीयते । जीवान्तराधिष्ठिते ग्रीह्यादौ संसर्गमात्रानुशायिनः प्रतिपद्येरन् । कुतः पूर्ववदाकाशादौ यथाभिलाषस्तथात्रापि स्वकर्मसङ्कीर्तनाभवात् न स्थावरयोनित्वमत्रापित्यर्थः ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

अत्र सांख्यश्चोदयति ज्यातिष्टोमादिकर्माशुद्धमग्नीषोमीयप-
शुहिसायोगादधर्मव्यामिश्रमतो ब्रह्मादिजन्म मुख्यमेवानुश-
यिनामिति । नेत्युच्यते । शुद्धमेव कर्म । कुतः शब्दा-
त् । शास्त्रप्रमाणकत्वात् धर्माधर्मयोः । न हि स्यात्सर्वभूता-
नीति सामान्याविधिः । शङ्कयन् विधिर्विशेषः । सामान्यवि-
धेर्विशेषविधिर्बलीयान् । यथा यदाहवर्नाये जुहोति तेन ते-
न सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति सामान्याविधिः पदे जुहोतीति
विशेषविधिना बाध्यते तद्ब्रह्माह्वहिसायां सावकाशत्वाच्चिर-
वकाशत्वान्नु क्तुगतस्य विशेषविधेरतो गौणमत्र जन्म ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगाच्च ॥ २६ ॥

इतश्च यद्वादिसंश्लेषमात्रं ब्रह्मादिभावानन्तरमाश्रयायते ।
यो यो ह्यन्नमस्ति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवतीत्यत्र संदि-
ष्टो ऽनुशयस्तद्द्वारेण रेतः सेचनसमर्थेन पुरुषेण संयुज्यते
न पुनरनुशयं रेतः असृग्भावं प्रतिपद्यते । यथा तत्र तत्र याग-
मात्रविवक्षा तथा ब्रह्मादाविति सूत्रार्थः । तद्भूय एव भवती-
ति तदाकृतिर्भवतीत्यर्थः । मनुष्येण भक्षितो ऽनुशयो मनुष्या-
कृतिः मेषेण भक्षितो मेषाकृतिर्भवति योनेः शरीरं रेतःसिग्यो-
गानन्तरं स्त्रीयोनेरधिशरीरं दर्शयति शास्त्रं तद्य इह रमणीय-
चरणा इति तदपि ब्रह्मादिसंश्लेषमात्रे युज्यते ॥ २६ ॥

इति भास्करतीयब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

जागरितावस्था चिन्तिता स्वप्नावस्था चिन्त्यते । जीवस्य स्वयं ज्योतिः स्वप्नसिद्ध्यर्थं सुषुप्तावस्था च सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमभयमात्मरूपं दर्शयितुम् । अन्ये तु ध्यानोपयोगार्थमिति चिन्तयन्ति यद्यपारमार्थिकं रथादिनिर्माणं तदा विद्यायाः परिक्षयार्थं ध्यानमुपपद्यत इत्यधिकरणसम्बन्धं वदन्ति तृतीयस्य ध्यानलक्षणत्वादिति । तदयुक्तम् । प्रथमेऽप्यध्याये यत्किञ्चिद्विचारितं तत्सर्वं ध्यानोपयोगितया अन्तस्तद्वर्गं दहर उत्तरेभ्य एवमादि । सन्ध्ये स्वप्नस्थाने सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति श्रुतेः । इहलोकपरलोकयोः सन्धौ जाग्रत्सुषुप्त्योर्वा मध्ये वर्तत इति सन्ध्यम् । तत्र सृष्टिः पारमार्थिकी यतः श्रुतिराह न तत्र रथान् रथयोगान् न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते स हि कर्तेति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

इतश्च कामानां निर्मातारं कर्तारं परमात्मानमेके शास्त्रिनः समामनन्ति । य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति । काम्यन्त इति कामाः पुत्रादयः । तत्र कामा उच्यन्ते शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति प्रक्रमात् तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यत इति च वाक्यशेषात् । कृत्स्नप्रपञ्चस्य निर्माता परमात्मा तस्य च सृष्टिस्तथाभूता जाग्रत्सृष्टिवदिति पूर्वः पक्षः ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्त-

स्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वप्ने सृष्टिर्मायामात्रं न धा-
ह्यार्थोऽस्तीति मात्रग्रहणम् । का पुनरियं माया । अर्थशून्यप्रत्ययः ।
तथाहि नैरुक्तैः प्रज्ञानामसु पठ्यते च माया पुनर्विद्याभिख्या
प्रज्ञाया इति । नन्वेवं निरालम्बनः प्रत्ययः प्राप्नोति । नायं दो-
षः । देशान्तरकालान्तरानुभूतानुस्मरणात् । स्वप्ने पूर्वप्रवृत्ता-
र्थभवजनितवासनावासितं मनो नाडीषु परिवर्तमानं स्मृ-
तिज्ञानहेतुर्भवति शुभाशुभकर्मप्रेरितं मोदत्रासादिदर्शनात्स
एव स्मर्यमाणोऽर्थः प्रत्ययालम्बन इति न दुष्यति । दर्श-
यति च यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इति । जीव-
स्य सैषा सृष्टिः सुखदुःखप्रतिभासनाग्नैश्वरस्य । तथा च
श्रुतिः । य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मेति । ईश्व-
रस्य तु या सृष्टिराकाशादिविषया सा परमाथैव । अ-
त एव वैधर्म्याच्च स्वप्नादिवदित्युक्तं तर्कपादे । ये पुनर्जा-
गरितावस्थापि मायामात्रमित्याघोषयन्ति ते सूत्रकाराभि-
प्रायं नाशयन्तः श्रोत्रियजनं मोहयन्ति । किं पुनर्जागरित-
प्रत्ययेनास्य वैधर्म्यम् । उच्यते । कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ।
देशः कालो विषयसंज्ञिधिरिन्द्रियव्यापारो बाधाभावश्च का-
त्स्न्यं तेनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावात्स्वप्नस्य ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते तद्विदः ॥ ४ ॥

इतश्च जीवसृष्टिरेषा यतः शुभाशुभसूचकस्वप्नश्रुतेः प्रतीयते ।

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन इति ॥

स्वप्नविदश्च कथयन्ति । आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां स्व-
प्नेष्वगम्यागमनं च धन्यमिति । खरयानतैलान्यञ्जनान्यधन्या-
नीति । न हि प्रज्ञाजस्य सुखदुःखयोग्यताऽवकल्पते । परस्या-
पि हेतुकर्तृत्वं नियन्तृत्वात् । निर्मातारमिति चाविरुद्धं जी-
वपरयोरभेदात् ॥ ४ ॥

यदि तर्ह्यभेदो जीवस्यापीदवरवत्साङ्गुलिकीसृष्टिरस्तु ।
तत्रोत्तरम् ।

पराभिध्यानं तु तिरोहितं ततो ह्यस्य
बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

चोदितदोषनिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । सत्यमेकत्वं तदंशत्वाच्च त-
त्पुनर्मिन्नस्वाभाविकरूपमज्ञानातिमिरतिरोहितं परमभिध्यायतो
ऽभिव्यज्यते प्रागभिव्यक्तैर्न सङ्कल्पसिद्धिः यस्मात्तत ईद्वरा-
दस्य बन्धविपर्ययौ । बन्धः संसृतिरज्ञानाद्विपर्ययो मोक्षः सम्य-
ज्ञानात् । तथा च श्वेताश्वतरीयो मन्त्रः ज्ञात्वा
देवं सर्वपाशप्रहानिः क्षीणैर्जन्ममृत्युप्रहानिः । तस्याभि-
ध्यानान्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इति ॥ ५ ॥

ननु विस्फुलिङ्गस्येव दहनशक्तिरैश्वर्यशक्तिरपि जीवस्य युक्ता
किंनिबन्धनस्तिरोभाव इत्याह ॥

देहयोगाद्वा सो ऽपि ॥ ६ ॥

सो ऽपि तिरोभावो देहयोगात् यद्येवमत्यन्तं भेद एवास्तु कि-
मभेदाभ्युपगमेनेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थो वाशब्दः । तत्त्वमसीति श्रु-
तेर्मिन्नाभिन्नो जीवः स्वाभाविकं नित्यसिद्धमभिन्नं रूपमि-
तरदौपाधिकं प्रवाहनित्यमिति विवेकः । स्वयंज्योतिशब्दप्र-
दर्शनार्थं स्वप्नप्रकरणमिति रथाद्यभावो युक्तः । न तत्र रथा
इत्यभावं दर्शयति ॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु त-
दा नाडीषु सुप्तो भवति । नाडीमेवोपक्रम्यान्यत्रोक्तं ताभिः प्र-
त्यवसृप्य पुरीतति शेत इति । तथा यत्र सता सौम्य तदा-
सम्पन्नो भवति । प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वे-
द नान्तरमित्यासां श्रुतीनामन्योन्यनिरपेक्षत्वात्सुषुप्तिस्थाने-
षु विकल्पप्राप्ताबुध्यते । समुच्चयः स्यात् । कथम् । तदभावः स्व-
प्रदर्शनाभावः तदात्मनि नाडीषु च न विकल्पेनेत्यर्थः । कुत-

स्तेषां नाडीपुरीतदात्मनां सुषुप्तिस्थानत्वेन भ्रवणात् नाडीष्विति सप्तमीतृतीयार्थे विपरिणेत्या । नाडीभिर्द्वाभिर्हृदयाकाशं परमात्मानमासाद्य स्वपिति । तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवतीति तेजःशब्दो ब्रह्मणि द्रष्टव्यः । कस्माद्विभक्तिर्विपरिणेत्या । नाडीषु सुप्तस्य निःसंज्ञत्वे हेत्वभावादितरत्र तु सति सम्पद्य न विदुरिति । पुरीतन्नाम हृदयवेष्टनं तत्र शेते इति व्यपदिश्यते हृदयाकाशे शयानो यथा गर्भगृहे शयानः प्रासादे शेते इत्युच्यते । सम्भवितसमुच्चये न विकल्पो युक्तः पक्षेऽन्यतमबाधप्रसङ्गात् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधो ऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्मादात्मा सुषुप्तिस्थानं अत एव हेतोरस्मादात्मनः प्रबोधो जीवस्य जागरितस्थानप्राप्तिरुपपद्यते । प्रबोधहेतुश्चेश्वरः कर्म च । तस्माद्ब्रह्मैव सुषुप्तिस्थानमिति स्थितम् । अन्ये तु स्वप्नप्रवृत्तिः प्रलयवदविद्याविलयस्ततश्च ध्यानशास्त्रानर्थक्यं तन्माभूदिति ध्यानलक्षणे ऽस्मिन्नाधिकरणमारब्धमिति कल्पयन्ति । तदुयुक्तम् । सर्वमेव ध्यानोपयोगार्थं चिन्त्यते नेदमेव लक्षणमित्युक्तम् । न च सुषुप्तिमात्रेणाविद्यानिवृत्त्याशङ्का । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेति वचनात् । अतः सदेव सुषुप्तिस्थानमिति सुषुप्तिन्यायव्युत्पादनार्थमधिकरणम् । यत्रायं सुषुप्तः तद्ब्रह्माभयं संसारोपप्लवरहितं प्राप्तव्यमिति ज्ञापनार्थं सुषुप्तिप्रकरणम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

अनन्तरोक्तः प्रबोधश्चिन्त्यते । किं य एव सुप्तः स एवोत्तिष्ठति स्वे शरीरे अथान्य इति । अनियमो हेत्वभावादिति प्राप्त उच्यते । स एव । कुतः । कर्मणेश्चानुमानात् । पूर्वैद्युरर्द्धकृतं कर्मानुसन्धायापरेद्युः प्रवर्तते इति । तथानुस्मृतेः । अहमिदमदर्शमित्यात्मानं प्रत्यभिजानाति । तथा शब्देभ्यः प्रतियोग्यं प्रतियोग्यद्ववति सिद्धान्तायैवेति । तथा विधिशब्देभ्योऽग्निहोत्रं जुहुयात् आत्मानमुपासीतेत्याग्निहोत्रादिकर्मस्वर्धकृतेष्वन्यथेदुत्तिष्ठति ततो ऽधिकारविरोधः स्यात् । तस्मात्स एवोत्तिष्ठति नान्य इति ।

येषामीश्वर एव साक्षात्संसारितीति दर्शनं तेषां न पूर्वपक्षो ऽवक-
ल्पते न सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

मुग्धे ऽर्थसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किमर्थमिदं चिन्त्यते । यादे मुग्धः सुप्तावस्थो ऽवधार्यते
तदु ह सुप्तं धरेव न प्रबोधयेदिति । धरा तोत्राभिधातेन प्रबो-
धो न कर्तव्य इति । प्रयोजनं मुग्धे सत्येव सम्पन्न इति प्रदर्शना-
र्थम् । जागरितः स्वप्नः सुषुप्तिरुत्क्रान्तिरिति चतस्रां ऽवस्था जीवस्य
प्रसिद्धा न पञ्चमी काचिदिति प्राप्ताबुच्यते । मुग्धे मूर्छिते (१)सुख-
त्वाद्यभिहते अर्धसम्पत्तिर्मरणस्थानस्यार्थं सम्पद्यते । मुग्धः कुतः । प-
रिशेषाद्विषयदर्शनाभावान्न जागरितस्वप्नान्तर्भावो । न मृतः । प्रा-
णोष्मणोर्विद्यमानत्वात् । न सुषुप्तस्तद्वैलक्षण्यात् सुषुप्तो हि प्रसन्नव-
दनो भवति निमीलितनेत्रः श्वासं यथाक्रमं मुञ्चति । तस्मादर्थस-
म्पत्तिः कर्मशेषे सति प्राणोष्माणौ पुनरागच्छतः स्वप्नप्रयुक्तेन तु
न प्राणोष्माणौ प्रत्यावर्तते इति स्थितम् ॥ १० ॥

न स्थानतो ऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

सुप्तावस्थायां यत्र जीवः सम्पद्यते तस्य ब्रह्मणः सतत्वममुना
विचार्यते । ननु चेक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य चेतनं ब्रह्म समस्तजग-
त्कारणमित्युक्तम् । अतश्च ब्रह्म सतत्त्वं निर्द्धारितमेव किमर्थमिह
चिन्त्यते । सत्यम् । भेदाभेदरूपं ब्रह्मेति समधिगतमिदानीं भेदरूपम-
भेदरूपं चोपास्यमुतोपसंहृतसमस्तभेदमभिन्नं सल्लक्षणबोधरूपमुपा-
स्यमित्ययमंशो विचार्यते । निर्गुणं ब्रह्म चोदनायाम् । सगुणास्तु
तु शाण्डिल्यविद्यानिपुणो ऽयं विचारः । सगुणोपासनस्य तत्र तत्र
प्रति प्रकरणं चोदनासामर्थ्येन निर्णीतत्वात् । अत्र पूर्वपक्षवादी
मन्यते साकारं निराकारं च ब्रह्मोपास्यमुभयावगमात्कारणात्मना
प्रपञ्चात्मना च ब्रह्मावस्थितम् । यथावस्थितवस्तूपासनं च युक्तम् ।
एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । नोभयलिङ्गं ब्रह्मोपास्यं प्रपञ्चाकारेण सा-
कारं निराकारं च । लिङ्गं लक्षणं चिह्नमुच्यते । निराकारमेवोपास्यं
शुद्धं कारणरूपम् । कस्मादस्थूलमनण्वहस्वमिति प्रपञ्चाकारस्य स-

मस्तस्य निवर्तितत्वात् । स्वतश्च कारणं कूटस्थं नित्यमेकमे-
वाद्वितीयं पञ्चाक्षु कार्य्यं कादाचित्कं प्रवर्तते । ननु विकारात्म-
कमेव कारणम् । विकारपरित्यागे कारणस्वरूपमेव त्यक्तं स्यात् ।
ततश्च कारणमुपास्यमित्येतदेव हीयेत । तस्मात्पृथिव्यादिस्था-
नाकारसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमुपास्यमिति । नेत्युच्यते । न पृथिव्यादि-
स्थानतो ऽपि परस्योभयलिङ्गता । स्वतो ऽभिन्नत्वादागन्तुकत्वाच्च ।
पृथिव्यादिस्थानकृतस्य रूपस्य ब्रह्मात्मको हि नामरूपप्रश्नो
न प्रपञ्चात्मकं ब्रह्म यथा समुद्रात्मकः समुद्र इति । कथं पुन-
र्गम्यते । यतः सर्ववेदान्तेषु निष्पन्नब्रह्मोपास्यमवधार्यते । अ-
शब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं स एष नेति नेत्यात्मा अस्थूलमिति
च भूतभौतिकरूपनिराकरणात् । न चैवं गन्तव्यमतो मा-
यामात्रमिदं सर्वं प्राप्तमिति कारणे कार्य्यरूपं अनेकविधं ना-
स्तीत्यवधार्यते । न पुनः प्रपञ्चरूपस्याभावः प्रतिपाद्यते ॥ ११ ॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

सर्वाणि भूतानि सर्वं एवात्मानः समर्पिता इति मूर्तामूर्तेन
बाह्यप्रपञ्चेन नेमिस्थानीयेन परिवेष्टितानां नेम्यवस्थानीयानां वि-
ज्ञानात्मनामन्तरतमे परमात्मनि रथचक्रनाभिस्थानीये समर्पणा-
द्भेदो गम्यते । अतो न भेदान्नोभोक्ताकारवदुपास्यमिति चेन्न ।
प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधिभेदवचनाभावादित्यर्थः । अ-
ध्यात्ममधिदैवतं च ये विज्ञानात्मानस्तेषां सर्वेषामचेतनानां
च भूतभौतिकानां च यत्रैकीभावः स एव परमात्मा ध्येय-
त्वेनोपदिश्यते मधुविद्यायां यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयो
ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरः तेजोमयो ऽमृतमयः
पुरुषो ऽयमेव स यो ऽयमात्मेत्यादिना ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चैवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमपूर्वमेवोपास्यमेके शाखिनः
समामनन्ति । मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । तथा श्वेता-
श्वतराणां भोक्तारं भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं

ब्रह्मैतदिति भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मता न
प्रपञ्चरूपता ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् (१) ॥ १४ ॥

सृष्टिप्रकरणपर्यालोचनया प्रपञ्चरूपतायामधिगम्यमानाया-
मरूपवदेव ब्रह्मावधार्यते तत्प्रधानत्वादित्याह ॥ १४ ॥

(२) अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमशब्दमस्पर्शम-

रूपमव्ययम् ॥ १५ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निवहिता ते यदान्तरात्तद्ब्र-
ह्मादिव्योह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः तदेतद्ब्रह्मापू-
र्वमनपरमनन्तरमबाह्यमपरमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतित्वेवमादीनां
वाक्यानां सृष्टिप्रकरणस्याप्यरूपवद्ब्रह्मप्रतिपादने तात्पर्यं सृ-
ष्ट्यान्तप्रणयनादवगम्यते । अतः सल्लक्षणमेवाद्वितीयं प्रलयाव-
स्थायामेवोपसंहृतसमस्तविकारं ब्रह्माऽहमस्मीति ध्येयम् ॥ १५ ॥

एवं तर्हि सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमित्यत आह ।

प्रकाशवद्वा वैयर्थ्यात् (३) ॥ १६ ॥

प्रकाशश्चैतन्यं ज्योतिरस्यास्तीति प्रकाशवद् बोधरूपं ब्रह्मेत्य-
र्थः । शास्त्रस्यावैयर्थ्यात् । तमेव भान्तमनुभाति सर्वमादि-
त्यवर्णं तमसः परस्तादिति ॥ १६ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १७ ॥

चैतन्यमात्रं रूपान्तररहितं स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो
बाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमात्मा अन्तरो
बाह्यः प्रज्ञानघन एवेति । बाहिरन्तश्च यथा लवणरसः सैन्धव-
स्तथायमात्मा विज्ञानघन एवेत्यर्थः । श्लोकौ चात्र भवतः ।

ब्रह्माप्येति प्रपञ्चोऽयं रूपं हित्वा तु वैकृतम् ।

(१) शाङ्करभाष्ये तु "अरूपवदेवाहि तत्प्रधानत्वा"दित्यधिकसूत्रं दृश्यते ।

(२) शाङ्करभाष्ये अस्थूलेत्यादिशृङ्गं नास्ति ।

(३) शाङ्करभाष्ये प्रकाशवद्वावैयर्थ्यम् इति पाठः ।

जहाति कठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा ॥
चेतने ऽचेतनं क्षिप्तमभेदाच्चेतनो भवेत् ।
रुमायां वस्तु विन्यस्तं तत्सर्वं लवणाभवेत् ॥ १७ ॥
दर्शयति चाथां ऽपि स्मर्यते ॥ १८ ॥

मन्त्रो दर्शयति नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति ।
स्मर्यते च गीतासु आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । आह
याज्ञवल्क्यः ॥

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितो ऽन्यो सौ हृदये दीपवत्प्रभुरिति ॥ १८ ॥

अत एवोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १९ ॥

यतः सल्लक्षणं बोधलक्षणं च ब्रह्मैकमद्वितीयमुपास्यं अत एव
योगशास्त्रेषु ब्रह्मसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते । यथा स्वयंज्योति-
रात्मा विवस्वान् यो भिन्नो बहुधैको ऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते
भेदरूपो देवः क्षेत्रज्ञेभजो ऽयमात्मेति ।

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति ॥

एकः सविता निर्विकारो जलसूर्यकास्तुपाधिभिन्नास्तद्वत्
परमात्मा तदंशभूता जीवा इति ॥ १९ ॥

अम्बुवदग्रहणान्न तथात्वम् ॥ २० ॥

अधुना दृष्टान्तवैधर्म्यमुच्यते । सवितुर्भिन्नदेशस्थाम्बुनो ग्रह-
णाद्युक्ता जलसूर्यकादयस्तत्र अत्र त्वमूर्तस्य परमात्मनः सर्वगतस्य
च न सम्भवन्त्युपाधयो भिन्नदेशा येषु प्रतिविम्बोदयः स्या-
दिति ॥ २० ॥

अत्र प्रतिविधीयते—

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेव ॥ २१ ॥

न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरन्त्यन्तं साधर्म्यं विवक्षितम-
सम्भवादुपपन्नस्यते । किं पुनः सादृश्यं वृद्धिहासभाक्त्वम् । यथा

जलवृद्धौ वर्द्धते हासे च सति सूर्यकादिः तथोपाधिधर्मानु-
विधायिषु जीवेषु सामान्यात्मना परमो निर्विकारः स्वमहिमस्थो
वर्तत इति दृष्टान्तप्रणयनम् । कस्मात्पुनरुपाधिधर्मान् भजन्ते
क्षेत्रज्ञास्तदन्तर्भावादुपाधिपरिहृतत्वादेवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः
सामञ्जस्यादविरोधः ॥ २१ ॥

दर्शनाच्च ॥ २२ ॥

कथं पुनर्जीवात्मनां परमात्मांशभूतानां अन्तर्भावो गम्यते ।
दर्शनात् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रतिक्ष्य पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे
चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति तस्माद्युक्तमत
एवोपमा सूर्यकादिवदिति ॥ २२ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति

च भूयः ॥ २३ ॥

इतश्च प्रपञ्चाकारविनिर्मुक्तं सल्लक्षणं बोधलक्षणं च ब्रह्म निदि-
ध्यासितव्यम् । द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवा मूर्ते चेति उपक्रम्य
महारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वास्मायते अथात आदेशो नेति नेति
न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति शुद्धमुक्तस्वरूपमवधारयति ।
कथम् । मूर्तशब्देन भूतत्रयमुच्यते अमूर्तशब्देन च भूतद्वयम् । महा-
रजनादिरूपं जीवस्य वासनामयम् । तत्र प्रथमो नेति शब्दो
मूर्तामूर्तनिषेधको द्वितीयो वासनाप्रतिषेधकः । तदेव वाप्सायुक्तेन
प्रतिषेधेन भूतपञ्चकं सूक्ष्मं च वासनारूपं यत्किञ्चिदचेतनजात-
मनात्मरूपं पर्युदस्य शुद्धमात्मरूपमुपदिष्टं भवति न पुनः प्र-
पञ्चस्यैवाभावः प्रतिपाद्यते । अतत्परत्वाद्वाक्यस्य । तदेतदाह ।
प्रकृतैतावत्त्वं प्रकृतस्य पुरुषस्य यदेतावत्त्वमुपाधिद्वय-
परिच्छिन्नत्वं तत्प्रतिषेधति ततो न विकल्पकं परिशिष्टं ब्रह्म-
भूयः पुनर्ब्रवीति अन्यत्परमस्तीति । एषा चात्राक्षरयोजना । न
ह्येतस्मादिति नेति न प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत-
रमादेशनं ब्रह्मणो ऽस्तीति कृत्वा नेति नेत्युक्तमिति श्रुतेरभिप्रा-
यः । ततो ब्रवीति भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् । अथ
नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति

ब्रवीति । अपरे तु प्रकृतैतावत्त्वमित्यारभ्याधिकरणान्तरं क-
ल्पयन्ति नेति नेति किं ब्रह्म प्रतिषिध्यते किं वा नामरूपं प्र-
तिषिध्यते इति सन्देहं कृत्वा नामप्रतिषेधो ऽयं न ब्रह्मप्रतिषेध
इति सिद्धान्तयन्ति । तदयुक्तम् । सन्देहासम्भवात् । असन्नेव स भ-
वतीत्यपवादादस्तीत्येवोपालब्धव्य इति आवधारणात्सर्वोपनिषत्सु
च प्रपञ्चाकारनिराकरणाद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनात् । अस्यामप्यु-
पनिषद्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मणावस्थानात् । तस्मात्सत्यज्ञानानन्त-
लक्षणं ब्रह्म न प्रपञ्चाकारेणाकारवदिति प्रदर्शनार्थं सूत्रम् ।
तत्रैतत्स्यात्सत्यं ज्ञानमनन्तमिति भिन्नाकारं प्राप्नोतीति तत्र सत्य-
त्वमिति धर्मव्यपदेशस्तस्य चैतन्यं धर्मो न ह्यसतो धर्मयोगः । स
चाग्न्यौष्णवदव्यतिरिक्तः अन्यत्राभावाद्यतिरिच्यते वियदादिलक्षणं
चैतन्यरूपमसाधारणमिति । नान्तो ऽस्तीत्यनन्तं स्वरूपतो देशतः
कालतो वानन्तत्वं घटाक्षितिनभसां तद्विपरीतमनन्तमिति एक-
मेवास्तु न धर्मधर्मिभेदेन स्वरूपभेद इति । न हि गुणर-
हितं द्रव्यमस्ति न द्रव्यरहितो गुण इति स्थितिः ॥ २२ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

कस्मात्पुनस्तन्न गृह्यते यतस्तदव्यक्तं दुर्विज्ञेयमतिसूक्ष्ममाह
च न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अव्यक्तं चेदनवगतमेव स्यात् । नेत्युच्यते । अपिशब्दः स-
म्भावनायाम् । संराधनकाले पश्यन्ति । संराधनं भक्तिर्ध्यानादिना
परिचर्या । कथं गम्यते श्रुतिस्मृतिभ्याम् । ज्ञानप्रसादेन विशु-
द्धसत्त्वं ततस्तु ते पश्यति निष्कलं ध्यायमानः ।

यं विनिद्रा जितश्वासाः पश्यन्ति सनकादयः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यद्यव्यक्तः परमात्मातीन्द्रियो ध्यानगम्यः ततो ऽनन्तं तर्हि
जीवस्य प्राप्नोति । नेत्युच्यते । यथा प्रकाशः सौर्यः । आदिग्रहणा-

दाकाशो वा जल घटाद्युपाधिधर्मानुविधायी विगतेषूपधाधिवि-
धिष्ववैशेष्यं प्रतिपद्यते अभिन्नः सन्नेवमयं जीवः प्रागप्यभिन्नः
सन्नेव परं रूपं प्रतिपद्यते । परस्वरूपप्रकाशो ऽभिव्यक्तिः
स च तस्मिन् कर्मण्युपास्ये परमात्मनि संराधनाभ्यासाभ्यान्य-
थेति । सति चैवं ये समाधिमन्तरेण ब्रह्मभूता घयमिति
मन्यन्ते तेषां मिथ्यामिमानः स इति सूत्रकारेण सूचितं भ-
वति । अथवा संराधन इत्यधिक्रियते । संराधने कर्मण्य-
भ्यासादिति ॥ २५ ॥

अतो ऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

यस्मादभेदः स्वाभाविकः ततो हेतोरनन्तेन परमात्मना
विभूवाविद्याजालमेकत्वं प्रतिपद्यते । यतो लिङ्गं स यो ह वै
तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

भेदाभेदव्यपदेशात् । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान
इति भेदः कर्तृकर्मव्यपदेशादभेदस्तत्त्वमसीति अहिकुण्डलवद्द्र-
ष्टव्यौ । परमात्माऽहिस्थानीयः कुण्डलस्थानीयो जीव इति ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

वाशब्दः प्रकारान्तरे । यथा सवितुः प्रकाशस्तदाश्रयश्च
भवति । तयोः परस्परं भेदाभेदौ तेजस्त्वसामान्यादेवं जीवप-
रयोः ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

अहिकुण्डलपक्षे जीवस्यारूपस्यानित्यत्वप्रसक्तिः । सवितृप्रका-
शपक्षे ऽप्याधाराधेयभावः प्रत्यहमुदयास्तमयौ च । तस्मात्प्रका-
शादिवच्चावैशेष्यमिति । यथा विस्फुलिङ्गो ऽशभूतो यथा पञ्च-
वृत्तिः प्राणः स्वभावतो भिन्नो भिन्नेषूपधाधिषु तु वह्निं वायुं
च संस्मर्यते प्रकाशादिवच्चेति दृष्टान्तो ऽप्येवं योजनीय इति
स्थितम् ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेत्येवमादेश्च प्रतिषेधादभेदसिद्धिः ॥ ३० ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकात्कारणाभिर्द्धारितयाथातथ्याद्ब्रह्मणः परमन्यत्तत्त्वमस्त्येति पूर्वपक्षयति सेतुव्यपदेशात् । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति । संलिलविधारणं वस्तु सेतुरुच्यते । यथा सेतोः परमास्ति तथात्रेति । उन्मानव्यपदेशाच्च । षोडशकलं ब्रह्मेत्युन्मितं परिच्छिन्नमुच्यते । ततो यत्प्रसिद्धं लोके सम्बन्धव्यपदेशात् । सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति । स चाप्यन्यस्मिन् सात द्वयोरप्युपपत्तेः चैत्रदेवदत्तयोरिव व्यपदेशात् । अथ य एषो ऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत अथाश्रय एषो ऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति प्राप्ते मिधीयते ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं निरुणद्धि । न ब्रह्मण्यतिरेकं किं तदेकमेवेत्यवधारणात् । विधरणसादृश्यात्सेतुशब्दः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

बुद्धिरुपासना तदर्थं उन्मानोपदेशः पादवत् । यथा मन आकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं चत्वारो रागद्वयो मनसः पादाः कल्पन्ते चत्वारश्चाग्न्यादय आकाशस्य स्थानविशेषात् । प्रकाशादिवत् । सम्बन्धभेदव्यपदेशयोरुत्तरं सता सोम्येति सुषुप्तिस्थानविशेषात्सर्वोपाध्युपशमापेक्षया सम्बन्धश्रुतिरादित्यस्थानविशेषादेकस्यापि भेदोपचारो यथा प्रकाशस्य संलिलगतस्य ॥ ३३ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

स्वमपीतो भवतीति निर्वेशोपपत्तेर्न रज्जुघटवत्सम्बन्धः ॥ ३४ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

यथा न्याय उक्तस्तथान्यस्य प्रतिषेधात्स एवाधस्ताद्ब्रह्मैवेदं
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदिति ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेनानन्तरोक्तेन न्यायेन सर्वगतत्वं ब्रह्मणः सेतुत्वादिवत्परि-
च्छेदनिराकरणात् । आयामशब्दार्थव्याप्तिवचनादित्यर्थः । या-
वान्वा अयमाकाशः तावानेषो ऽन्तर्हृदयाकाशः आकाशवत्सर्वगतश्च
नित्यो ज्यायान् दिवो ज्यायान्पृथिव्या इत्यादि ग्रहणम् । सुहृद्भूत्वा
प्रासङ्गिकं सर्वगतत्वं दर्शितम् । नात्र पूर्वपक्षाशङ्का ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

कर्मफलमधिकारिणामत ईश्वराद्भवितुमर्हति । देशकालभिन्न-
विभागं ज्ञात्वा तस्योपपत्तेः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च स एवैष महानज आत्मा अज्ञादो वसुदान इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥
पक्षान्तरमुच्यते—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिराचार्यो धर्मं हेतुं मन्यते । कस्मात् । अत एव
श्रुतेरुपपत्तेश्च स्वर्गकर्मो यजेतेति । इतरथा कर्मोपदेशो ऽनर्थकः
स्याद्यदि धर्मः फलहेतुर्न स्यात् । तथा चोक्तं स्वर्ग-
कामाधिकरणे । असाधकं तु तादर्थ्यादिति पुरुषफलस्याताद-
र्थ्यात्फलार्थत्वादिति सूत्रार्थः स च साधितः फलायावस्थितो
ऽपूर्वमिति ॥ ४० ॥

उच्यते—

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दो ऽवधारणार्थः । पूर्वोक्तमीश्वरं हेतुं मन्यते भगवान्वादरा-
यणः । कुतो हेतुव्यपदेशात् । एव ह्येव साधु कर्म कारयति तं
यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत इत्यन्तर्यामित्राह्वणे चाधियज्ञश्च

नियन्तृत्वश्रवणात्सत्येव धर्मे परमात्मनः कर्मानुरूपफलदातृत्वमु-
च्यत इत्यविरोधः । केचित्पुनरान्तर्यामिव्यापारो नियोगः स फ-
लहेतुरिति मन्यन्ते । तदयुक्तम् । तद्व्यापारस्य नित्यत्वात्सर्वप्राणिसा-
धारण्याच्च न केनचिदधिकारिणासौ निवर्त्यते । न हि नि-
त्यस्य साध्यत्वमुपपद्यते । सव्यापारो हि प्रयत्ने पुरुषो नियुज्यते त-
स्मादसमीचीनमिति ॥ ४१ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सत्यज्ञानानन्तलक्षणं ब्रह्मोपास्यं न प्रपञ्चाकारविशिष्टमिति स्थितम् । इदानीं चिन्त्यते किं सर्ववेदान्तप्रत्ययमेव नानन्तलक्षणं ब्रह्मोपास्यं न प्रपञ्चाकारविशिष्टमित्युत भेद इति । ननु चेयं चिन्तानुपपन्ना यदा विषयं ब्रह्म सर्वत्रैकं तदा तद्विषयं ज्ञानमुत्पद्यते । कथं १. ॥ चिन्त्यते । न च बहूनि ब्रह्माणि सन्ति येन तज्ज्ञानानि भिद्येरन् । अतश्च प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इत्याशङ्कानुपपन्ना । नापि चोदनाद्यविशेषादित्यभेदसमर्थनं कर्तव्यम् । अचोदनालक्षणत्वाज्ज्ञानस्य । अत्रोच्यते । ज्ञानमिहोपासनमभिप्रेतम् । प्रथमं तावद्वाक्याद्ब्रह्मस्वरूपाविषयं ज्ञानमुत्पद्यते । तच्च प्रमेयरूपावच्छेदकं घटादिविषयप्रत्यक्षादिज्ञानघत् । इदं तूपासनं निर्णीते वस्तुतस्त्वे पश्चात्क्रियते । यथा गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति ज्ञानस्वरूपस्य गुर्वादेरुपासनं भवति । तच्च विधिगम्यम् । यथा चोपासनमवश्यं कर्तव्यं तथा चतुर्थाऽद्ये वक्ष्यामः । तस्मादुपपन्नेयं चिन्ता परापरविद्याविषयान्यावत्तुल्यत्वात् । अत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते । प्रतिवेदान्तं विद्याभेद इति । शास्त्रान्तराधिकरणपूर्वपक्षवदत्रापि पूर्वपक्षो योजनीयः । नामभेदात्कर्मभेदो यथा ज्योतिर्गौरायुरिति तथात्रापि काठकं तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं छान्दोग्यमिति रूपभेदात् कर्मभेद उक्तः । रूपं द्रव्यं दैवतं अन्यद्भान्येन कर्म निरूप्यते परिच्छिद्यते । तत्रोदाहरणं विश्वदेवदेवत्यादामिक्षायागाद्वाजिभ्यो वाजिनमिति यागान्तरं देवतागुणभेदात् । अस्ति चात्रापि गुणभेदः । पञ्चाग्निविद्यायां वाजसनेयिनः षष्ठमग्निमामनन्ति । छन्दोगाः पुनः पञ्चाकपालमस्तीत्पुपलब्धव्य इति श्रूयते तेन सविद्यादिष्वतो रूपभेद उक्तः । कारीरीवाक्यान्यधीयानाः तैत्तिरीया भूमौ भोजनमामनन्ति नापरे । अस्ति चात्रापि धर्मभेदः शिरो

व्रतादिपुनरुक्तं च कर्मभेदकमिष्टम् । यदि च प्रतिवेदान्तमेकैव विद्या पुनरुक्तता च स्यात् । विद्याभेदे तु न दोष इत्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते । सर्ववेदान्तप्रत्ययमेकमुपासनम् । प्रत्ययशब्दः प्रमाणवाची । चोदनाद्यविशेषादिति । शास्त्रान्ताराधिकरणसिद्धान्त-सूत्रोपात्तहेतुचतुष्टयप्रदर्शनार्थम् । एक वा संयोगरूपं चोदनाख्याविशेषादिति फलसंयोगः तत्राविशिष्टः उपास्यं ब्रह्मस्वरूपं सर्वत्राविशिष्टम् । तथा प्राणाविद्यायां प्राणस्वरूपं पञ्चाग्निस्वरूपं इति चोदनाविशिष्टा । चोद्यत इति चोदना पुरुषव्यापारः प्रय-ज्ञाख्यः सर्वत्राविशिष्टः । अन्ये तु चोदनाशब्देन नियोग उच्यते इति नियोगमवतार्य एवं वर्णयन्ति । स्वोत्प्रेक्षितं सर्वं नियोगमस्तके ऽध्यारोप्य सकलबाह्यप्रपञ्चप्रविलापयन्नन्तरं च कर्तृभोक्त्रादिरूपं प्रविलापयन्नुपासकस्य ब्रह्मभावमभिव्यनक्तीति । तदयुक्तमिति पुरस्ताद्वोक्तम् । एतावांश्च व्यापारकलापः कथं नियोगस्याचेतनस्योत्प्रेक्षित इति नोत्तरं वक्तव्यमित्युपरम्यते । समाख्या वा विशिष्टा प्राणाविद्या पञ्चाग्निविद्या ब्रह्मविद्येति । एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिस्तत्र तत्र प्रत्यभिज्ञानात् ततश्चैकत्वमिति सिद्धम् । प्रतिपत्तुर्भेदात्पुनरुक्तपरिहारो ये यस्याः शाखाया अध्येतारः तेषां प्रतिपत्त्यर्थं सैव विद्या पुनः पुनः श्राव्यते । एकस्यां तु शाखायां प्रतिपत्तुर्भेदात्प्रतिप्रकरणं विद्याभेदो वाक्यानां परस्पर-निराकाङ्क्षत्वात् । यथा शाण्डिल्यविद्योपकोशलविद्या स द्विधा भूमविद्या दहरविद्येति ॥ १ ॥

भेदाच्चेति चेत्स्यादेकस्यामपि ॥ २ ॥

विज्ञानानामेकत्वं गुणभेदाज्जोपपद्यते । वाजसनेयिनः षष्ठमपरमग्निरेवाग्निर्भवतीत्यादिना समामनन्ति । अतो न विद्यैक्यमिति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । स्यादेकस्यामपि विद्यायां एवं विद्यो भेदः । यथैकादशद्वादशकपालयोरग्नीषोमीय-पुरोडाशयोः शास्त्रान्तरपठितयोः कपालसंख्याभेदे ऽप्यभेदो दर्शपूर्णमासयोः सप्पादिकामिप्रायं पञ्चत्वमुयत्राविशिष्टम् । छन्दोगानामपि यो ऽग्निः पठ्यते तं प्रेतं द्विष्टमित्राऽग्नय एव हरन्तीति । वाजिनामपि दिष्टाग्निरेवा नृद्यते प्रातस्त्वाञ्च विधी-

यते । अस्तित्वमेकत्रोक्तेः सर्वत्र द्रष्टव्यम् । न ह्येकं शिष्यते । न चास्तित्वशून्यं ब्रह्मोपास्यं भवति शशविषाणानुल्यत्वादेकत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च । अपि च नास्तिकबुद्धिनिराकरणार्थं तद्वचनं न निष्कृष्टास्तित्वोपासनार्थम् । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिरस्मिन्नर्थे असन्नेव सद्भवत्यसद्ब्रह्मेति चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वा ऽसन्तमेनं ततो विदुरिति । प्राणसंवादे ऽपि रेतो वै प्रजापतिरिति । गुणोपसंहारो नामामिन्नभेदकं ग्रन्थनामत्वात् ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारं ऽधिकाराच्च स-
लिलवच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यदप्याथर्वणे शिरोव्रतं तदपि स्वाध्यायस्य हीति हेतौ । यतः तथात्वे अध्ययनाङ्गत्वे निमित्तसप्तमी तदङ्गतया शिरो व्रतं विधीयते इत्यर्थः । समाचारे ग्रन्थे इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति पठ्यते । नैतदचीर्णव्रतो ऽधीयीतेति चाधिकारान् । यथा सवाहोमाः शतौदनादयः । आथर्वणिकमेवैकाग्रौ ह्ययन्ते नान्येषां तथाध्ययनधर्मस्तेषामेव ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

सर्वे वेदा यत्पदगामनन्तीत्येवमादि । तस्माद्विद्यैकत्वम् ॥ ४ ॥

उपसंहारो ऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

प्रयोजनमर्थः समाने विज्ञाने सत्येकस्यां शास्त्रायामुक्तस्य गुणस्यान्यत्राप्युपसंहारः प्रयोजनाभेदात् । यथाग्निहोत्रादिविधिशेषस्य सर्वत्रोपसंहारः ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

तथा हेममासखं प्राणमूत्रुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायदिति घाजसनेयिनः समामनन्ति । छन्दोगाः पुनरथ हो य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गायीथमुपास्यं चक्रिरेति । तत्र संशयः । किमत्र विद्याभेदः स्यादाहो स्विन् विद्यैकत्वमिति प्राप्ते पूर्वेण न्यायेन । ननु चान्यथात्वं नानात्वं विद्यायाः ।

कृतः । शब्दात् । त्वं न उद्गायेति कर्तृत्वं प्राणस्य वाजिनां निर्दिश्यते । अन्यत्र कर्मत्वं तमुद्गीथमिति चेन्न । विभक्तिकृताद्विशेषाद्भेदो बहुतरस्यांशस्याविशेषादुद्गीथविद्येति च समाख्या, अविशेषात् ॥ ६ ॥

न च प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न चेति पक्षस्याप्यावृत्तिः । विद्यानानात्वं प्रकरणभेदात्प्रक्रमभेदादित्यर्थः । कथम् । एकतो ज्ञानाक्रियायाः प्राणः कर्ता कीर्त्यते । सकला चोद्गीथमक्तिस्तत्र विवक्षिता । छान्दोग्ये तूद्गीथावयवः प्राणवः प्राणदृष्टेर्विषयः । न च वाक्यच्छायासमानतामात्रेणैकविद्यात्वम् । यथाभ्युदयेष्टिपशुकामेष्टयोर्भेदः क्रमभेदात् । यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमाभ्युदेति स वेधा तण्डुलान्विभजेत् इत्यभ्युदये निमित्ते स एवामावास्यायागः प्रयोगमात्रभेदे नोपदिश्यते यः पशुकामः स्यात्सोमावास्यायामिष्ट्वा तण्डुलान् वेधा विभजेदिति पशुकामेष्टिर्यागान्तरमिष्ट्वेति पूर्वकर्मसमाप्त्यवगमात्परोवरीयस्त्वादिवत् । आकाशो ह्येवैतेभ्योज्यायानाकाशः परायणः स एष परोवरीयानुद्गीथ इत्यसावादित्यहिरण्यश्मश्रुगुणविशिष्टादुद्गीथोपासनाद्भिद्यते । यत्पुनरिह कैश्चित् परोवरीयस्त्वादीनां गुणानां लक्षणार्थत्वेनाविषक्षितत्वात् ब्रह्मैवोभयत्रोपास्यमिति विधैकत्वमिति । तदयुक्तम् । यथा शब्दान्तरादिभिः कर्मभेदो ऽवसीयते तथात्रापि तैरेव विद्याभेदः । यथोपकोशलादिविद्यानाम् । न च यथाश्रुतार्थग्रहणसम्भवे लक्षणा युक्ता । स्वमनीषिकायामुत्तरं न वक्तव्यम् ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उद्गीथविद्येति संज्ञातश्चेदेकत्वमुक्तं तदपि परोवरीयस्त्वादिति प्रकरणभेदात्संज्ञायाश्च दुर्बलत्वाद्भवति तु संज्ञैकत्वं भेदे । यथा द्वादशाहे गवामयने च प्रथममहः प्रायणीयम् ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति इहाध्यासापवादपर्याय-

निराकरणद्वारेण व्याप्तिराश्रीयते । अध्यासो नाम प्रतिमादि-
षु विष्णुबुद्धिः । अपवादो नामादङ्कारपर्युदासेनात्मनोपदेशः ।
पर्यायो नाम करः पाणिः । अतिव्याप्तिर्नाम सर्वत्रावस्थितस्योच्चा-
रस्योद्गीथशब्देन विशेषे ऽवस्थानम् । तत्राध्यासो न प्रतीयते ।
अनवधारणादुद्गीथे ऽक्षरमध्यास्यते अक्षरे चोद्गीथबुद्धिरिति ।
नाप्यक्षरबुद्ध्या तद्वबुद्धिर्निवर्त्यते । अशक्यत्वादोङ्कारस्याप्यक्षरत्वा-
त् । नापि पर्यायः । अप्रसिद्धत्वात् । अतः पारिशेष्याद्याप्तेर्हेतोर्वि-
शिष्यते भक्तवयवे यः प्रणवः तमुपासीतेति समञ्जसमवि-
रुद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

वाजसनेयिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे ज्यैष्ठ्यश्रेष्ठ्यगुणा-
न्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तम् । वागादयो ऽपि तत्र वशिष्टत्वादि-
गुणान्विता उक्तास्ते च गुणाः प्राणे पुनः पुनः समर्पिताः ।
यथाहं वशिष्टो ऽस्मि त्वं तद्वद्वशिष्टो ऽसीत्यादिना । कौपी-
तकीनां तु प्राणसंवादे वशिष्टत्वादयो गुणा उक्ता वागादीनां
न पुनः प्राणे समर्पिताः । कथमेवं हि समामनन्तीति यो ह वै
ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च स्वानां भवति
प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च, यो ह वै वशिष्टं वेद वाग्वा
वशिष्टा, यो ह वै प्रतिष्ठां वेद चक्षुर्वै प्रतिष्ठा, यो ह वै
सम्पदं वेद श्रोत्रं वै सम्पत्, यो ह वायतनं वेद आयतनं
स्वानां भवति मनो ह आयतनम् । अथ ह इमा देवताः प्रजा-
पतिं पितरमेत्यानुवन् को वै नः श्रेष्ठ इति स होवाच प्रजा-
पतिर्यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव मन्यते स वै श्रेष्ठ
इति, सा तु वाशुक्लकाम यथा मूका अवदन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षु-
षा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्राणो होष्मकामतस्त-
दपद्यत यन्तेह समेत्योचुर्भगवानिति स होवाच प्राणः किं मे
ऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्च इवश्य आ शकुनिभ्य इति, किं
मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा अपमशिष्यत पु-
रस्ताद्योपरिष्ठाद्वाग्निः परिदधाति नर्भुको हास्य भासो भव-
त्यनग्नो ह भवतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं प्राणे व-

शिष्टादयो गुणा उपसंहर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । तत्रा-
नुपसंहारो ऽश्रुतत्वादिति प्राप्त उच्यते । अन्यत्र शाखा-
न्तरे वशिष्टत्वादयो गुणा उपादेयाः । कुतः । सर्वत्र प्राणविज्ञा-
नस्य ज्येष्ठश्रेष्ठगुणयुक्तस्य प्रत्यभिज्ञानात् । न चैकं प्रत्यवशिष्यते
विद्या । सर्वशाखास्तु सर्वपुरुषाधिकारात् । अश्रुतत्वमकिञ्चित्करम् ।
प्रत्यभिज्ञानस्य प्राप्तिहेतोर्विद्यमानत्वात् ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपपरास्तु श्रुतिषु आनन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्व-
ज्ञत्वं सर्वात्मकत्वामत्यादयो धर्माः केचित्क्रियमाणाः प्रधानस्य
ब्रह्मणः सर्वशब्देदात्सर्वत्रापसंहर्तव्याः । प्रधानाव्यतिरेकादगुणाना
यत्र प्रधानं तत्र तैर्भावितव्यमिति । कः पुनः पूर्वपक्षशङ्काहेतुः ।
प्रतिवेदान्तं वाक्यानां निराकाङ्क्षत्वादिति प्रधानस्य सर्वत्रै-
कत्वादेकान्तेन निराकाङ्क्षत्वमसिद्धमिति स्थितम् ॥ ११ ॥

यद्येवं प्रियशिरस्त्वादयो धर्माः प्राप्नुयुरित्याशङ्क्याह ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियं मोदः प्रमोद इत्येतेषामप्राप्तिः । कुतः । यतो भेदे सति
स्यातामुपचयापचयौ । विषयकृताः प्रियादयः परस्परं भिन्नाः
सातिशयेषु भोक्तृषूपपद्यन्ते नाभिन्ने ब्रह्मणीत्यभिप्रायः । व्याख्य-
तं चास्माभिरानन्दमयाधिकरणे प्रियादिसङ्कीर्तनं परात्मनः
प्रचुरानन्दस्यानन्दमात्रं अल्पमल्पं भागभूतान्युपजीवन्तीति प्रदर्श-
नार्थं नाथं ब्रह्मधर्म इति ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

प्रियशिरस्त्वादिवदानन्दादयो नानुवर्तेरभित्याशङ्क्याह इत-
रे तु सर्वत्र स्युरर्थस्य ब्रह्मणः सामान्यादभेदादित्यर्थः । प्रथ-
मे सूत्रे हेतुर्न प्रदर्शितः प्रियशिरस्त्वादिवैषम्यार्थमनेन सूत्रेण
हेतुकथनं कृतमित्यपुनरुक्तता ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

कठवल्लीषु श्रूयते इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन इत्युपक्रम्य पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति । तत्र सन्देहः । किमिन्द्रियादीनां प्रत्येकं परत्वं विवाक्षितमाहोस्वित्पुरुषस्यैव परत्वमाध्यानायोपदिश्यते इति । मुख्यार्थसम्भवात्प्रत्येकं परत्वं प्रतिपाद्यते । अर्थभेदाच्च वाक्यभेद इति पूर्वः पक्षः, फलं च किमपि कल्प्यमिति । सिद्धान्तस्तु पुरुषस्यैव परत्वं प्रतिपाद्यते । कस्मादिन्द्रियादिपरत्वप्रतिपादनप्रयोजनाभावात् । कल्प्यं फलमिति चेन्न । पुरुषार्थपरमित्येकवाक्यतावगमात् । पुरुषस्य च परत्वप्रतिपादनमाध्यानायाध्यानाच्च प्रयोजनमस्त्यपवर्गप्राप्तिः । तथा चाह यच्छब्दाङ्गमनसीप्राश इति । बाह्यमिन्द्रियं मनसि नियमयेत् तच्च बुद्धौ तां च महति क्षेत्रज्ञे तं च विमलाकाशस्थानीये परमात्मन्वेकीकृत्य स एवाहमस्मीत्येवं ध्यायेत् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते, दृश्यते त्वग्रथया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति । तस्मादिन्द्रियादिपरत्वप्रतिपत्तेः पुरुषस्य परत्वप्रतिपत्त्यर्थं न निरपेक्षत्वमिति स्थितम् ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतेरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

प्रेतरेयके श्रूयते आत्मा वा इत्ययमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्स ऐक्षत लोकानसृजत इति । तत्र सन्देहः । किमपर आत्मा किं वा पर इति । तत्र लोकसृष्टिश्रवणादपरो हिरण्यगर्भाख्यो निर्दिश्यते परञ्चेन्महाभूतसृष्टिनिर्दिश्येतेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु परमात्मगृहीतेरितरवदथात्मन आकाशः सम्भूत इति सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति । कस्मादुत्तरादीक्षाति शब्दात् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

लोकसृष्ट्यान्वयादपर इति चेदिति यदुक्तमत्रोच्यते ।

स्यात्परो वावधारणात् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति सूत्रेः प्रागद्वितीयत्वं परमात्मन्युपपद्यते । हिरण्यगर्भे पुनरेक एवेत्यवधारणश्रुतिर्वाध्येत । उत्तरत्र मोक्ष एव पुरुषमुद्धृत्यामूर्च्छयदिति प्रथमजस्य सृज्यमानत्ववचनात्सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्रात्मग्रहणं साधितं ईक्षतेर्नाशब्दमिति । अतो दृष्टान्ताभिधानं युक्तम् ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वः ॥ १८ ॥

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे इवादिमर्यादं प्राणस्यान्नमाग्नाय तस्मै वा यो स आमनन्ति तस्माद्वा एतद्विशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाग्निः परिदधतीति । वाजसनेयिनस्त्वामनन्ति तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतदेव तदन्नमनश्च कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेत्तदेवतदन्नमनश्च कुरुत इति । तत्राचमनमनग्नताचिन्तनं च प्राणस्य प्रतीयते । ततः किमुभयमपि विधीयते किं वाचमनमनुद्य तत्र चिन्तनमिति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तमुभयं विधीयत इति । ननु भोजनकाले स्मृतितः प्राप्तमाचमनम् । सत्यम् । तत्प्राप्त्यर्थम् । इदं तु प्राणविद्याङ्गत्वेनोपदिश्यते इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु यदपूर्वमप्राप्तं स्मृतितः तदाचमनीयास्वप्सु वासो दर्शनं विधीयते । कस्मात् । कार्याख्यानादहरहः कर्तव्याचमनस्य सङ्कीर्तनात् । न चानेकार्थविधानं क्लृपयितुं युक्तम् । एकार्थविधाने सम्भवति तदन्नमनं कुर्वन्त इति चोपसंहारात् । प्राणविद्याप्रकरणार्थविधानमेव आ शकुनिभ्य इत्यत्र तावत् दृष्टिविधानम् । न हि समस्तप्राणिभक्षणमुपासकेन कर्तुं शक्यं प्रतिषेधातिक्रमाच्च । तत्साहचर्यादाचमने ऽपि दृष्टिविधानमेवेति स्थितम् । परिदधातीति च परिधानं चिन्तनं युक्तम् । वचनमाचामेदिति विधिराचमनीयास्वप्सु नग्नतापर्यवसानाय दोषः प्राथम्याच्च । प्राजापत्यार्थं वासो दृष्टिः कर्तव्यानाममृतोपस्तरणमसीति भोजनोपक्रमे ॥ १८ ॥

समान एवञ्चाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजसनेयके ऽग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्याज्ञाता संत्यं ब्रह्मे-
त्युपासीताथ खलु क्रतुमयो ऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयम-
स्माल्लोकात्प्रेति एवं क्रतुर्मासुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति
स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं नीरूपमाकाशात्मान-
मिति । बृहदारण्यके पुनः सा पठ्यते मनोमयो ऽयं पु-
रुषेभ्यः सत्यस्तस्मिन्तर्हृदये यथा ब्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्व-
स्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ती-
ति । किं विद्याभेदः किं वाऽभेद इति । किं तावत्प्राप्तम् । वि-
द्यैकत्वं वेद्यस्याभेदात् । एवञ्च गुणोपसंहारः शास्त्रान्तरविहि-
तवत् । अग्निरहस्ये विद्याविधिरारण्यके गुणविधिः सर्वस्ये-
शान इत्येवमादेः । ननु मनोमयादीनां पुनः श्रवणमनर्थकं
अविदितानामेव गुणानां साधनं युक्तम् । अत्रोच्यते अत एव
कतिपयविहितगुणसङ्कीर्तनात्प्रत्यभिज्ञानसिद्धिरिति ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके संत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तद्यत्तत्सत्यमसौ स
आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले तुरुषो यश्चायं दक्षिणेश्वर
पुरुष इति । सत्यस्य ब्रह्मणो ऽधिदैवतमध्यात्मं चायतनविशेष-
मुद्दिश्य उपनिषदौ विधीयेते । तस्योपनिषदहमित्यधिदैवतमि-
तरस्योपनिषदहमिति विद्यैकत्वाद्बुभयमुभयत्रेति पूर्वः पक्षः । कथं
सत्यब्रह्मसम्बन्धादेवमिति । यथा शाण्डिल्यविद्यायां तथा मण्ड-
ले ऽक्षिणि चेत्तर्थाः ॥ २० ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वेति व्यावृत्तिः । नोभयमुभयत्र । स्थानविशेषोपाधित्वात् ।
यथा वार्यस्यास्तीनस्योक्तो घर्मो गच्छतो न भवति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

व्यवस्थामेवंजातीयकस्य तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमु-
ष्य रूपमिति स्थानविशेषादप्राप्तमप्यातिदिशति ॥ २२ ॥

सम्भृतिवद्व्याप्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्यासम्भूतानीति ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान
 ब्रह्म भूतानां प्रथमं नु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क
 इत्येवं मान्त्रवर्णिकं राणायनीयानां खिलेषु सम्भृतिषु व्या-
 सिप्रभृतिविभूतिजातमाज्ञातं, तेषामेव शाण्डिल्यविद्याः ब्रह्मवि-
 द्याः पठ्यन्ते तासु विभूत्युपसंहारो विद्याभेदादिति शङ्काया-
 मुच्यते । तदपि विभूतिजातं नोपसंहर्तव्यम् । अत एवायतनवि-
 शेषात् दहरविद्यायां हृदयमायतनं शाण्डिल्यविद्यायामपि त-
 देवोक्तमेव स आत्मान्तरहृदय इति । विभूतयश्चाधिदैविक्यः ।
 ननु चात्राप्याधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयन्ते ज्यायानेभ्यो
 लोकेभ्य एष उ य एवं भामनीरेव हि सर्वेषु लोकेषु भाती-
 ति । अत एवान्यनिवृत्तिरवगम्यते प्रकरणाधीताधिदैविकी वि-
 भूतिरुपादेया नेतरेति ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अस्ति ताण्डिनां पुरुषो यज्ञः कल्पित इति तदीयमा-
 युल्लेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पयित्वा आशिषादीनि च दी-
 क्षादीनि तथाशीर्मन्त्रप्रयोगस्तथायुर्वृद्धिः फलं सह षोडशव-
 र्षशतं जीवतीति । तैत्तिरीया अपि यज्ञं कल्पयन्ति तस्यैवं
 विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नीत्येवमादिनानुवाके-
 न । तत्र पुरुषयज्ञे समाख्याविशेषाद्गुणोपसंहारप्राप्तावुच्यते ।
 पुरुषविद्यायामपि चायमनुपसंहारो विभूतिवत् । कथम् । इतरेषां
 तैत्तिरीयाणां ताण्डिवदनाम्नात् । आत्मा यजमान इत्यारभ्य पुरुष-
 सम्बन्धिभिरात्मादिभिर्यज्ञसम्पादनमत्यन्तविलक्षणम् । सर्वत्र प्र-
 कारभेदादेवोपासनाभेदः । यत्किञ्चित् साधर्म्यं सर्वत्र सम्भाव्य-
 मित्यसाधनम् । तत्फलभेदाच्च पूर्वस्मिन्ननुवाके न्यास इत्याहु-
 र्मनीषिणो ब्रह्माणमित्युपन्यस्य तदुपासकस्य तत्प्राप्तिमुक्त्वा ब्रह्मणो
 महिमत्वमाप्नोति ब्रह्मणो महिमानमेत्युपनिषदित्युक्तवेदमाम्नायते
 तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येति विद्वानेव यज्ञः सामानाधिकरण्यप्रयो-
 गात् । यज्ञत्वं कथमिति श्रुत्यैव सादृश्यमुपपादितमिति । तथा
 छान्दोग्यगताशीर्मन्त्रा नोपसंहर्तव्या इति ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अथाथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रः सर्वं प्रविश्य हृदयं प्रविध्यमनीः प्रविभजयन्निधा विष्टुक्त इत्यादि । ताण्डिनां देवस-
वितुः प्रसुव इत्यादि । कठानां तैत्तिरोयानां च शंनो मिन्त्रः शं
वरुण इत्यादि । वाजसनेयिनां प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते । तत्रैते विद्या-
सूपसंहर्तव्या नेति विचारः । सन्निधिपाठात् मन्त्राः प्रवर्ग्या-
दीनि च कर्माणि विद्याङ्गतयोपसंहर्तव्यानीति प्राप्त उच्यते ।
नैतदेवम् । वेधाद्यर्थभेदादयो न विद्यायामुपयुज्यन्ते । मन्त्रलिङ्गेन
त्वभिचारकर्मणि विनियुज्यन्ते । न च मन्त्राणामन्यथाकल्पना
युक्ता । समाख्यानात् । सन्निधेश्च लिङ्गस्य वलीयस्त्वात् । प्रवर्ग्यं
वाग्निष्टोमे विनियुक्तं वाक्येनाग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति । अग्निष्टोमः स्वर्ग-
फलार्थं नित्यार्थं च विनियुक्तः । स्वर्गकामो यजेत वसन्ते वसन्त
इति चारण्ये नूच्यत्वात्सन्निधिपाठः ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तु-

त्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः । अश्व इव रोमाणि विधूय
पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य भूत्वा शरीरम-
कृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति । तथाथर्वणे
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपै-
ति । शाठ्यायनिनः पठन्ति तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधु-
कृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति । तथा कौषीतकिनः सुरुतदुष्कृते
धुनुते तस्याप्रोत्या ह्यायुः सुरुतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतमिति ।
तदिह क्वचित्सुरुतदुष्कृतयोर्हानिः श्रूयते । क्वचित्तयोर्विभागेन
प्रियैरप्रियैश्चोपायनम् । क्वचिदुभयं हानमुपादानं च । तद्वन्नोभयं
तत्र न किञ्चिद्वक्तव्यम् । यत्राप्युपायनमेव श्रूयते तत्र हानं त्वर्था-
दाक्षिप्यते । अन्यथा तदनुपपत्तेरुपायनं सम्प्राप्तिरुच्यते । यत्र तु
हानमेव श्रूयते तत्रेदं चिन्त्यते उपायनमाक्षिप्यते नेति प्राप्तमश्रुत-
त्वादिति । तत्रोच्यते । हानौ तु केवलायां श्रुतायामुपायनवचनं प्रति-
पत्तव्यं हानशेषत्वादुपायनशब्दस्य । कौषीतकिरहस्ये तथावगमात् ।

त्यक्तयोश्च पुण्यापुण्ययोः क्वचित् द्वेप इत्यपेक्षायामुपपद्यते सम्बन्धः ।
 धूननं च हानमुच्यते कम्पनामूर्तत्वात्तयोः । तत्र दृष्टान्तोपादानं
 भाल्लविनां कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पातेत्यस्मिन्निगमे सामा-
 न्यश्रवणे सति शाट्यायनिनामौदुम्बरा इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः
 कुशा गृह्यन्ते । कचिद्देवासुरच्छन्दसामविशेषप्राप्तौ देवच्छ-
 न्दांसि पूर्वाणीति क्रमविशेष आत्मनः । तथा षोडशीस्तोत्रे काल
 विशेषे समयाध्युषिते सूर्य इत्याश्रियते । तयोपगानं सामा-
 न्येन श्रुतसृत्विज उपगायन्ति नाध्वर्युरूपगायतीति विशेष
 आश्रीयते । वाक्यान्तरगतो विशेषो वाक्यान्तरे समाश्रयितव्यो
 वाक्यस्य परिपूरणाय । तदुक्तं बाधलक्षणे ऽपि तु वाक्यशेषः
 स्यात् अन्योन्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादित्येष
 वै सप्तदश प्रजापतिर्यत्रे आनुयन्तु इत्यस्य वाक्यस्य नानुया-
 जेषु ये यजामहं करोतीति शेष इति व्याख्यातम् । अन्यथा वि-
 कल्पः स्यादिति ॥ २६ ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

देवयानेन पथा पर्यङ्कस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्यार्धपथे सु-
 कृतदुष्कृतवियोगं कौषीतकिनः समामनन्ति देवयानं पन्था-
 नमासाद्याग्निलोकमागच्छतीत्युपक्रम्य स आगच्छति विरजां
 नदीं मनसैवाभ्येति तत्सुकृतदुष्कृते विध्वस्तमिति । तत्र यथा-
 श्रुतमेव न हानमिति प्राप्ते उच्यते । साम्पराये परलोकगमने
 देहादुत्सर्पणकाले हानं कस्मात् कर्तव्याभावात् । न हि ताभ्या-
 मर्धपथे प्राप्तव्यमस्ति । तस्मात्प्रागेव सन्नयं पुण्यपापक्षयः
 पञ्चार्त्तपठितः । कथं गम्यते । यतो ऽन्ये शाखिनस्ताण्डिनः शाट्या
 यनिनश्च प्रागेव हानं समामनन्तीति ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

कथं पुनः परकीययोः परसङ्क्रान्तिरिति । छन्दतः । सङ्क-
 ल्पतो हि विदुषः शुभं सङ्कल्पयति तस्य सुकृतापत्तिर्य-
 स्तु द्वेषादहितमिच्छति तस्य दुष्कृतम् । शास्त्रप्रामाण्यादेतद्ग-
 म्यते । धर्माधर्मव्यवस्थायां तदेव प्रमाणं न युक्तयः क्रमन्ते ।

तथाच मन्त्रवर्णः तेन कृतादकृतादेनसस्य विद्यादेवासः पि-
पृता स्वस्तये । अकृतं प्रकृतमभिप्रेतम् । स्मृतिश्च ।

शप्यमानस्य यत्पापं शपमानं नियच्छतीति ॥

एवञ्चैतन्मनुस्मृतिरुपपद्यते ।

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमाप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विस्तृत्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनमिति ॥

उभयोः कौषीतकिशाठ्यायनिश्चयोरविरोधादेवम् ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथाहि विरोधः ॥ २९ ॥

यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्था गतिरित्याशङ्क्योच्य-
। गतेरर्थवत्त्वमुभयथा दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या चोभा-
भ्यां प्रकाराभ्याम् । यदि पुण्यमनुवर्तते तत्फलमनुभूयावृत्तिः
स्यात् । ततश्चैतेन मार्गेण प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त ना-
वर्तन्त इत्यनावृत्तिश्रुतेर्विरोधः स्यात् । अनेन पथा गतस्याना-
वृत्तिः । अणुः पन्था विततः पुराणस्तेनैति ब्रह्मवित्तेजसः पुण्य-
कृत्वेति विद्याकर्माक्षिप्ता गतिर्विशिष्टदेशप्राप्तये युज्यते ॥ २९ ॥

यदाह ।

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

उपपन्नो गत्युपदेशः । तस्य निमित्तं लक्षणं यस्यार्थस्य । तदिति
गतिः परामृश्यते । तल्लक्षणस्यार्थस्योपलब्धेः । पर्यङ्कविद्यायां क-
थं कार्यब्रह्मप्राप्तिः तेन च संवादादिप्रयोजनं लिङ्गशरीरयु-
क्तस्य च कल्पते । यथा लोके करणवतां परस्परसंवादो दृ-
श्यते तमुद्यद्गुमदरः सामभ्यः असाष्टमूर्तिरव्ययः स ब्रह्मेति
विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति । तमाह केन मे पौंस्यानि ना-
मान्याप्नोतीति प्राणेनेति ब्रूयात्, केन नपुंसकानीति मनसेति, केन
स्त्रीनामानीति वाचेति, तमाहासु वै खलु लोके यत्ते ऽसावि-
ति पादा ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्य-
ष्टिर्व्यश्नुते य एवं वेदेति । तद्द्वारेण च परं ब्रह्मप्राप्तिमन्तरेण
लिङ्गनिवृत्त्यनुपपत्तेः नदीदृष्टान्तेन तत्रैवाप्युपश्रुतेः । अत्राधिकर-
णे व्याख्यातारः केचित्स्वमतिकल्पनया वर्णयन्ति गतेरर्थ-

वत्त्वं सगुणविद्यायां श्रूयते निर्गुणविद्यायां नास्त्युपयोग इति । तत्र तेषामवाचनमिति फलगुत्वाजिराकरणे न प्रत्युच्यते ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

कास्तु चिदुपकोशलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां दहरविद्यायां गतिः पठ्यते । मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां च न श्रूयते । यत्रैव श्रूयते तत्रैव नियम इति प्राप्त उच्यते । स्यादनियमः । ननु प्रकरणादिविरोधः । नेत्युच्यते । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणादीनां सर्वेषामविरोधः । कथम् । शब्दानुमानाभ्याम् । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत इति श्रुतेः । श्रद्धातप इति विद्यान्तरशालिनो निर्दिश्यन्ते । श्रद्धापूर्वकं ज्ञानं तप इत्युच्यते । मोक्षसाधनत्वमुभयोः सामान्यरूपमाश्रित्य तपः शब्दप्रयोगः । स्मृतिरपि शुक्लकृष्णे गती ह्येत इति । द्विरात्मानमनुचिन्तनार्थम् । अथवा अनियमदर्शनार्थं तत्र तत्रेयं गतिर्भवतीति । अनुचिन्तनं च सामान्यलब्धम् ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

विदुषामर्चिराशीना गन्वापवर्ग इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते पुनरपि देहान्तरमुपपद्यते । कथम् । अपान्तरतमो नाम पुराणऋषिर्विष्णुशासनात्कालिदापरयोः सन्धौ व्यासः सम्बभूवेति स्मरणात् । एवमन्येषां ब्रह्माविदां वशिष्ठप्रभृतीनां पुनरुत्पत्तेश्च श्रवणात् । तत्रोत्तरम् । भिद्यते हृदयग्रन्थिः, तद्यो यो देवानां प्रत्यनुध्यत न स पुनरावर्तत इति च श्रुतेर्विदुषामपुनर्भवः । अधिकारे लोकानुग्रहार्थं व्यापारे भवास्तेषामाधिकारिकाणां व्यासादीनां यावदधिकारमवस्थितिः ईश्वरानुशासनात् उपपन्ना । स्वकर्म चारब्धफलं तावता कालेन क्षपयित्वा ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परम्पदमिति ॥

नामादिप्रतीकोपासनेषु फलेयत्ताकथनार्थमधिकरणमिति केचित् । तदयुक्तम् । प्रतीकोपासनानां कर्मवत्परिमाणं पदान्तत्वात् । तदवगतमेवेति अनर्थिका चिन्ता । प्रायेण—

गतानुगतिको लोको न लोकस्तत्त्वचिन्तक इति ।

अत एव तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभम् ॥ ३२ ॥

अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्या-

मौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

वाजसनेयिनामेतद्वै तदक्षरं गार्गी विदित्वा ब्राह्मणा अभिव्रदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्यमिति । तथाथर्वणे ऽथ परा तदक्षरमधिगम्यते यत्र हृदयमग्राह्यमिति प्रतिषेधबुद्धीनां व्यवस्था न दहरादिविद्यासु प्राप्तिः प्रकरणविरोधादिति प्राप्ते ऽभिधीयते । अक्षरधियां सर्वत्राविरोध अपरिग्रहः । कस्मात्सामान्यात् । प्रपञ्चरूपपर्युदासस्य सर्वत्र समत्वात् । तद्भावाच्च । तस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सर्वत्र भावादौपसदवत् । यथा जामदग्न्ये ऽहीने पुरोडाशिनीषूपपनित्सु सामवेदपठितानां अग्निर्वै हौत्रं वेरध्वरस्य पितरं वैदवानरमवसेकमिन्द्राय देवेभ्यो जुह्वातां हविः स्वाहेत्येवमादीनां अध्वर्युणा याजुर्वैदिकेन स्वरेणोपांशुत्वेन प्रयोगः क्रियते । प्रधानवशवर्तित्वाद्गुणानामुपसदश्च याजुर्वैदिकाः । तदुक्तं शेषलक्षणे गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इति । विधिरूपाः पुना राजन्यादयः पुरस्ताच्चिन्तिता इति विवेकः ॥ ३३ ॥

ईषदामननात् ॥ ३४ ॥

द्रासुपर्णेति मन्त्रं परविद्याधिकारे श्वेताश्वतरा आथर्वणिकाश्च पठन्ति । कठास्तु ऋतं पिबन्तः सुकृतस्य लोक इति । विद्याभेदो निर्देशादिति प्राप्ते भण्यते । विद्यैकत्वमिति । ईषत् एतावन्मात्रस्य द्वित्वसंख्यामात्रस्थितस्य वेद्यरूपस्य उभयत्रामननात् । जीवरूपानुवादेनेश्वररूपप्रतिपादनाविशेषात् । सर्वत्र जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्युत्तरमन्त्रात् । इतरत्रापि यः सेतुर्जीवानामक्षरं ब्रह्म यत्परमिति । तस्मादधिकगुणोपसंहारः । परविद्याश्चैते त्रयो ऽपि वेदान्तास्तत्र ये ऽस्मिन् पादे परविद्याविचारो नास्तीति प्रतिजानते तेषामानन्दादयः प्रधानस्येत्येवमादिविचारे विरोधः ॥ ३४ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नो-

पदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥ (१)

यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इति हि द्विः
उपस्तिकहोलप्रश्नयोरामनन्ति वाजसनेयिनः । ततोपदेशभेदो
ऽस्ति नेति चिन्तायामेकमेव प्रतिपाद्यम् । कस्मादात्मनो ऽन्तरानन्द
आत्मान्तरतमः सम्भवति । भूतग्रामवदिति वैधर्म्योदाहरणम् । यथा
पृथिव्या आपो ऽन्तरतमास्ताभ्यस्तेज इति । तस्मादिह भे-
दानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । यथोपदेशः प्रश्नः प्रति-
वचनात्मको भिद्यते तथोपदेश्यभेदेनापि भवितव्यमन्यथोप-
देशद्वयानर्थक्यप्रसङ्गात् । अन्तरतमत्वं च जीवस्य शरीराद्य-
पेक्षया । यथा बलवान् देवदत्त इति न सिंहाद्यपेक्षया । पर-
मात्मनः पुनः सर्वापेक्षया मुख्यमेवान्तरतमत्वम् । अपरा यो-
जना षष्ठे यथा नवकृत्वस्तत्त्वमसीत्यभ्यासे अन्यदन्यप्रति-
पर्यायं प्रतिपाद्यं भिद्यते तथा द्वौ । यस्ते कार्यकरणबुद्धि-
विज्ञानसन्ततिव्यतिरिक्तजीवप्रतिपादनमितरत्र तु परमात्मप्रति-
पादनम् । बह्वैकत्वं तूपास्योपासकप्रतिपादनपर्यवसानात् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

तद्यो ऽहं सो ऽसौ सो ऽहमित्यादित्यपुरुषमधिकृत्या-
मानन्त्यैतरेयिणः । तथा जावालास्त्वं वा अहमस्मि भगवो
देवते अहं वै त्वमासि इतीश्वरेणैक्यमात्मनश्च यातिव्यं न
व्यतिहार इति पूर्वः पक्षः । जीवात्मतायामीश्वरस्यानिष्टप्रस-
ङ्गादिति प्राप्ते ऽभिधीयते । व्यतीहारो व्यत्ययः कर्तव्यः
द्विरूपा दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । यथेतरगुणाः सर्वात्मत्वप्रभृत-
यश्चिन्तनीयास्तथायं व्यतीहारः । यतो विशिषन्ति समाप्तातारः
परस्परं त्वमहमहं च त्वमसीति परमात्मभावनायां एकत्वं
वृढोभवति । यदुक्तं जीवात्मतायामीश्वरस्यानिष्टापत्तिरिति । तत्रा-
ग्निराशौ क्षिप्तविस्फुलिङ्गवदुपाधितिरस्कारोपपत्तेरनवद्यम् ॥ ३७ ॥

(१) शाङ्करभाष्यानुरोधात् सूत्रद्वयमिदं वस्तुत एकमेव ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

वाजसनेयके स यो हैतत् महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं
ब्रह्मेत्यारभ्याप एवेदमग्र आसुस्ता भापः सत्यमसृजन्तेति
प्रकृत्यानन्तरमुच्यते तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेश्वरपुरुष इत्यादि । तत्र
पूर्वः पक्षः । द्वे एते सत्यविद्ये फलभेदात्पूर्वत्र जयतीमा-
न्लोकान्परत्र हन्ति पाप्मानं जहाति चेति प्राप्ते ब्रूमः ।
सैव या पुरस्तात्प्रकृता । हीति हेतौ । प्रकृतसत्यज्ञानात् तद्य-
त्तत्सत्यमिति च सर्वनाम्ना परामर्शात्स्थानविशेषसम्बन्धात्सै-
वोपदिश्यत इत्येकविद्यात्वम् । तस्योपनिषदहरहमिति च सर्व-
नाम्नाज्ञान्तरोपदेशः तस्य स्तुत्यर्थमिदं फलान्तरश्रवणमित्य-
दोषः । तथा चक्षुषीत्याज्यभागौ चक्षुरेव आकृष्यत्य वृक्ष
इति परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदिति । अथवाहरह-
मित्युपनिषदोर्गुणफलसम्बन्धो गोदोहवदर्थवादाद्विधिः श्रेयानिति
स्थितम् । ये पुनरिमांश्च सत्यविद्यां छान्दोग्ये हिरण्यकेशा-
ङ्कितामुद्गीथविद्यामुदाहृत्य एकविद्यात्वमङ्गीकृत्य सत्यान् गुणा-
नुपसंहार्यान् मन्यन्ते प्रकरणं श्रुतिं च बाधन्ते कर्माधिकृत-
पुरुषविषया हि सोद्गीथभक्तिव्यपाश्रयाच्च तत्प्रकरणत्वाच्च
आदिमध्यावसानेषु चोद्गीथकर्तृव्यापारश्रवणात्प्रथमजमिति हि-
रण्यगर्भोपासनमित्यवगम्यते । तत्पुनः परमात्मविषयमेतद्धर्मो-
पदेशादित्युक्तम् ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

छान्दोग्ये यदिदमस्मिन् ब्रह्म पुर इत्युपक्रम्यापहतपा-
प्मादयो गुणाः निर्दिष्टाः । वाजसनेयके तु कतम आत्मा यो
ऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरुपक्रम्य वि-
ज्ञानात्मनः स्वभावस्थां च प्राज्ञेनात्मना सस्पृश्विक्त इति
वर्णयित्वा संसारगतिश्च तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पू-
र्वप्रश्ना चेति तदनन्तरमथाकामयमानो (?) यो ऽकामो निष्का-
म इत्युक्त्वाथायमनस्थिको ऽशरीरः प्राञ्च आत्मा ब्रह्मैव

लोक एव सामानिति होवाचेत्युक्त्वा स एव सर्वस्येशानः
 स वा एव महानज आत्मा अजरो ऽमर इत्याम्नायते प्र-
 क्रमभेदाद्विद्याभेदप्राप्तिरिति । अत्रोच्यते । कामादिगुणजातं
 काम इति सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति गुणगणो ल-
 ष्यते तदितरत्र वाजसनेयके सङ्गृहीतव्यः वशित्वादयश्चेत-
 रत्र । कस्मादायतनादिसामर्थ्यात्समानं हृदयं आयतनं सेतुत्वं
 लोकासम्भेदनप्रयोजनमिति । यत्र परं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते
 सविद्यादिषु तत्रापहतपाप्मादयो भवन्ति । तैर्विना परमा-
 त्मत्वानुपपत्तेः । तत्सर्वैरपरविद्यासु गुणमेव । आनन्दादिगुणानां
 संसारनिवृत्तिहेतूनामद्वयसंभावित्वादितरस्य चाब्रह्मत्वात् । एतावा-
 स्तु विशेषः सविद्यादिषु गुणानां पृथक् चिन्तनं नास्ती-
 ति निर्गुणेत्युच्यते । फलं त्वविशिष्टमन्तर्गुणदेवतोपासनात्
 तथाभूतं हि तद्वस्तु तत्प्राप्तौ सर्वप्राप्तिरिति ॥ ३९ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये वैद्वानरविद्यायां तद्यज्ञकं प्रथममागच्छेत् त-
 द्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय
 स्वाहेत्यादिना पञ्चाहुतयो विहिताः । अस्तां वाक्ये अ-
 ग्निहोत्रशब्दः भूयते । य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथेह
 क्षुधिता बाला मातरं पर्युयासते एवं सर्वाणि भूतानि
 अग्निहोत्रमुपासत इति । तस्य भोजनलोपे लोपो ऽथालोप
 इति । जाबालानामादरवचनात्तदलोप इति पूर्वपक्षः । पूर्व-
 मतिथिभ्यो ऽश्नीयात् यथा वै शेषमग्निहोत्रं परस्य जु-
 हुयादेवं तदिति अतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वा-
 मिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती श्रुतिरादरं प्राणाग्निहोत्रे करोति ।
 अग्निहोत्रशब्दश्च धर्मातिदेशार्थो यथा कुण्डपायिनामयने मासम-
 ग्निहोत्रं जुहोतीति । भोजनलोपे अद्विरन्येन वा कर्तव्यम् ॥ ४० ॥
 इति प्राप्ते सिद्धान्तो ऽभिधीयते ।

उपस्थिते ऽतद्वचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते प्राप्ते भोजने अतः प्रथमाहुताङ्गकात् प्रा-
 णाग्निहोत्रं कर्तव्यम् । कुतस्तद्वचानात् । तस्य भोजनार्थस्य हो-

मसम्बन्धवचनात् भक्तप्रयोजको होमः । यथा सप्तमं पद-
मभिगृह्णातीति क्रमप्रयुक्तैकहायनीविषयत्वात्सप्तमपदपांशुग्रह-
णस्याप्रयोजकत्वमुक्तं पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वा-
दिति चतुर्थे । वैश्वानरोपासकस्य वाचनिकं पूर्वभोजनमि-
त्यदोषः । स्तुतिर्वा विधिवाक्यगतं च नामधेयमतिदेशकं स
त्यामाकाङ्क्षायां कौण्डपायनीयहोमे ऽत्राग्निहोत्रपदमर्थवादगत
तत्रातिदेशकं स्तुतिपरत्वात् । यथोपशयो यूषो भवतीति
केन चित्सादृश्येन सिद्धेन स्तुत्युपपत्तेरित्युक्तं सप्तमे ॥ ४१ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः

फलम् ॥ ४२ ॥

सन्ति कर्माङ्ग्यपाश्रयाणि विज्ञानानि ओमित्येतदक्षरमुपासीते-
त्यादीनि तेषां निर्द्धारणमेकान्तभावः । तस्य क्रतुष्वनियमो
गोदोहनादिवदक्रत्वङ्गत्वात्तद्दृष्टेरित्यनियमदर्शनात्तेनोभौ कुरु-
ते यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेदेति । यतः साङ्गक्रतुफलात्
पृथगेवाप्रतिबन्धः फलमुपासनानां कर्मफलस्यैवातिशयो ऽप्र-
तिबन्धो यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वी-
र्यवत्तरं भवतीति इतरदपि कर्म वीर्यवदेव फलवदित्यर्थः ।
फलश्रुतिरर्थवाद इति पूर्वपक्षाशङ्का ॥ ४२ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

वाजसनेयके ऽध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठो ऽवधारितो
ऽधिदैवतमग्न्यादीनां वायुस्तथा छान्दोग्ये वायुर्वा व संवर्गं
इत्यधिदैवमग्न्यादीनां वायुः संवर्गः । अत्राध्यात्मं वागादीनां प्राण
इति यः प्राणः स वायुरिति वायुप्राणयोरभेदश्रुतेर्विधेयत्वमध्या-
त्माधिदैवयोरिति प्राप्त उच्यते । विद्याभेदः स्थानभेदनियमः । तौ वा
पतौ द्वौ समुद्रौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेष्विति भेदव्यपदेशात् ।
भवति च वस्त्वभेदे ऽपि गुणभेदात्कर्मभेदः प्रदानवत् । इन्द्राय राक्षे
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वाराज्याये-
ति । प्रदानभेदः । प्रक्षेपनानात्वम् । तदुक्तं सङ्कर्षे नानादेवता पृथक्
त्वादिति ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

नेवं वेदमग्रे सदासीदिव वा इदमग्रे नैवासीत्तद्वत्तन्मन एव षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनो मनोमयान्मनाश्चित्तस्ते मनसैवाधीयन्त मनसा चोयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्त मनसा शंसन्त यत्किञ्चिदज्ञे कर्म क्रियते मनो वाचमसृजत सा वाक् प्राणमसृजत । अनेन क्रमेण प्राणश्चभ्रुः श्रोत्रं कर्माग्निरिति स एकैक एतावान् भावानसौ पूर्वः तं है ते विद्याचित एव तानेतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपते विद्यया है वैत एवंविदश्चित्ता भवन्तीति । तत्र संशयः । किं कर्मात्मका अमी अग्नयः किं विद्यामया इति । ज्ञानात्मका इति सिद्धान्तं तावदाह लिङ्गभूयस्त्वाल्लिङ्गं सामर्थ्यं तत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिरिति तान्वेतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते सुषुप्ताय चेत्यर्थः । तद्धि लिङ्गप्रकरणाद्वलीयः । तदप्युक्तं शेषलक्षणे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति पूर्वस्य बलीयस्त्वमुक्तम् ॥ ४४ ॥

अथ पूर्वपक्षः ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

पूर्वस्थैव क्रियामयस्येष्टकाभिरग्निं चिन्वत इति विहितस्यायमग्निविकल्पः स्यात्तत्प्रकार इत्यर्थः । यथासौ क्रत्वङ्गं तथायमपीत्यर्थः । कथम् । प्रकरणक्रियामानसवत् । यथा द्वादशाहस्य दशमे ऽहनि प्रथिव्याः पात्रेण समुद्ररसनप्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णातीति मानसी क्रिया क्रत्वङ्गमेवमत्रापीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

इतश्च षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयो ऽर्काः तेषामेवैक एव तावान् यावानसौ पूर्व इति क्रियात्वसादृश्यादेवमुक्तम् ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुल्यत्वात्पक्षव्यावृत्तिरेवकारो ऽवधारणे । विद्यैवेयं मानसी
स्थतन्त्रा निर्धारणात् । ते हैते विद्याचित एवेति ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

इतश्च तान्वैतानवन्विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानीति ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

न प्रकरणेन लिङ्गादिबाधस्तेषां बलीयस्त्वात् । ते हैते
विद्याचित एवेति श्रुतेः सर्वदा सर्वाणीति लिङ्गम् । न ह्यन्यथा-
सर्वाणि भूतान्यस्य विचिन्वन्तीति युज्यते । मनोवृत्तिषु तूप-
पद्यते । षट्त्रिंशत्सहस्राणीति च शतायुः पुरुषस्तत्र शतेषु
संवत्सरेषु यावन्त्यहोरात्राणि त्रीणि शतानि षष्टिश्च षष्टि-
श्चाहोरात्राणि भवन्ति तदीयामहोरात्रसख्यां मनोवृत्तिषु कल्प-
यित्वैवं व्यपदिश्यते विद्यया हैवैत एवंविदाश्चित्ता भवन्तीति
प्रमाणत्रयं विद्यामयत्वप्रतिपादकम् । एवं हि ग्रहणं च ऋत्वङ्ग-
शाङ्गानिरुणद्धि ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टश्च

तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च स्वातन्त्र्यं मनआदिव्यापारेषु क्रियावयवानुबन्धान्मन-
सैवाधीयन्त मनसा चीयन्त मनसैव ग्रहा गृह्यन्त ऋत्वङ्गत्वे
मनस्यारोपणमनर्थकम् । आदिशब्देन पूर्वोक्तातिदेशो व्यपदिश्यते ।
भेदे सत्यतिदेशो ऽवकल्पते प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा शाण्डि-
न्यविद्याप्रभृतीनि कर्मभ्यो विद्यान्तरेभ्यश्च पृथगवतिष्ठन्ते दृष्ट-
श्चोत्कर्षो ऽवेष्टे राजसूयप्रकरणे पठितायाः । तदुक्तं भेदलक्षणे
अवेष्टो यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते इति । यदि ब्राह्मणो य-
जेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघार-
यतीत्यादिवाक्येन ब्राह्मणादिसम्बन्धो ऽवेष्टेर्विधीयते ऽन्नाथ-
फलाय । यथाह श्रुतिरेतयान्नाद्यकामं याजयेदिति ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धमृत्युवन्न हि लो- कापत्तिः ॥ ५१ ॥

न मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रियाकृतत्वं केवलपुरुषार्थोपलब्धेः । पूर्वस्मिन्मण्डलब्राह्मणसमाप्तौ स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो ज्यं दक्षिणेश्वरपुरुषः स एवंविद् आत्मा भवति सो ऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवतीति । तदेवात्राप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशेन सम्बध्यते । सामान्यफलं चोत्तरत्र श्रूयमाणम् ।

विद्वत्तया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ।

न तत्र दक्षिणायात्तिर्ना विद्वांसस्तपस्विन इति ॥

न हि फलमन्तरेण विधिः समाप्यते । तदुक्तं चतुर्थे भु-
त्येकदेशः स इति । न च मानसग्रहतुल्यत्वात् क्रियाकृतत्वम् ।
न हि किञ्चित्सादृश्यं कस्य चिन्नास्ति मृत्युवत् । यथा स
एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति अग्निर्वै मृत्यु-
रग्न्यादित्यपुरुषयोर्न सादृश्यादेकतापत्तिः । यथा चासौ वा व
लोको गौतमाग्निचित् इत्यनन्तरे लोकम्पृणाब्राह्मणे ऽग्निरिति न
ह्यग्नेर्लोकापत्तिर्लोकस्य चाग्न्यापत्तिः ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्तनुबन्धः ॥ ५२ ॥

परस्तादप्ययं वा व लोक एषो ऽग्निचित् इत्यनन्तरे लो-
कम्पृणाब्राह्मणे ताद्विध्यं विधायित्वं शब्दप्रयोजनं लक्ष्यते । त-
त्र हि विद्याया तदारोहतीति विद्यामाहात्म्यं दर्शितं तत्सा-
मान्यादिहापि विद्याविधित्वम् । भूयांसो ऽग्न्यवयवाः सम्पातयित-
व्याः विद्यायामित्येतस्मात्कारणादग्निरनुबध्यते विद्या न
कर्माकृत्वात् । तस्मान्मनश्चिदादीनां विद्यात्मकमिति ॥ ५२ ॥

एक आत्मानः शरीरे भान्नात् ॥ ५३ ॥

मनश्चिदादयो विद्याविधयः पुरुषार्था इत्यनन्तरमुक्तं एको
ऽसौ पुरुषो यदर्थास्तु परलोकफलविधय इति तत्प्रसाधना-
र्थमारभ्यते । तत्रात्मनो ऽभावमेके लोकायतिका मन्यन्ते । कुतः ।

शरीरे सति चैतन्यस्य भावात् असति चाभावात्तद्धर्मश्चैतन्यं
शरीराकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यमुत्पद्यते इति । तथा बाह्य-
स्पत्यानि सूत्राणि पृथिव्यप्तेजो वायुरिति तत्त्वानि तत्समु-
दाये शरीरेन्द्रियविषयसङ्गा तेभ्यश्चैतन्यं किञ्चादिभ्यो मदश-
क्तिवाद्ब्रह्मानामिति ॥ ५३ ॥

अत्राभिधीयते ।

व्यतिरेकस्तद्भावावित्वाच्च तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

तुशब्दः प्रक्षय्यावृत्त्यर्थः । न शरीरधर्मश्चैतन्यं तत्रोक्तव्यतिरे-
कस्तस्याः स धर्मश्चैतन्यमित्यर्थो येन परिणतानि भूतान्युपल-
भ्यन्ते स तेभ्यो व्यतिरिक्तस्तदुपलब्धावश्यमभ्युपगन्तव्यः । न
ह्युपलभ्यो घटादिरेवोपलब्धा । ग्राह्यग्रहीत्रोर्भेदानुभवात् । उपल-
ब्धिवत् । यथोपलब्धादन्योपलब्धिः । सा कस्मादभ्युपेयते । अपरो-
क्षत्वादेवं चेदुपलब्धाप्यपरोक्ष एव । उपलब्धा उपलभ्य उपलब्धिश्च
त्रितयं प्रत्यक्षम् । उपलब्धा तावत्स्वयं प्रसिद्धः प्रमाणं प्रमेयं
च तत्सापेक्ष्यमचेतनत्वात् । सर्वो हि लोकः स्वमात्मानं प्रत्यभि-
जानाति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तावस्थात्रयव्यतिरिक्तं सो ऽहमित्यनु-
सन्धते । यस्त्वमात्मानं निराकरोषि किमहमस्मीति प्रत्येषि
किं वा नेति । यदि न प्रत्येषि को वा निराकर्ता । अथ प्रत्ये-
षि त्वमेवासौ निराक्रियमाणस्यात्मत्वात् । न ह्यभावप्रत्ययः
प्रमातर्यास्पदं लभते । अभावज्ञानस्यापि प्रमातारमनाश्रि-
त्यानुपपत्तेः । प्रमेये हि घटादावस्ति नास्ति प्रत्ययौ पर्यायेण
प्रवर्तते । न च शरीरधर्मत्वं तद्धर्मवैधर्म्यात् । ये हि शरीरधर्मा
रूपादयः तेषां तद्भावभावित्वात् । यावच्छरीरभावित्वात् । मृ-
तशरीरे ऽप्यनुवृत्तेरन्यथावच्छरीरभावि चैतन्यम् । धर्मस्य हि
द्विधा निवृत्तिराधारविनाशाद्वा विरुद्धधर्मसमादेशाद्वा । यथा
इयामस्य कुम्भस्य रक्तगुणयोगान्निवृत्तिः । ननु चैतन्यं
तत्रापि विरुद्धं धर्मान्तरम् । अत्रोच्यते । प्रायेण प्राकृतानां ल-
ज्जापरित्यागः पाण्डित्यकारणं सति शरीरे चैतन्याभावः क-
थमिति पृष्ठे स एव चैतन्याभावो हेतुरुपदिश्यते त्वया । न
हि साध्य एव हेतुर्भवति । न हि इयामत्वाभावः इयामत्व-

निवृत्तौ हेतुः किन्तु गुणान्तरम् । न चाचैतन्यं नाम किञ्चि-
दगुणान्तरमस्ति । ननु च कार्कश्यादिर्यथा सत्यपि शरीरे
अपैति तद्धर्मः सन् । तत्र युक्तं मृदुत्वस्थूलत्वादीनां निवृत्ति-
हेतुत्वात् किं चक्षुः शरीरसमवायित्वेन प्रतिभासन्ते रूपाद-
यस्ते तद्धर्मा भवन्तु संवेदनसामर्थ्यात् । कदाचिच्चैतन्यतत्समवा-
यित्वेन गृह्यन्ते । चैतन्यविशिष्टे शरीरे ग्राह्ये ऽभ्युपगम्यमाने ऽन्य-
च्चैतन्यं कल्पयितव्यं गृहीतत्वेन तस्यान्यमित्यनवस्थेति व्य-
तिरेको बलादापद्यते चैतन्यशरीरं न सम्भवतीति भौतिक-
त्वात्कुम्भादिवत् । हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यसम्भवादचैतन्यं कु-
म्भादीनामस्मदादिवत् । आगमाच्चोत्क्रान्तिगत्यागतिप्रतिपाद-
नात् व्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चैवं प्रमाणत्रयसिद्धौ ऽस्माकमात्मा ।
यत्तु शरीरे भावादिति व्यतिरेको ऽसिद्धः शरीराभावे तदभावः
हेत्वभावादिति स्थितम् । मदशक्तिवदित्ययुक्तं दृष्टान्ताभिधानं वैध-
र्म्यात् । अवश्यं कस्य चिच्छक्तिर्भवति बीजस्याङ्कुरशक्तिरग्रेर्दह-
नशक्तिरिति । यदि शरीरव्यतिरेकेणापरिणतस्य महाभुतस्य प-
रिणतस्य वा चैतन्यशक्तिर्दृश्येत ततो दृष्टान्तो ऽयुक्तस्तदभा-
वात् कायकार्यं चैतन्यमिति प्रतिज्ञामात्रमिति ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधाः सामोपा-
सीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोपमन्थमयं
वा व लोक एषो ऽग्निश्चित इत्येवमाद्याः प्रतिशाखासु प्रत्ययं
विधीयमानाः व्यवतिष्ठेरन् । येन स्वरादिविशेषेण यस्यां शा-
खायामुद्गीथादयः पठ्यन्ते तद्विशिष्टा एव भवेयुर्न शाखान्तर-
गतोद्गीथाद्याश्रयाः सन्निधानादिति प्राप्ते ब्रूमः । उद्गीथाङ्गप्रतिब-
द्धाः प्रत्यया न प्रति वेदं किन्तु सर्वशाखाविहितास्युर्यस्मा-
दुद्गीथादिश्रुतिरविशिष्टा सन्निधि बाधते । क्रतुमध्यगताश्चो-
द्गीथादयः प्रत्ययाश्रया न तत्र सन्निधिविशेषः । सर्वशाखाप्रभ-
वत्वात्क्रतोः ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वा ऽविरोधः ॥ ५६ ॥

चार्थे वाशब्दः । शाखान्तरविहितो मन्त्रः कुटुरसीति

शास्त्रान्तरेष्वपेक्षते । कुक्कुटो ऽसीत्यभ्याममादत्ते कुटुरसीति
वेति मैत्रायणीयानां प्रयाजा न सन्ति तथाप्यन्पूर्वगुणविधि-
र्भवति । समानतन्त्रा होतव्या इत्यादिब्रह्मणम् ॥ ५६ ॥

भूमनः क्रतुवत् जायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५७ ॥

वैश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं समस्तोपासनं कर्तव्यमथ
व्यस्तोपासनमपीति । दिवमेव भगवो राज्ञिति होवाचेति
प्रत्येकश्रुतेः फलसङ्कीर्त्तनाच्च व्यस्तोपासनप्राप्तावुच्यते । भूमनः
समप्रोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रशस्तता प्रमाणवत्त्वम् । कथम् । उप-
क्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वात् । यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं नि-
र्वपेत्पुत्रे जाते इति । मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदिति दोषदर्शनात्
क्रतुवत् । यथा पौर्णमासादीनां साङ्गानामेकः प्रयोगः फलाय
श्रुतिश्च भवति यथा न्याय उक्तो ऽस्माभिः । तथा व्यस्तो-
पासनं व्यावर्त्य समप्रोपासनत्वमेवानुकुप्य स सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वजनमस्तीति ॥ ५७ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

शाण्डिल्यविद्यादीनामपि समुच्चित्योपासनं ज्यायो ऽनन्तर-
न्यायेन । यथा चाग्निहोत्रादीनां समुच्चित्य प्रयोगस्तथाप्रापीति
प्राप्त उच्यते । नानेति । भेदेनोपासनं कर्तव्यं न समुच्चित्य । प्र-
तिप्रकरणमुपासनाविधीनामन्योन्यनिराकाङ्क्षत्वात् । कथम् । शब्दा-
दिभेदात् । शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणानि कर्मभेदप्र-
माणानि भेदलक्षणे दर्शितानि तैरेवात्रापि भेदसिद्धिर्भेदोपासी-
त स क्रतुं कुर्वीतेति स्वरूपाभेदे ऽपि विधेयस्य पुरुषप्रययस्य
गुणफलानुबन्धात्तत्स्वरूपं भिद्यते । यथेष्टिपशुसोमादीनाम् ॥ ५८ ॥

विकल्पो ऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

किमासु विद्यासु फलार्थिनां समुच्चयेन प्रयोगो ऽग्निहोत्रा-
दिवदथवा विकल्पित इति । समुच्चयोऽग्निहोत्रादिवदिति पूर्वः पक्षः ।
विकल्प इति सिद्धान्तः । कस्मात् । अविशिष्टफलत्वात् । अपव-
र्गप्राप्तिरेकफलमेकार्थास्तु विकल्पेरञ्जिति न्यायात् । यथा

ब्रीहियवयोरेकं कार्यमन्योन्यनिरपेक्षसाधनभावोपदेशाद्विकल्पस्त-
द्वद्वत्तापीति ॥ ५९ ॥

कास्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा

पुनर्हेत्वभावात् ॥ ६० ॥

प्रत्युदाहरणसूत्रम् । स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाज्ञो ग-
तं तन्नाश्य यथाकामचारो भवति स य एतमेवं वायुं दि-
शां वत्सं वेद न पुनरोदनं रोदिति । कास्यास्तु यथा
कामं यथाफलं यावन्ति फलानि प्रार्थयते तन्प्राप्तये समु-
च्चैतव्याः यद्येकफलमिच्छति तदैकमेव कुर्यादित्यनियमः ।
पूर्वोक्तेहेत्वभावादिति ॥ ६० ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

कस्याङ्गेषुवृग्गीथादिषु यथाश्रयभावः प्रत्ययानां तेन ते-
न वेदेन विहितानां यथाश्रयस्तोत्रशस्त्रादयो नित्यास्तथाभि-
ता इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शिष्टेष्व ॥ ६२ ॥

इतश्च यथा स्तोत्रादीनां शिष्टिः शासनं विधानं तथा
प्रत्ययानाम् ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

होतृषदनाद्वैवाऽपि दुरुद्वगीथमनु समाहरतीति यः प्रणवः स
उद्वगीथ इत्येकत्वविज्ञानसामर्थ्यादुदगाता स्तोत्रवैगुण्यसमुत्प-
न्नं होतृकर्मणः शंसनात्समादधातीति समुच्चयं दर्शयति ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

इतश्च । विद्यागुणस्योङ्कारस्य वेदत्रयसाधारण्यश्रवणात् ।
ओमित्याश्रावयत्योमिति संशत्योमित्युदगायतीति तदाश्रितस्य
प्रत्ययस्य साधारण्यमित्यभिप्रायः । ननु पुनरुक्तमेतन्निरस्तो-
नियतो ऽङ्गभावः पृथग्यः प्रतिबन्धः फलमिति । अत्रोच्यते तदेवा-
क्षिप्यते । कथमाश्रयासम्बन्धस्यावश्यं विधेयत्वात् । अन्यथा ब-
हिरपि प्रयोगः स्यात् । ततश्च प्रयोगवचनेनाश्रयवदाश्रितस्यो-

पादानाश्रित्यप्रयोगे यस्य क्रत्विवजो यदुपासनमुक्तं तत्ते-
न कर्तव्यम् । अङ्गातरवत् प्रयोगवचनोपादानविशेषात् । यथा
यस्यपर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्याश्रयसं-
म्बन्धो ऽवश्यम्भावीति क्रत्वर्थता । अत्र वाक्यान्तरेण श्र-
द्धयोपनिषदेति फलस्य विधानात्तदपि भवतीत्युच्यते । नाश्र-
यसम्बन्धो ऽत्र विधातव्यः प्रयुज्यमानोद्गीथाद्युद्देशेन मनो-
वृत्तिमात्रविधानात् । न चोद्गीथादयः क्रतोर्बाहिर्विद्यन्ते नै-
मित्तिकत्वात् मध्वर्वादिवत् । अधिकृताधिकारित्वसिद्धं गोदो-
हनादिवत् । तथा तत्राप्पणयनमाश्रित्य गोदोहनं फलं साध-
यति प्रणयतिशब्दोपादानसामर्थ्यादाश्रयत्वसिद्धेरेवमत्रापि । पर्ण-
मयी वाक्ये तु जुह्वसम्बन्धस्यावश्यंभावेत्वात्तत्सम्ब-
न्धापूर्वं विधातव्यमिति फलश्रुतेरर्थवादः । अन्यथा वा-
क्यभेदप्रसङ्गात् । इह तु वाक्यान्तरे स्ववाक्ये वा यत्फ-
लमुक्तं तदेवमुक्तमन्तरङ्गत्वादनारभ्याधीतत्वाच्चेति तदेव स्थि-
तं पृथक्प्रतिबन्धः फलमिति ॥ ६४ ॥

तदेतदुच्यते—

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति व्यावृत्तिः । न प्रत्ययानां क्रत्वर्थत्वात् स्वाङ्गा-
नामुपसंहारं करोति ज्योतिष्टोमादिविधिः पुरुषार्थास्तु
प्रत्यया इति वैषम्यम् । अत एवावश्यं कर्तव्यताभावात् प्रत्ययाः
कल्पसूत्रकारैर्न निबद्धाः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

इतश्च प्रत्ययानामसहभावो दर्शनादेवंविदहं ब्रह्म यज्ञं
यजमानं सर्वांश्चक्रिवजो ऽभिरक्षतीति ब्रह्मणो विद्वत्तया सर्वेषां
पालनं ब्रुवन्प्रत्ययनित्यतां दर्शयति ॥ ६६ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थो ऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

पुरुषस्य प्रयोजनं ब्रह्मप्राप्तिरतो ब्रह्मज्ञानात् । कुतः । प्रमाणात् । शब्दात् । इति शब्दोऽवधारणार्थः । सम्यग्ज्ञानं पुरुषार्थमेव न तत् क्रत्यर्थमिति भगवान् बादरायणो मन्यते ऽस्म । कः पुनः शब्दः । तरति शोकमात्सवित् स यो ह वैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मविदामोति परं सर्वंश्च लोकानामोतीति । अपूर्वः पक्षः प्रारभ्यते । यद्येवं किमर्थः सिद्धान्तोपक्रमः किं वात्र प्रतिपाद्यमिति वक्तव्यम् । उच्यते । सर्वत्र सिद्धान्तोपक्रमस्य द्वयी गतिः पूर्वपक्षविषयज्ञानार्थं तस्य वा दौर्बल्यप्रकटनार्थं सिद्धान्तहेतुं ज्ञात्वा तन्निरासेन प्रत्यवस्थानोपपत्तेः । आत्मज्ञानं कर्माङ्गप्रत्ययश्रवणं च स्तुतिमात्रैकाग्र्यं श्रौतमाश्रमान्तरं स्मार्तं विकलेन्द्रियादिविषये चरितार्थमिति मांसात्मकमतं तदत्र निरस्यते । स्थिते ऽस्मिन्पुरुषार्थे ज्ञाने कर्मसमुच्चिता ततः सिद्धिरिति यज्ञादिश्रुतेरद्वयवदित्यत्र वक्ष्यति । तदेतदधिकरणतात्पर्यम् । अन्ये केवलादेव ज्ञानादत्रैव पुरुषार्थसिद्धिः प्रतिपाद्यत इति मन्यन्ते तात्पर्यापरिज्ञानात् ॥ १ ॥

शेषत्वापुरुषार्थत्वादां यथा ऽन्येष्विति

जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्मशेषत्वात् कर्तुरात्मनः तत्सद्भावनाज्ञापनेनोपनिषदां कर्मोपयोगित्वम् । लौकिके पुनर्व्यवहारो नास्ति तत्सद्भावनाद्योगः सर्वथोपपत्तेः फलश्रुतिरर्थवादः । यथा यस्य पर्णमयी

जुह्वेवति न स पापं इलोकं शृणोति यदङ्गे चक्षुरेव भ्रा-
तृव्यस्य वृङ्गे यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्मं यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभि-
भूत्यै इति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदामप्याचारदर्शनात् । जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन
षजते ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

कर्मशेषत्वश्रवणात् । यदेव विद्याया कथ्येति श्रद्धयोपनिषदा
तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

ते विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

विद्यावतः कर्मविधानात् । आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथा-
विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य स्वे कुटुम्बे शुचौ
देशे स्वाध्यायमधीयान इति । अर्थावबोधपर्यन्तः स्वाध्यायवि-
धिरिति स्थापितम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

इतश्च कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः यावर्ज्जावम-
ग्निहोत्रं जुहुयादिति ॥ ७ ॥

अथ सिद्धान्तः ।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैव तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । कर्तृभोक्तृत्वरूपात्संसारिणो जी-
वाद्दधिको ऽसंसारी ईश्वरः समस्तप्रपञ्चधर्मरहितो ऽद्वितीयः
सत्यज्ञानानन्तलक्षणस्तस्य सर्ववेदाङ्गैरूपदेशात् । तज्ज्ञानस्य
कर्मानुपयोगात् प्रकरणाद्यभावाच्च कर्माङ्गत्वं कल्पयितुम-
शक्यम् प्रयाजवत् । आत्मज्ञानं तु स्त्रप्रकरणगतेनैव

निराकाङ्क्षं नान्यशेषत्वं प्रतिपद्यते । स्थितमेवं पुरुषार्थो
ऽत इति वादरायणस्य मतं तद्दर्शनात् । यः सर्वज्ञः स-
र्वविदिति ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

अकर्माङ्गत्वे ऽप्यस्तीत्यर्थः । एतच्च स्म वै तद्विद्वांस आ-
हुर्कपयः कारुपेया किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं
यक्ष्यामह । एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रै-
षणायाश्च वित्तैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचार्यं चर-
न्तीति । किमर्था वयमिति संहिता विज्ञानस्तुत्यर्थं ना-
ध्ययनादित्यागविधानम् । सर्वथा ज्ञानस्य प्राधान्यमभि-
प्रेतम् ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

यदेव विद्ययेति श्रुतिः सर्वत्र न भवत्युद्गीथसम्बन्धात् । उ-
द्गीथोपासनायाः कर्माङ्गत्वमिष्टमेव ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

विद्यान्यमारभते कर्मान्यमिति विभागः । तथाप्यनङ्गत्वमात्र-
विवक्षयेन्यस्तमिदं दृष्टव्यम् ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

अध्ययनतदाक्षिप्तकर्मज्ञानवतो ऽध्ययनस्य ज्ञानार्थत्वात् ते-
न च कर्माधिकारोपपत्तेः कर्माङ्गं नात्मज्ञानमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

विदुषो ऽध्ययनस्य ज्ञानार्थत्वात् तेन च कर्माधिकारो-
पपत्तेः विदुषो ऽविदुषश्चाविशेषात् कुर्वन्नेवेति ॥ १३ ॥

स्तुतये ऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

पूर्वप्रापरितोषात् परिहारान्तरं प्रकरणात् । विद्यास्तु-
तये ऽनुमतिः कर्मानुज्ञा क्रियते न कर्म लिप्यते नर इत्यनेना-

भिसम्बन्धात् । ज्ञानस्यैतत्सामर्थ्यं यत् जीवे कर्मकुर्वति विदुषि
न लेपो भवतीति ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैके शास्त्रिनो विदुषामिच्छानुरोधेन प्रजादिपरित्याग-
मामनन्ति किं प्रजया करिष्यामो येषां नो ऽयमात्मायं लोक इति
विद्याप्राधान्यं दर्शयति ॥ १५ ॥

उपमर्दञ्च ॥ १६ ॥

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदिति आत्मस्व-
रूपस्थस्य विषयेन्द्रियजसमस्तसांसारिकक्लेशोपमर्दमाप्नन्तीत्यर्थः ।
अतो न कर्माङ्गम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

इतश्च विद्यायाः स्वातन्त्र्यं नाग्निहोत्राङ्गता । कथम् । ऊ-
र्ध्वरेतस्सु निवृत्तग्राम्यधर्मेष्वश्रमेषु श्रूयते यतस्ते चाश्रमवा-
दिके शब्दे दृश्यन्ते । त्रयो धर्मस्कन्धा ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धा
तप इत्युपासते पतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्र-
यजन्तीति ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा इति प्रसिद्धानामाश्रमाणां सामोपासन-
विधिप्रकरणे तायमाने ततो ऽपकृष्य स्वतन्त्रस्य प्रणवोपासनस्य
स्तुत्यर्थं परामर्शमनुवादं जैमिनिराचार्यो मेने न तेषां विधा-
नम् । कस्मादचोदनाद्विधायकशब्दाभावात् । अपि चापवदति
वीरहा एव देवानां यो ऽग्निमुद्धासयते आचार्याय प्रियं
धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीरिति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं बादरायण आचार्यो मन्यते स्म । गार्ह-
पत्येन तुल्यश्रवणादाश्रमान्तरस्य । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यनुवादा-
च्च स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वं सिद्धम् । १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

अथवा न परामर्शमात्रमाश्रमान्तराणां किं तर्हि विधिः । कस्मात् । पुनः श्रवणे चैकवाक्यतां भित्त्वा विधिरुपगम्यते अन्यतः प्राप्त्यसम्भवात् धारणवत् । यथा दिष्टं गताग्निहोत्रे श्रूयते । अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति भित्त्वा वाक्यमुपरि धारणमपूर्वत्वाद्विधीयते । तदुक्तं शेष लक्षणे विधिस्तु धारणमपूर्वत्वादिति । निर्वीताधिकरणप्रदेशे ऽनुवादो विधिर्वास्तु सर्वथा सन्त्याश्रमाणि श्रुत्यनुज्ञातानि नैकाश्रम्यतेत्यभिप्रायः न पुनर्वाक्यभेद एवैकान्तेन विवक्षित इति केचित् । अत्राहुः । ब्रह्मसंस्थ इति परिवाजको निर्दिश्यते पारिशेष्यात् । त्रय एवेत्यत्र वैखानसो गृह्यते तस्य तपः प्राधान्यात् न भिक्षुरतः पारिशेष्योपपत्तिः । सर्व एते पुण्यलोके भवन्तीति च विरोधात् पुण्यलोकाश्चा-मृतभाजश्चेति । न हि भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ तयो-रन्यतरो महाप्राज्ञ इति । अत्रान्वे प्रति ब्रुवते । नायं रुढशब्दो ब्रह्मसंस्थ इति यौगिको ऽयं ब्रह्मणि संस्था यस्येति । जातिशब्दो गुणशब्दो यौगिको वा सन्निहितं विशेषं नातिवर्त्तते । यथा गामानय पथिकाय वेतनं देहीति । स्थितश्चाग्नेयाधिकरणे अयं न्याय आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र । यदि परिवाजकः तपः शब्देन सन्निधापितस्ततस्तस्येह ग्रहणं ना-र्थेन तस्यामृतत्वाशासुतरां भिक्षुः तपः प्रधानो ऽष्टप्रास-शौचातिरेकादिनियमात् । भवति च सामान्येनोभयव्यपदेशो यथोद्भिज्जामिति स्वेदजस्यापि । ब्रह्मसंस्थता च ब्रह्मनिष्ठोच्यते सा च सर्वाश्रमाणामविशिष्टा । न चोङ्कारालम्बनं ब्रह्मानुचिन्तन-मितरेषामशक्यमिति शक्यं कर्तुम् । ननु तेषां कर्मप्रधानत्वाद्-शक्यमिहोच्यते । किमिदं प्राधान्यम् । न तावत्कर्मात्मानं लभता-मिति तदनुष्ठीयते किन्तु पुरुषार्थतया । तथोक्तं कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादिति । पुरुषस्य चार्थः स्वर्गो ऽपवर्गो वा । अपवर्गार्थी तदीयं कर्म तदर्धमेव ब्रह्मार्पणन्यायेन क्रियमाणं भवति । अत एव ज्ञानकर्मणोरेकप्रयोजनत्वादविरोधः । तथा

चाह स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयत
इति । स्वतः क्षणिकमपि अक्षयफलत्वादक्षयमुच्यते । यदि च
कर्मसम्बन्धमात्रेणामृतत्वं नास्तीत्युच्यते परिव्राजकस्यापि न
स्यात् । तस्यापि शौचाचमनस्नानभिक्षाटनादिकर्म कायिकं वा-
चिकं मानसं तच्चापरिहार्यं धियमाणशरीरस्येति न कस्य चि-
न्मुक्तिः स्यात् । तस्मात्सर्वेषां यथायोगं ब्रह्मनिष्ठतात्पर्यं
तात्रेष्टतोच्यते न व्यापारान्तरोपरमम् । यथा स्वाध्यायनिष्ठः त-
पोनिष्ठ इति । यदुक्तं विरोधादिति । तदयुक्तम् । अवस्थान्तरापेक्ष-
या अविरोधात् । केवलकर्मिणः पुण्यलोकास्त एव ब्रह्मसंस्था
अमृतत्वभागिन इति । दृष्टान्ते ऽप्यविरोध एव । कथम् । यदि ताव-
न्महाप्रज्ञतान्यतरस्य विधीयते तत्रैव वचनव्यक्तिर्मन्दप्रज्ञौ तावु-
भौ तयोरन्यतरः शास्त्रस्थो महाप्राज्ञः स्यात् । अथवानुवादः
पूर्वं मन्दप्रज्ञावभूतामिदानीमन्यतरो महाप्राज्ञो वक्ता इति काल-
भेदादविरोधः । अवश्यं चाश्रमकर्म यतिनापि कर्तव्यमन्यथा
प्रत्यवायात् । सर्वकर्मत्यागस्य च मिथ्यासङ्कल्पत्वात् । यच्च
तैत्तिरीयके वचनं न्यासमेवापरे ऽवक्षदिति । तत्र न्यास
इति ब्रह्मेति निर्वचनात् ब्रह्माभिधीयते न कर्मत्यागः । तस्य
ब्रह्मणः सर्वतपसां परत्वं युज्यते तत्प्राप्यत्वात् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

स एष रसानां रसतमः परार्थो ऽष्टमो यदुद्गीथ इत्येव-
मादि स्तुतिमात्रमुद्गीथाद्युपादानात् । कर्माङ्गभूतानामुद्गीथा-
दीनामुपादानं कृत्वा तेषां स्तुतिमात्रं क्रियते नोपासना-
शेषत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु नापूर्वत्वान्नेति पूर्वपक्ष-
निवृत्तिः । अप्राप्तत्वाङ्घ्रिधरेव । न च प्रदेशान्तरविहितस्याद्गी-
थस्य प्रदेशान्तरे स्तुतिरुपयुज्यते । विधायकस्य पदसमूहस्या-
नन्तरं पुरस्तात्परस्ताद्या समाज्ञातो ऽर्थवादस्तेनैकवाक्यतामे-
ति यथा वायुर्धौ क्षेपिष्ठेति । तदुक्तं विधिना त्वेकवाक्य-
त्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ २१ ॥

भात्रशब्दाच्च ॥ २२ ॥

इतश्चोद्गीथमुपासीत सामोपासीतेति विधिशब्दात् ॥ २२ ॥

पारिप्लवार्थ इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥ (१)

यथा च सो ऽरोदीदिति एवमादीनां विधिनैकवाक्य-
त्वादर्थवादश्च तथा द्रष्टव्य इत्यादिविधयेकवाक्यसम्बन्धा-
त्तत्प्रशंसार्थमाख्यानम् । एवं तत्सन्निधौ तत्र तत्र समास्रतम-
र्थवद्भवति ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

विधिस्तुतिविचाराधिकारविप्रमोक्षायानन्तरमाधिकरणद्वयं चि-
न्तितं तदतीत्य व्यवहितेन सम्बन्धो यस्मादूर्ध्वरेतस आश्र-
माः श्रुतिपरिगृहीताः सन्ति अत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा वि-
द्याभविष्यति । अन्यथा ऐकाग्रम्यपक्षे गृहस्थस्यैव तत्कर्मसा-
पेक्षैव स्यात् ॥ २५ ॥

यद्येवं केवला तर्हि विद्या पुरुषार्थ साधयेन्न कर्मात आह ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ २६ ॥

सर्वेष्वश्रमवत्सु अपेक्षा सा सर्वापेक्षा । कुतः । तमेतं वे-
दानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाश-
केनेति श्रुतेर्ज्ञानं प्रत्यपवर्गसिद्धौ यज्ञाद्यस्तृतीयया विभ-
क्त्याङ्गत्वेन प्रयाजादिवाद्भिधीयन्ते । अपूर्वत्वाच्च विधिरयं द-
ध्ना जुहोतीति । सन्वाच्यायाश्चेच्छायाः प्रकृत्यर्थं प्रत्युपसर्ज-
नत्वाद्द्वेदने प्रधानमीप्सितनमन्वात् । इष्टतमत्वं च ज्ञानस्याप-
वर्गक्षमत्वादपवर्गक्षमं च परिपक्वनिर्वाशेषाविद्यानिवर्तकमुदि-
तदिनकरवत् । न च ज्ञानस्वरूपोत्पत्तौ कर्म व्याप्रियते ।
श्रवणमननार्थं तदुत्पत्तिकारकम् । तस्माद्यथैव शमादयो याव-
जीवमनुवर्तन्ते विदुषामपवर्गप्राप्तये तथाश्रमकर्माणीति नान्त-
राले परित्यागः । यत्पुनः कैश्चिदुच्यते पुत्रपणायाश्च विसै-
षणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्पायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती

ति सर्वकर्मत्यागवादिनी श्रुतिरिति । तदसत् । पुत्रादिलिङ्गा-
दुगार्हस्थादव्युत्थायाश्रमान्तरं प्रतिपद्यन्तं इति स्मृतिप्राप्तमे-
वानूद्यते । स्मृत्यनपेक्षत्वे तु शाक्यक्षपणादिभिक्षाचरणमपि
श्रौतं प्रसज्येत । स्मृतौ च मननादौ त्रिदण्डयज्ञोपवीतादि-
नियमादुत्तमाश्रमः स्वरूपतो धर्मतश्च निर्ज्ञात इति नातिप्रस-
ङ्गः । यदप्युच्यते श्वेताश्वतराणां मन्त्रः तपः प्रभावादेवप्र-
सादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरो ऽथ विद्वान् अत्याश्रमभ्यः परमं
पवित्रं प्रोवाच सम्यगृपिसङ्गजुष्टमिति त्यक्तसर्वकर्मणां केव-
लादेवज्ञानादपवर्गं दर्शयतीति । तदप्यसत् । मन्त्रार्थापरिज्ञानात् ।
यदि तावदाश्रमानतिक्रम्य ये वर्त्तन्ते ते ऽत्याश्रमिण एव प्र-
सज्यन्ते तदा न तेषां योग्यत्वं प्रायश्चित्तभाक्त्वात् । अथो-
त्पन्नज्ञानास्तदा प्रोवाचेति विरुद्धम् । तस्मादतिसुपूजितार्थादिति
निरुक्तकारवचनात् पूजिताश्रमिणो वृत्तस्वाध्यायसम्पन्ना निर्दि-
श्यन्ते तेभ्यः प्रोवाचेति मन्त्रार्थः । तथा च ।

वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रचोदितम् ।

नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रशिष्याय वा पुनः ॥

पुत्रशिष्यातिरिक्तेभ्यो न दातव्यमिति नियमयन्
एतमेवार्थं दर्शयति । या तु जावालश्रुतिरुदाह्रियते ।
ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनो भवेत् व-
नी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे-
द्गृहाद्वा वनाद्वेति । अथ पुनरेव व्रती वा स्नातको
वा ऽज्ञातको वा उत्पन्नाग्निको वा नासावप्रमाणी क्रि-
यते स्मृतिभाष्यकारैरुदाहृतत्वात् । त्रिदण्डपञ्चे ऽप्युपपन्नत्वात् ।
अत्रापि कर्मत्यागो नास्ति । न हि प्रव्रजितशब्दस्त्यागार्थो
ऽथान्तरे रूढत्वात् । यत्पुनरत्र यज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः
स्यादिति पठ्यते तत्सन्दिग्धं पुरस्ताच्चोपवीतन्यासत्यागयोरभा-
वात् । कथमकस्मादेवमाशङ्कावचनमुत्तिष्ठेत् । ब्राह्मणं चानर्थकम् ।
क्षत्रियादिरपि कथमयं यज्ञोपवीती स्यात् । अतिदुर्विदग्धेन केनापीदं
वाक्यं प्रक्षिप्तमित्याशङ्कामहे । तस्मान्न स्मृतौ क्वचित् कर्म तत्साधन-
त्यागाश कर्तव्येति व्यामोहमूलेयं स्मृतिः । यथा प्रधानं जगत्कारण-
मिति ज्ञानमपस्मृतिः । तथा तेषामेव सांख्यादीनां सर्वक-

मपिवादेन स्नानादेव केवलादपवर्ग इत्यपस्मृतिस्तामनुसरन्तो ये ऽपि कर्मत्यागं वर्णयन्ति ते ऽप्यपसिद्धान्तिन एव । तथा चापस्तम्बेनोपन्यस्य निरस्तं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धौ च क्षेमप्रापणमैहैव न दुःखमुपलभेतेति । न च विरांश्चात्कर्मत्यागः । अविरोधस्य दर्शितत्वात् । अपि च भेददर्शनोपगमात् कर्मत्यागाच्च मुक्तिमिच्छतो मुक्तिरेव न सिध्येत ध्रियमाणशरीरस्योभयोरवश्यम्भावित्वात् । यदि च सर्वं त्यक्तं कथं शौचाचमनभिक्षाटनादिषु प्रवृत्तिः स्ववचनविरुद्धमेतत् त्यक्तं कर्म क्रियते चेति । कस्य वा हेतोः शौचं स्नानं वा । शरीरधारणार्थं च भिक्षाटनमनर्थकम् । ब्रह्मीभूतश्चेद्भवान् वरं तस्य त्यागः स्वातन्त्र्यात् । को हि नाम स्वतन्त्रः सन् कुण्ठं स्कन्धे बहेत् । श्रुतिपासयोश्च निवृत्तत्वात् । अनिवृत्तौ ब्रह्मभावानुपपत्तेः । न हि ब्रह्मणो ऽशनायादियोगो अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्यतीति श्रुतेः । अत एव वाक्यादर्थज्ञानमात्राच्च सांसारिकसमस्तनिवृत्तिभावो ऽवगम्यते यावदुपासना न क्रियते क्लेशबीजप्रदाहो नोपपद्यते । तथा च व्यासः ।

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा सम्बध्यते पुनरिति ॥

इदं चात्र वक्तव्यं केन प्रकारेण विद्यापवर्गोपयोगिनी । स्यान्मतं भेदज्ञानमविद्या तन्निवृत्त्येति । तदसत् । शब्दविरोधात्(१) । न हि वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ कस्य चित्कृत्स्नं द्वैतज्ञानं निवर्तते ध्रियमाणशरीरस्य शरीरेन्द्रियमनांसि रूपादिज्ञाननिमित्तानि न हि निमित्ते सति नैमित्तिकं नोत्पद्यते यथाग्नौन्धनसंयोगे धूमः । आरब्धफलसामर्थ्याच्छरीरं वर्तते भोगार्थत्वात् । यदि च भेदप्रतिभासो नास्ति पारमेश्वराश्च गुणाः सर्वज्ञत्वादयः प्रादुर्भूता ततो लौकिकं वैदिकं वा कर्मयुगपन्निवर्तते । तत्राद्देजरतीयं न लभ्यते ।

भ्रान्त्या चेद्लौकिकं कर्म वैदिकं तु यथास्तुते ।

विद्यापनीतत्वाच्च कुतो ऽधुना भ्रान्तिसम्भनः ॥

तस्माद्यावदिदं मे शरीरमिति कर्मनिबन्धनावृत्तिरनुवर्तते
 तावदाश्रमकर्मानुवृत्तिरशक्या निवारयितुं शास्त्रशरणेन तिष्ठता ।
 कथं पुनरात्मनः कर्तृत्वं शुद्धचैतन्यस्वभावत्वात् । यथा तव
 लौकिके कर्मणि । किञ्चोपाधिकामेदं कर्तृत्वं यावदुपाध्यनुवर्तते ।
 यथेन्द्रनसंयोगे बह्वेधूमकर्तृत्वं आरब्धकर्माविनाशाच्च कर्तृभो-
 क्तृत्वे यावच्छरीरभाविनी । विशेषस्त्वयं विद्वद्विदुषोर्नोपाधिकं
 कर्तृत्वं मन्यते विद्वानितरस्तु स्वाभाविकमिति । यदि च
 जीवन्नेव मुक्तो भवान् । सर्वज्ञत्वात्पराच्चित्तवेदनमपि प्राप्नोति ।
 ननु सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति विग्रहः । मैवम् । त्वत्पक्षे सर्वस्य नि-
 वृत्तत्वात् चैतन्यमात्रमवशिष्यते तत्र निःसम्बन्धो मोक्षो
 ऽभ्युपेयः श्रुत्यनुसारित्वाद्वा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति । अतो
 जीवदवस्थायां न मोक्षो मुक्त्युपायभूतं ज्ञानं कर्म चानुष्ठेयम् ।
 कथं पुनः कर्मणो मुक्त्युपायत्वम् । यथैव ज्ञानस्य तव । ननु
 ज्ञानमविद्यां निवर्त्तयति । सत्यम् । न भेदज्ञानं निवर्त्तयतीत्युक्तम् ।
 अनात्मन्यात्मज्ञानं प्रतिबन्धकं निवर्त्तयतीति चेत्तथा कर्माथ ज्ञा-
 नमित्तं धर्मं धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः महारजनादिरूपाणां
 चात्मानं धूषयित्वा स्थितानामयकर्मणं ज्ञानकर्मभ्यां शास्त्रलभ्यत्वा-
 दपुनर्भावस्य । केन द्वारेणोपकरोतीति चेत् को जानीयात् मातृतु-
 ल्या श्रुतिरेव चेति । तथा हि कुर्वन्नेवेह क्रियावानिति च समुच्चयं
 विधत्ते । न चात्मरतिरेव क्रियते शक्यते वक्तुं क्रियान्तरोपल-
 ब्धेः । न च बहुव्रीहिनिर्देश आत्मरतिः क्रिया यस्य सो-
 ऽयमात्मरतिक्रिय इति । बहुव्रीहिणा मतुबर्थस्योक्तत्वात् क्रियावा-
 निति मतुप्सम्बन्धानुपपत्तेः । अद्वयवर्दिता योग्यतानिदर्शनम् ।
 पुरुषग्रहणादौ योग्यो ऽश्वो न लाङ्गलकर्मणि एवं कर्मसाहेता
 विद्या ऽपवर्गप्रापणयोग्येति ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यज्ञाङ्गत्वे ऽपि शमदमाद्युपेतः स्यात् । कस्मात् । तद्विधेः शान्तो
 दान्त उपरतस्ति तिश्रुः समाहिता भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति ते-
 षामवश्यानुष्ठेयत्वात् इदमन्तरङ्गसाधनं कर्मवाक्यमिति विवेकः ॥ २७ ॥

सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे श्रूयते न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति । शमादिवत् प्राणाद्यङ्गनया सर्वान्नभक्षणं विधीयते किं वा स्तुत्यर्थं कीर्त्यते इति संशयः । विधिसम्भवे स्तुतिमात्रमनर्थमेति प्राप्त उच्यते । स्तुतिरियं वर्तमानापदेशान् । न स पापं श्लोकं शृणोतीति वत् । न चाश्रुतविधिकल्पने निमित्तमस्ति । सर्वशरीरवर्तिनः प्राणस्य सर्वमन्नमिति दृष्टिविधीयते । न चादवादिमर्यादमन्नं मानुष्येण शरीरेण उपभोक्तुं शक्यम् । अतः स्तुतिमात्रम् । तदिदमाह सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये । अनुमतिरनुज्ञानं कष्टायामापदि दर्शनात् अत्यये सति भक्षणदर्शनाच्चाक्रायणकृषि-
रिभ्योऽच्छिष्टभक्षणं कृतवानिति ॥ २८ ॥

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

इतश्चाहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्यबाधात् ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

जीवितात्ययमापन्नो यो ऽन्नमस्ति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपद्ममिवाग्भसेति ॥ ३० ॥

शब्दश्चानो ऽकामकरे ॥ ३१ ॥

अकामकरे यथेष्टाचरणनिवृत्तौ कठसंहितायां शब्दो ऽत एव हेतोरुपपद्यते अबाधात् । तस्माद्वाह्यणः सुरां न पियेदिति ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यज्ञादिश्रुतेरिति विद्याङ्गं कर्मेत्युक्तम् । ये पुनरपवर्गार्थिनो न भवन्त्याश्रमास्तेषां तर्हि त्वाश्रमकर्म न प्राप्नोतीत्याशङ्कायामाह तेषामप्याश्रमकर्म स्यात् । विहितत्वात् । अभ्युदार्थं ते ऽपि कुर्युः प्रत्यवायपरिहाराय सर्व एते पुण्यश्लोका भवन्तीति । केचित् तस्मिन् सूत्रे गृहस्थस्य ब्रह्मार्पणन्यायेन काम्यानि कर्माणि कर्त्तव्यानीति प्रतिपाद्यत इति वदन्ति । तद्युक्तमयुक्तमिति चिन्त्यम् ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

यद्येवमाश्रमधर्मतया कर्त्तव्यानि पुरुषार्थाय न तर्हि विद्यो-
पयोगित्वं नेत्युच्यते । विद्यासहकारित्वेन च तदधिकृतेन क-
र्त्तव्यानि । सहकारित्वं च विविदिषन्तीत्यत्र व्याख्यातं पुरुषा-
र्थानि च विद्यार्थानि च कर्माणि । कथम् । विनियोगभेदादेकस्य
तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात् । यथा दद्या जुहोति क्रत्वर्थो
विनियोगो दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति पुरुषार्थस्तद्वत् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवाभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथा पुरुषार्थतया विद्यार्थतया वा क्रियमाणा यागादयः
त एव । कथमुभयलिङ्गात् । यज्ञेन दानेनेति कर्मकाण्डे विहित-
मेव कर्मरूपमुपादाय ज्ञानसहकारित्वेनोपादीयमानत्वात् तदे-
व कर्म प्रत्यभिज्ञायते । स्मृतिकारैश्च सिद्धवदुपादायाग्निहोत्रद-
शपौर्णमासादीनां पुरुषधर्मतया विनियोगात् । त एवेत्यवधार-
यन्नाचार्यः कर्मान्तरबुद्धिं निवर्त्तयति । यथा कुण्डपायिनाम-
यने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति होमान्तरं तद्वदिह न भवति । त-
तश्च तन्त्रसिद्धिः विद्यार्थमपि क्रियमाणं कर्म नित्यार्थमपि भव-
ति । कर्मान्तरत्वे त्वावृत्तिः स्यादिति कर्त्तव्यता वा ऽन्या
ऽन्वेष्टव्येति ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

रागादिभिरबाध्यत्वमेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणा-
नुविदतीति ब्रह्मचर्य्ययज्ञादिसहितमात्मज्ञानं नश्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तददृष्टेः ॥ ३६ ॥

विनष्टदारा अकृतदाराश्च कर्मान्तराले वर्तन्ते तेषां वि-
द्याधिकारोऽस्ति नेति विचार्य्यते । प्राप्तं तावदाश्रमिणामधिकार
इति । तथा प्राप्ते विधीयते । तुल्यदोऽवधारणनिवृत्त्यर्थः । अन्त-
रालवर्त्तिनामपि भवत्यधिकारः तेषां दर्शनात् भीष्मरैक्य-
प्रभृतीनाम् ॥ ३६ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्त्तप्रभृतीनामुन्मत्तचर्या ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

अनाश्रमिणामपि धर्मविशेषैरहिंसासत्यवचनजपोपवासदेव-
ताराधनादिभिरनुग्रहो विद्यायाः सम्भवति । स्मृतिश्च । अने
कजन्मसंसिद्ध इति चात्रैव जन्मनि कृतं कर्मोपकरोतीत्य-
भिप्रायः ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अत्रान्तरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो वरिष्ठम् । तु
शब्दो विशेषार्थः । स्वाश्रमकर्मोपयोगाद्विद्यायाः साकल्यमुपप-
द्यते । लिङ्गाच्च । तेनैति ब्रह्मचित्पुण्यकृतैजसश्चेति देवयानेन
पथा गमनमाश्रमिणां दर्शयति । कथं गम्यते । ये चेमे ऽरण्य
इति पञ्चाग्निविद्यायामरण्यवासिनां परिव्राजनादीनां निर्देशाच्च
त्वार आश्रमा इति नियमादनाश्रमी न तिष्ठेत इति निन्दा-
वचनादाश्रमान्तरप्रतिपत्त्यसम्भवे केन चिन्निमित्तेनापवर्गोऽय-
मभ्युपगम्यते । तथा चाह याज्ञवल्क्यः ।

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ।

अतो यदात्मनो ऽपथ्यं परस्य न तदाचरेत् ॥

इतिहासे च ।

विद्यावृत्तविनीतस्य निगृहीतेन्द्रियस्य च ।

आर्जवे वर्त्तमानस्य आश्रमैः किं प्रयोजनम् ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनिरपि नियमात्

तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

सन्त्युर्ध्वरेतस आश्रमा इत्युक्तं ततः प्रच्युतिरस्ति नेति वि-
चार्यते । ततः प्रच्युतो नाश्रमविधुरादिवदवतिष्ठमानोऽपि
दुष्यति नियमहेत्वभावादिति प्राप्त उच्यते । तद्भूतस्य प्र-
तिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथं चिदप्यतद्भावः ततः प्रच्युतिः

स्यात् । कुतो नियमात् । अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसाद-
यन्निति । तथा चारण्यमियात्ततो न पुनरेयादाचार्येणाभ्यनुज्ञा-
तश्चतुर्णामेकमाश्रममाविमोक्षात् शरीरस्य सो ऽनुतिष्ठेत यथा
विधीति । यथा च ब्रह्मचार्य्य समाप्य गृही भवेदित्यारोहस्य
वचनानि दृश्यन्ते शिष्टाचाराभावात् । जैमिनिरपीत्यपिशब्देन
जैमिनिवादरायणयोरप्यत्र सम्प्रतिपत्तिरिति दर्शयति ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ (१)

ब्रह्मचार्य्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेतेति यदाधिकारिकम-
धिकारिलक्षणे षष्ठे ऽध्याये निरूपितं प्रायश्चित्तमवकीर्णपशुश्च
तद्यदाधानस्याप्राप्तकालत्वादिति तदपि नैष्ठिकस्य न भवति । कुतः
पतनस्मरणात् । अनुमीयमानश्रुतिमूलत्वादनुमानं स्मृतिः ।

आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते ततः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महेति ॥

तदयोगात्पतनस्मरणायोगात् उपकुर्वाणस्य प्रायश्चित्तम् । अ-
पिशब्दः सम्भावनायाम् । ब्रह्मचारित्वाविशेषात् । तदुक्तं प्रमाणल-
क्षणे शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् । स्मृतिरपि ।

संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं ब्रजेत्तु यः ।

स चरेत्कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान्प्रत्यनन्तरमिति ॥ ४१ ॥

बहिस्तूभयथा स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

प्रच्यवनं महापातकं उपपातकं वा उभयथा वा बहिः का-
र्य्यो ऽसौ शिष्टैः स्मृतेरारूढो नैष्ठिकं धर्ममिति शिष्टाचाराच्च । न
शिष्टास्तैः सह भोजनादि समाचरन्ति ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

अङ्गाश्रितान्युपासनानि स्वामिनो यजमानस्य कसेव्यानि
किं वा ऋत्विज इति । किं युक्तम् । स्वामिनः फलश्रुतेः ।
वर्षति हास्मे वर्षयन्ति च य एवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं
सामोपास्ते इत्यात्रेय आचार्यो मन्यते स्म ॥ ४३ ॥

(१) उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ इत्यधिकं सूत्रं शाङ्करभाष्ये दृश्यते ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिः तस्मै हि ५-

रिक्रीयते ॥ ४४ ॥ (१)

आर्त्विज्यमृत्विजा कर्त्तव्यमुपासनमित्यौडुलोमिर्मन्यते स्म । य-
तस्तस्मै साङ्गप्रधानकर्मणे कर्मकरः परिक्रीयते । ननु दीक्षा सोम-
स्य दक्षिणा सोमस्येति प्रधानमात्रार्थाः श्रूयन्ते । सत्यमङ्गैरक्रिय-
माणैरङ्गानुरक्तं प्रधानमेव कर्त्तुमशक्यमित्यर्थादङ्गार्थापि सेति
प्रसङ्गलक्षणे स्थापितमङ्गप्रधानयोरेको हि प्रयोगस्तत्सिद्ध्यर्थं च
ऋत्विजो व्रियन्ते । तस्मादङ्गकुर्वतां तदाश्रितं ज्ञानं कर्त्तव्यमङ्ग-
निवृत्त्यपेक्षो ऽयमुपासनाविधिः तत्प्रवृत्तं कर्त्तारमनाश्रित्यात्मानं
लभते स्वयमप्रयोजकत्वात् । गोदोहनादिवत् । उद्गाता च प्र-
वृत्त इति स एव करोति फलं पुनर्यजमानस्यैव तदर्थत्वात् ।
यां वै काञ्चनाशिषमृत्विज आशासते सा सर्वा यजमानस्येति श्रुतेः ।
प्रापयिता ह वै कामानां किं ते काममाशानीति तस्य ह नै-
मिषीयाणामुद्गाता बभूव स हास्मै कामानशासदित्युद्गातृकर्तृत्वं
श्रुतयो दर्शयन्ति ॥ ४४ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो

विध्यादिवत् ॥ ४५ ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च
पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरथ मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण
इति वृहदारण्यके श्रूयते । तत्रेदं चिन्त्यते । मौनं विधीयते उ-
तानूद्यत इति । किं तावत्प्राप्तमनूद्यत इति । मौनं च ज्ञानं तच्च
पाण्डित्येन गतमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । सहकार्यन्तरं विधीय-
त इति विधिः तृतीयं मौनं पाण्डित्यबाल्यापेक्षया तद्वतो
विद्यावतः । ननु पाण्डित्यग्रहणादेव सिद्धं मौनम् । नेत्यु-
च्यते । ज्ञानप्रकर्षपक्षेण मौनस्यापूर्वत्वात् विधिरुपपद्यते । ज्ञानप्र-
कर्षवाची मुनिशब्दः मुनीनामप्यहं व्यास इति दर्शनात् । अ-
तो ऽयमर्थो ज्ञानातिशयमादाय योगाभ्यासं कुर्याज्ज्ञानपरिपा-

कायेत्यर्थः । विद्यादिवद्यथा गृहोत्रादि अविदुषो विधीयते फ-
लातिशयार्थिनः तथायं विदुषो व्युत्थायिनो ऽपवर्गार्थिनः सं-
न्यासिनो नैष्ठिकस्य विधीयते ॥ ४५ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोऽपसंहारः ॥ ४६ ॥

गृहस्थ्याद्व्युत्थानं यद्यस्ति कथं छान्दोग्ये गृहस्थेनोपसंहा-
रः कुटुम्बस्थो देशे स्वाध्यायमधीयानो न पुनरावर्त्तत इति ।
तत्रोच्यते । तुशब्दो विशेषार्थः । कृत्स्नकर्मज्ञानोपसंहारात् गृ-
हिणोपसंहरति । कृत्स्नं श्रौतं स्मार्त्तं च कर्म ब्रह्मचर्यमन्त-
कालनियमात् ज्ञानं च । कृत्स्नसाधनव्रतो हि साध्यं हस्तग-
तमित्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४७ ॥

वृत्तिभेदाद्बुदुवचनं तावपि यथायोगं प्रतिपत्तव्याविति ॥ ४७ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४८ ॥

बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र चिन्त्यते किं बालचरितं बाल्यं अथ
जितेन्द्रियतया भावशुद्धिर्बाल्यमिति । तिष्ठन्मूत्रादिबाल्यं प्रसिद्ध-
मिति पूर्वः पक्षः । तदुच्यते । अनाविष्कुर्वन्नन्तर्गतां चेतोवृत्तिं
लोकस्याप्रख्यापयन् दण्डदर्पादिरहितो भवेत् । कस्मात् । अन्व-
यान्मौनेन शुद्धभावो हि मौनं योगं च कर्त्तुं योग्यो भवतीति ॥ ४८ ॥

ऐहिकमप्रसूतं प्रतिबन्धेन दर्शनात् ॥ ४९ ॥

पाण्डित्यं च बाल्यं च निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा योगमभ्य-
स्यतो विद्याफलं किमैहिकमाहो स्वित् आमुष्मिकमिति संशये
स्यादैहिकम् । कस्मात् । दृष्टार्थत्वाद्विद्यायाः । न हि कश्चित्प-
रत्र मे विद्या जायतामिति कामयमानो विद्यामभ्यस्येत । अतो
यस्मिन् जन्मनि विद्यायां यतते तत्रैव तत्फलेन भवितव्यमिति
प्राप्ते भ्रमः । स्यादैहिकं विद्याफलं प्रस्तुतप्रतिबन्धे सति प्रसू-
तं प्रवृत्तं फलं कर्मदेशकालनिमित्तापेक्षया तत्कृतप्रतिबन्धाभा-
वे यदा प्रतिबद्धान्ति स्वफलप्रसवाय लब्धावसराणि प्रवर्त्तन्ते

तदा विद्या मन्दगतिर्विच्छिन्नवेगात् कुण्डी भवति न स्वकार्यं क-
र्तुं प्रभवति । अतो जन्मान्तरे तत्फलं कुतस्तद्दर्शनात् । भव-
णायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न वि-
द्युः कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदिति । स्मृतिरपि ।

अप्राप्य योगसिद्धिं च कां गतिं कृष्ण गच्छति ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति ॥

अतो ऽनेकजन्माऽभ्यस्ता कापि जन्मन्यपवर्गं प्रापयिष्यति
शुणैर्हि सत्त्वादिभिः कर्मानुसारिभिरुत्कर्षापकर्षमुपचीयमाना नो-
रिव तरङ्गादिभिः संसारसागरं विद्या कथं चिदतितारयतीति ॥ ४९ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदव-

स्थावधृतेः ॥ ५० ॥

एवमित्युक्ततदवस्थावधृतेः परामर्शः । साधनभूतविद्या-
कर्मोत्कर्षापकर्षापेक्षया मुक्तिरेव फलं तस्या ऽनियमो ऽमुत्रेह
चेति न स्वरूपतः । कस्मात्तदवस्थावधृतेः । परमात्मावस्था हि
मुक्तिरवधारिता । सा चैकरूपा । ब्रह्मविदामोति परं ब्रह्माप्येति
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् अभयं वै जनकः प्राप्तोसीति । यदा ह्यन्यो-
पासनाज्जनिताविद्या आरब्धानारब्धफलकर्मा दाहादाहयोः कथं
वर्त्तत इति वक्ष्यामः । द्विरभ्यासो ऽध्यायसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ ५० ॥

इति शारीरकमीमांसाभाष्ये भगवद्भास्करप्रणीते तृतीया-
ध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते ।

चतुर्थस्य प्रथमः पादः ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये परापरविद्यास्वरूपविशेषविचारो वृत्त अथे-
दानीं तास्वेव फलचिन्ता वर्त्तिष्यते । आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य
इति तु चिन्त्यते किं सकृत् प्रत्ययः कर्त्तव्य असकृदिति । सकृ-
च्छ्रवणं मननं ध्यानं च कर्त्तव्यमावृत्तिप्रमाणाभावादिति प्राप्त उ-
च्यते । प्रत्ययावृत्तिः कर्त्तव्या । कस्मात् । असकृदुपदेशात् । श्रोतव्यो
मन्तव्य इति श्रवणमननयोरसकृत्क्रियमाणयोरज्ञानसंशयविपर्यय-
निवर्त्तकमात्मविषयकत्वज्ञानमुत्पद्यते दृष्टार्थत्वादवहन्त्यादिवत् ।
यथा च मीमांसाशास्त्रेषु बहुशः श्रवणात् मननार्थज्ञानं प्रकर्षा-
ज्जायते तद्वत् । अपि च नात्र विसंधदितव्यं सिद्धावृत्तिरूपा-
सनशब्दादन्तर्नीतावृत्तिवचनोऽयं वेदे प्रयुज्यते विदिना समा-
नार्थः । कथम् । न स वेदाकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत य-
स्तद्वेद स वेदसां देवतामुपास इति यो ह्यसकृदनुवृत्तिं करोति स
एव मुच्यते । न हि शब्दशक्तिः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यथा शक्ति-
र्धात्वन्तरार्थपर्यवसायात् शक्नोति वक्तुं कर्तुं चेति परिसमाप्यते ।
भवति च वेदादपि शब्दार्थव्युत्पत्तिः त्रिवृदादिशब्दानामिव । त्रि-
वृच्छब्दः स्तोत्रगतायां नवसंख्यायां प्रयुक्तः । अत्राहाभ्युपगम्यते
ऽस्माभिः श्रवणमननाभ्यामसकृदनुष्ठिताभ्यां तत्त्वं पदार्थव्यु-
त्पत्तिपुरःसरं आत्मस्वरूपविषयज्ञानं कस्य चिद्यः सकृदेव ब्र-
ह्मात्मत्वमनुभवितुं न शक्नुयात् चित्तसंस्कारपाटवाभावात् ।
तथा हि छान्दोग्ये तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपदिश्य तत्तदप्रति-
प्रसिकारणं निराकृत्य उपादिश्यते । यावदविद्यानुवर्त्तते ताव-

कर्त्तव्यमनुवर्त्तते तन्नित्यतौ ब्रह्माभूतस्य किं नाम कर्त्तव्यं स्यादित्युपक्रमः । सकृदेव श्रवणमनाभ्यां साक्षात्कारिज्ञानमुत्पद्यते इति वार्त्तमेतत् । इवेतकेतोरपि यत्र बहुश्रवणमन्तरेणाज्ञानसंशयादिनिवृत्तिर्नासीत् किन्तु खलु मनुष्याणां रागादिदोषकलुषितचेतसाम् । यदप्युक्तमविद्यानिवृत्तेः कृतकृत्यतेति । तत्र भवन्तं पृच्छामः केयमविद्यानिवृत्तिरभिप्रेतेति । यावत् सकलभेदज्ञाननिवृत्तिरिष्टाऽशक्यमारब्धकर्मसामर्थ्यात् अवश्यं ताभ्यां भवितव्यम् । तदर्थमेव हि शरीरं ध्रियते । श्रुतिश्च न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाग्नियोरपहतिरस्तीति । ननु क्षेत्रधर्मत्वासुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीत्याभिमानी मिथ्याप्रत्ययः । को ऽयं स्वानुभवापलापः । किं परधर्मस्य संवेदनं नापपद्यते । यथा नीलं पीतमिति द्रव्यगुणः संवेद्यते अतो दुःखानुभवो नैव मिथ्याकारणदोषबाधकप्रत्ययाभावात् । अथ पारमेश्वरगुणानां सत्यसङ्कल्पादीनामभिव्यक्तिः सापि न दृश्यते । येनाहं मुक्ता ऽस्मीति प्रतिपद्यसे परो ऽनुमानेन जानीयात् । सा चाविद्या प्रतिपुरुषमेका वाऽनेका वेति । यद्यनेका ततो ऽर्थत्वं प्राप्नोति तत्त्वातत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयेति हीयते । एकत्वे च शुगपत्सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । कस्य चेयमविद्या । नेश्वरस्य । विरोधात् । न जीवानाम् । तेषां अवस्तुत्वप्रतिज्ञानात् । यदप्युच्यते कस्याविद्येति पृष्टे तस्य ते ऽन्यस्त्वं पृच्छसीति तदपि चतुष्टोत्तरम् । यद्यसौ ब्रूयादहं जीवः परमात्मनो ऽश इति तदा तूष्णीमासनमेव ते । तस्मादनात्मसु देहादिषु विपरीतप्रतिपत्तिर्ब्रह्मस्वरूपा प्रतिपत्तिश्चाविद्या सा सम्यक्ज्ञानोत्पत्तौ निवर्त्तते । तच्च सम्यक्ज्ञानमुत्पन्नमिति यावज्जीवमभ्यस्यमानं परीपक्रमपवर्गक्षमं भवतीति शास्त्रादवगम्यते । ज्ञानं यद्यपि दृष्टार्थमपुनर्जन्महेतुत्वं तु केवलशास्त्रसमधिगम्यमेवान्यथा सुपुतिप्रलययोरिव तिरोभूताविद्याशक्तिर्मुक्तस्य पुनर्भवेत् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यभ्यासापेक्ष्यं प्रतिवेदान्तं चोपासनं विधीयते विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति अनुविद्यजीवी ज्ञानात्योमित्येवात्मानं ध्यायथ निचाय्य तं मृत्युमुखाभ्यमुच्यते इति । आत्मस्वरूपविषये विशेषज्ञाने वाक्यादुत्पन्ने समानप्रत्ययावृत्तिलक्षणमुपासनं यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्यधिकरणतात्पर्यार्थः तदेतत्तत्त्वम् । श्लोकौ चात्र भवतः ।

उक्तं तत्त्वमनादृत्य दुर्ग्रहो गृह्यते यदि ।
 तत्रास्माभिरिदं वाच्यं गृह्यतां गृह्यतामिति ॥
 शास्त्रार्थं तत्त्वतो ज्ञात्वा चरिष्यामो वयं सदा ।
 न नो व्यसनिता काचिद्धिमतिप्रतिबोधने ॥

यदप्युच्यते अनियोज्या ब्रह्मविदः शास्त्राविषयत्वादुपासना-
 यामाश्रमकर्मणि चानधिकार इति । तदपि समयमात्रं मन्यामहे ।
 यतो नैकजन्मनि प्रवृत्ताज्ञानस्वाभाविककर्मवासनामलप्रचयापक-
 र्षापेक्षित्वान्मुक्तेः । भोजनशौचाचमानादिषु बुद्धिपूर्वं रागप्रयुक्तेषु
 वर्त्तसे । ब्रह्मीभूतश्चेत्सर्वत्रानियोज्यत्वमविशिष्टम् । शास्त्रार्थैकदे-
 शानुष्ठानं न च प्रयुक्तम् । तथा हि ।

क्रियते कर्म किञ्चित्तु त्यज्यते किञ्चिदित्यपि ।
 न लभ्यं शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वच्छन्दपरिकल्पनम् ॥
 शौचाद्यपि न कर्त्तव्यं जीवन्मुक्त्यभिमानिना ।
 नासम्बन्धाच्छरीरस्य नात्मनो नित्यशुद्धित इति ॥

यस्तु ध्रूयात्तत्त्वं पदार्थविवेके सति वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यत इति
 तदनन्तरं समस्तद्वैतप्रतिभासनाभावाच्छरीरपात इति । अत्रोच्य-
 ते । साधुपर्यालोचनं सूक्ष्मधियो भवतो द्विस्त्रिर्वा स्वयं ज्यो-
 तिर्ब्रह्मणि श्रुते तत्त्वं पदार्थव्युत्पत्तिरुपजायते । पदार्थज्ञानं
 च निमित्तं वाक्यार्थज्ञानस्येत्यनन्तरं तेन भवितव्यम् ।
 यदि च पदार्थव्युत्पत्तिः श्रवणमननगुरुपासनसामग्रीस-
 म्पत्तौ सत्यामपि नोत्पद्यते कालान्तरे ऽपि का ते प्रत्याशा ।
 आरब्धफलकर्मप्रतिबन्धान्नोत्पद्यत इति चेन्न कदाचिज्ज्ञानोत्पत्तिः
 सम्भवेदारब्धफलकर्मप्रतिबन्धस्यावश्यम्भाधित्वाज्जीवतः प्रवृत्ति-
 फलेन प्रतिबन्धात् मृतस्य चैतरेणेति । न च वाक्यार्थज्ञानं मृति-
 हेतुः । श्रुत्यभावात् । कर्मक्षयो हि तद्धेतुरविदुषां तद्दर्शनद्व्यासभी-
 प्पादीनां च ब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकानां स्मरणाद्यत्किञ्चिदेतदिति ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

इतश्च रश्मीस्त्वं पर्यावर्त्तयादिति रश्मिबहुत्वोपासनं बहु-
 पुत्रतायै विधीयते इत्यत्रावृत्तिरनूद्यते, तत्सामान्यादितरेषु तथा-
 त्वं स्थालीपुकन्यायेन ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

यो ऽयमपहतपाप्मादिगुणयुक्तः परमेश्वरः स किमहमात्मे-
त्येवमभेदेन प्रतिपत्तव्यः किं वान्यविषये जीवेश्वरयोर्भिन्न-
गुणत्वान्नेदेन प्रतिपत्तिरिति प्राप्तावाह । आत्मेति । तुशब्दः
पक्षव्यावृत्त्यर्थः । परमेश्वरप्रक्रियायां आत्मेत्येवं गच्छन्ति ज्ञापय-
न्ति जावालाः । त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते ऽहं वै त्वमसि-
देवते इति । ग्राहयन्ति च श्रुतय एत आत्मासर्वान्तर एष त
आत्मान्तर्याम्यमृतस्तत्त्वमसीति । ननु विरुद्धगुणयोरभेदापत्तिर-
युक्ता । नायं विरोधो भेदस्य नित्यसिद्धत्वात् । उपाधिकृतभेदस्तु
सो ऽभेदभावनयापनीयते । अग्निसम्पर्केणैव कनकगतमलस्य ॥ ३ ॥

प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्माधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति सद्यो
नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किमात्म-
ग्रहो ऽस्ति नेति । ब्रह्मेत्यात्मोच्यते । अस्ति च विकारेषु कारणानु-
गतिः तस्मादात्मग्रह इति पूर्वः पक्षः । नात्मग्रहः । प्रतीकेन हि सः ।
प्रतीकमात्मोपासकस्य ब्रह्मविकारत्वादुभयोस्तुल्यत्वात् । यदुक्तं
कारणान्वयो ऽस्तीति । सत्यम् । वस्तुतश्चोदनातस्तु विकारस्यैवो-
पासनम् । यथा वासो ददात्यनो ददातीति चोदनायां न तन्त
वः काष्ठानि चादीयन्ते । अत्र कल्पनाहचयः के चित्प्राथमिक-
श्रोत्रियश्चावकाः सिद्धान्तं ग्राहयन्तो वदन्ति नामादिप्रविलापनेन
ब्रह्मैव नामादिप्रतीकेषूपपास्यम् । अत्राचक्ष्महे । न पुरुषकल्पनामनु-
रुध्यामहे किन्तु निर्दोषश्रुतिनिर्गतां वाणीमुदीक्षामहे । यत्र वि-
कारोपासनं वक्ति तत्र तदेवावधार्यते । यत्र प्रकृत्युपासनं
तत्रापि तदेव नान्यत् प्रमाणान्तरमुत्प्रेक्षा वा क्रमते । मनो
ब्रह्मेति चेति परो ब्रह्मशब्दः परविशेषणत्वेनैव समाप्यते ।
नाम च विशेष्यत्वेन द्वितीयाविभक्तियोगात् । अतो ऽयं वाक्या-
र्थो ब्रह्मदृष्टिविशिष्टनामोपासनं कर्तव्यमिति । यदि च ना-
स्नः प्रविलापनं न तर्हि विशेषणत्वं यथा नीलोत्पलमानयेति ।
अथ नाम विवक्ष्यते तस्यैवोपास्यत्वं प्रसज्यते लक्षणायाश्चापन्या-

यत्वात् । यदि परविद्यैवेयं भूयस्त्ववचनानुपपत्तिः स्यात् । वा-
ग्वा व नाम्नो भूयान् भूयसीति । सूत्रञ्चेदमवाचकं पूर्वाधि-
करणापवादार्थता न सिध्यत् । यदपि तैः कल्पितमपहत-
पाप्माहिरण्यकेशादिगुणानामुपलक्षणार्थम् । तदप्यसत् । ब्रह्मणो
विशेषणत्वात्तदन्यत्वाच्च गुणानाम् । उपलक्षणं तु बहिरेव
यत्रायं काको ऽदो देवदत्तस्य गृहमिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

तेष्वेवोदाहरणेषु विवक्षा किं ब्रह्मदृष्टिर्मनसि कर्त्तव्या किं
वा मनो दृष्टिरितरेति । नियमकारिणः कारणस्याभावादनि-
यमे प्राप्ते ऽभिधीयते । ब्रह्मदृष्टिर्मनसि कर्त्तव्या । कस्मादुत्कर्षा-
त् । यथा राजदृष्टिक्षत्ररीतिशब्दश्च परार्थतामापादयति एवं श-
ब्दसामान्यार्थो ऽन्यो हीति शब्दः ॥ ५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चाविधं सा-
मोपासीत इयमेवर्गगग्निः सामेत्यादिष्वनियमो नियमहेत्वभा-
वात् । न ह्यत्रोत्कर्षापकर्षकृतो विशेषो ऽस्तीति प्राप्ते विधी-
यते । आदित्यादिमतयश्चोद्गीथादौ कर्त्तव्याः । कस्मादुपपत्तेः ।
आदित्यादिदृष्टयः कर्माङ्गद्वारेण क्रतुप्रयोगवचनेन गृह्यन्त इत्युप-
पद्यते अधिकृताधिकारो गोदोहनवत् । तथा लोकाः साम-
सु सङ्कल्पितायाः सप्तम्याः पारार्थ्यावगमात्सामोपासीतेति च
साम्नो द्वितीयानिर्देशात्साम्न उपपत्त्यत्वम् ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

क्रतुगतायामुपासनायां प्रयोगगतत्वात्तथानुष्ठीयते नामादिप्र-
तीकेषु । परविद्यासु दहरविद्यादिषु चिन्ता किमासीनः शयानो वा ।
आसीन एवेति नियमहेत्वभावादनियमः प्राप्तः । तत्राह । आसी-
न इति । कुतः सम्भवात् । तिष्ठतः शरीरधारणे व्यग्रं मनः
शयानस्य निद्रयाभिभूयते ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

ध्यानं चैतदुपासनं तदपि समाहिते मनस्युपपद्यते ध्याय-
तीव षक इति प्रयोगदर्शनात् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

इतश्च ध्यायतीव पृथिवीत्यत्राचलत्वमपेक्ष्य ध्यायतिप्रयोगः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन इति सा-
पाश्रये स्थिरासने सुखासने स्वस्तिवकासने घोषविश्य निमी-
लितनयनो निरतिशयानन्दे परमात्मनि चित्तमावेशयेदिति ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्र विशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेष्वनियमो यत्र देशे काले चैकाग्रता तत्रोपा-
सनं कुर्यात् विशेषश्रवणाभावात् । ननु विशेषमपि के चि-
दामनन्ति । समे शुचौ शर्करावह्निवालुकावर्जिते शब्दजला-
श्रयादिभिर्मनोनुकूले न चक्षुः पीडने गुहानिर्वाताश्रये वा प्रयो-
जयेदिति । सत्यम् । तदेवेदमुक्तं भवति ॥ ११ ॥

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आवृत्तिराद्ये ऽधिकरणे स्थिता । सा किं यावज्जीव-
मथ किञ्चित्कालमिति संशये किञ्चित्कालं कृत्वोपरमेच्छात्मा-
र्थस्य कृतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आप्रायणादामरणात्तत्रापि
मरणकाले प्रत्ययावर्त्तनमग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्यायां श्रूयते ।
अथ खलु क्रतुमयो ऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयमस्माह्लोकात्प्रैति
एवं क्रतुर्ह्यमुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवतीति । क्रतुशब्दः सङ्कल्प-
विशेषवचनः ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोर्दलेष्विनाशौ

तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

गत उपासनाविषयः तृतीयशेषोविचारो ऽधेदानीं ब्रह्मविद्याफलं
प्रति चिन्ता वर्त्तते ब्रह्माधिगमे तद्विरुद्धफलं कर्म क्षीयते न वेति ।

न क्षीयत इति तावत्प्राप्तम् न हि कर्म क्षीयत इति स्मरणात् । अत्राभिधीयते । तदधिगमे ज्ञानलाभे सस्युत्तरपूर्वयोरधयोः पापयोरश्लेषविनाशौ पूर्वोत्पन्नस्य जन्मान्तरसञ्चितस्य । अत्रापि जन्मानि प्राक्प्रबोधादाविर्भूतस्य च विनाशो व्यपदेशात् । यथेषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति । तथा क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति स्मरणमविद्वद्विषयम् । प्रायश्चित्तेन वा भोगेनाऽन्येषां क्षयो नान्यथेत्यागमिनः । पुनरधस्यासंश्लेषो विदुषाम् । तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति । प्रमादोत्पन्नमपि ज्ञानवतः सम्यक्दर्शनज्ञानानलसन्दग्धं कर्म नश्यतीत्याभिप्रायः ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

भवतूपशमः पापस्य विरोधात् सुकृतस्य तु शास्त्रीयत्वाच्च विरोधो विद्ययेति प्राप्ते विधीयते । तस्याप्यश्लेषविनाशौ स्याताम् । एवमित्यतिदेशो यथा पापस्य तथैतरस्य पुण्यस्येति भोगार्थत्वाद्विरोधोऽविशिष्टः । उभे वैष एते ते ह तरतीति श्रुतेः । क्षीयन्ते चास्येति वा विशेषात् । नैतं सेतुमहोरात्रे तरत इति । अत्र सुकृतदुष्कृते परामृश्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्त इत्याह । तुशब्दोऽवधारणार्थः । शरीरपाते विदुषो मुक्तिरवश्यम्भाविनीति । द्विधामुक्तिर्जीवदवस्थायां रागद्वेषमोहैः तदङ्गैश्च मदादिभिर्विमुक्तिः पातोत्तरकालमात्यन्तिकीति ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वयोरधिकरणयोः पुण्यपापयोर्ज्ञाननिमित्तयोर्विनाशोऽवगतः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते । तत्राज्ञानशक्तेरविशेषात्तदविशेष इति पूर्वपक्षी मन्यते । तत्राचक्ष्महे । पूर्वं पापपुण्येऽनारब्धफले विनश्यतः न पुनः प्रवृत्तफले याभ्यामिदं ब्रह्मज्ञानायतनशरीरमारब्धम् । कथं गम्यते । तदवधेः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ सम्पत्स्य इति । तत्कार-

लोपः छान्दसः । कथं पुनर्ज्ञानशक्तेर्व्यवस्था किञ्चित्कर्म क्षीयते किञ्चित्तेति । अस्या एव श्रुतेः शक्तिव्यवस्थाऽनुमीयते । यथा-
 गिरध्रपटलं न दहति इन्धनं तु दहति कोऽत्र पर्यनुयुज्यते ।
 विचित्रा हि शक्तयो भावानाम् । ये पुनर्मीयामात्रवादिनस्तेषा-
 मेषा व्यवस्था नोपपद्यते । कथं विद्यायामुपपन्नायां कृत्स्ना
 मायाऽपास्ता यतः तथा प्रपञ्चो न कर्माणि न संस्कारा व-
 स्तुभूता विद्यन्ते मायावादिनस्तत्र किञ्चित्कर्म क्षीयते किञ्चित्ते-
 ति विभागो दुर्लभः । न च कुलालचक्रदृष्टान्तः सम्भवति ।
 तत्र वेगाख्यस्य संस्कारस्य वस्तुभूतस्य चक्रमाश्रयो विद्यते
 नात्र संस्कारस्तदाश्रयो वा विद्यते अविद्यामात्रत्वाद्वाक्यार्थानभ्यु-
 पगमात् । द्विचन्द्रदृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र तिमिरस्य मि-
 थ्याज्ञानहेतोर्वस्तुभूतस्य विद्यमानत्वात् । यदुक्तं कैश्चिद्वाधि-
 तमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत्संस्कारवशात्काममनुवर्तत ए-
 वेति तदपि प्रत्युक्तं भवत्यतो भेदाभेदपक्ष एव सूत्रम् । श्रुतिश्च
 घटते तद्वधेरिति क्षीरपातावधिश्रवणादित्यर्थः ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

यदि तर्हि विज्ञानसामर्थ्यात् धर्माधर्मयोर्निवृत्तिराग्निहोत्रादि-
 नित्यं कर्म विदुषा न कर्तव्यं कियमाणमपि तद्यदि ज्ञानेन
 निवर्त्यते किं कृतेनेति प्राप्तं प्रत्युच्यते । विदुषाप्यग्निहोत्रादि क-
 र्तव्यमुक्तमेतत्सहकारित्वेन वेति समुचिताभ्यामेव ज्ञानकर्मभ्या-
 मविद्यानिवृत्तिद्वारेणापवर्गो व्यज्यते नान्यतरेणेति । अत आह
 तत्कार्यायैव । ज्ञानकार्यमपवर्गः तद्दर्शनाद्यज्ञेन दानेनेति । अतो या-
 वज्जीवमाश्रमाविहितं कर्म कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

किं विषयं पुनरदलेपविनाशवचनं किं विषयं वाऽदो वि-
 भागवचनं एकेषा शाखिनां तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः
 साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्यामिति । तत्रोत्तरम् । अतोऽग्नि-
 होत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या यत्काम्यकर्म-
 फलाय क्रियते अस्ति च पापकृत्या यत्प्रतिषिद्धमाचर्यते तद्वि-

पयो ऽयमश्लेषविनाशावगमः कृतस्तद्विषयश्चैकेषां शाखिनां वि-
नियोगः । उभयोर्जैमिनिवाद्यायणयोर्मतमिति । यदेव विद्यये-
ति हि सूत्रं के चिदधीयते । तदनर्थकमित्युपेक्षणीयम् ॥ १७ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १८ ॥

आरब्धकार्यं पुण्यपापं भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते । तु-
शब्दो ऽवधारणार्थः । यद्यप्यस्मिन् जन्मनि पारमेश्वरगुणा नाभि-
व्यज्यन्ते तथापि शास्त्रप्रामाण्यादभिव्यज्यन्ते मुक्तस्य च प्रादु-
र्भवन्तीति निश्चीयते ॥ १८ ॥

इति भारकरीयशारीरकभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ।

अथ चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

ब्रह्म सम्पद्यत इत्यनन्तरमुक्तं केन क्रमेणेति देवयानपन्थान-
भवतारविष्यन् भ्रान्तिमेव तावन्निरूपयति जिज्ञासानिवृत्तये
तदुपक्रमाच्छब्दः । सा पुनः कीदृशीति निरूप्यते । यथाशास्त्रं
वाङ्मनसीत्युदाहरणप्रदर्शनम् । अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो
वाङ्मनसि सम्पद्यत मनः प्राणः प्राणस्तेजसि तेजः एरस्यां दे-
वतायामिति । तत्रायमर्थः सांशयिकः किं वाक् वृत्तिर्मनसि
सम्पद्यते किं वागेवेति । श्रुतेर्वागिति पूर्वः पक्षो वाग्वृत्तिरिति
सिद्धान्तः । कुतः । दर्शनात् प्रकृतित्वाच्च । मरणकाले वाग्वृत्तेरु-
पशमो दृश्यते मनो वृत्तौ स्थितायामेव । यदि पुनर्वाच एव
प्रलयो वर्ण्येत किं विदुषः करणग्रामस्य ब्रह्मणि लयश्रुति-
विरुध्येत अविदुषो ऽपि देहान्तरप्रतिपत्तौ करणानुवृत्तिर्न स्यात् ।
वाङ्मनसीति वाक्यशब्दावृत्तौ लक्षणयावकल्पनम् । श्रुत्यसम्भवे-
ऽपि लक्षणापि न्याय्येव ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव दर्शनाच्छब्दाच्च वाग्वृत्तिमनुसर्वाणीन्द्रियाणि वृ-
त्तिद्वारेण मनसि सम्पद्यन्ते । को ऽसौ । शब्दः । कस्मादुपशान्तते-
जाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

उपसंहृतकरणान्तरवृत्तिकं तन्मनो वृत्तिलोपेन प्राणे सम्प-
द्यत इत्युत्तरवाक्यादवगन्तव्यम् । उत्तरचिन्तावतारार्थं नाशङ्का का-
चित् ॥ ३ ॥

सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजस्युपलीयते श्रुतत्वादिति पूर्वः पक्षः । नैतदेवम् । सोऽध्यक्षे जीवे कार्यकरणस्वामिनि । कथमधिकाराय क्रियते । तदुपगमादिभ्यः । एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणाभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोद्धासी भवति तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति ॥ ४ ॥

कथं तेजसीति श्रुतिरित्याह—

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

स जीवस्तेजःसहचरितेषु भूतेषु विशति सच्छ्रुतेः तेजःश्रुतेरित्थमवगन्तव्यम् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतां हि ॥ ६ ॥

तेजसीति कथमेकवचनमिति चेत् । प्रदर्शनार्थं नैकस्मिन्नेव तेजसि जीवः । कुतः । श्रुतिस्मृती दर्शयतः । पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय इति ।

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु या स्मृताः ।

इति प्रतिवचने दर्शयतः । पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवच्चसो भवन्तीति । तद्याख्या आत्मकत्वाच्च भूयस्त्वादिति । तदिदं यावत्सूक्ष्मशरीरं सप्राणं सेन्द्रियमामुक्तिरनुवर्तते ॥ ६ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

किं विदुषं एवैषोत्क्रान्तिर्नैत्युच्यते । समाना च विद्वद्विदुषो वा सृत्युपक्रमात् सृतिर्देवयानः पन्थास्तदुपक्रमात् । आङ्मर्यादायाम् । यावच्छ्रुतेरुपक्रमो मूर्द्धन्यनाडीतावत्तुल्येत्यर्थः । लिङ्गशरीरपरिवृत्तां हृदये परिवर्तमानः प्राप्तव्यं लोकं प्रद्योतेन पश्यते अविद्वांश्चेत्पितृयानं प्रतिपद्यते नरकद्वारं वा विद्वांश्चेन्मूर्द्धन्यनाडी प्रतिपद्यते । ननु विदुष उत्क्रान्त्यनन्तरं अमृतत्वं न तस्य श्रुत्यपेक्षेति । नेत्याह । अनुपोष्यादग्ध्वात्रैव कार्यकरणं लिङ्गसंज्ञं दशान्तरं गन्वा प्राप्य अमृतत्वमुच्यते तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ब्रह्म गमयतीति च ॥ ७ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तेजःपरस्यां देवतायामित्यत्रात्यन्तिक एव देवतायां तावत्स्वरूपप्रलय इति प्राप्तं तत्प्रकृतित्वोपपत्तेरविदुषो ऽपीति प्राप्ते ब्रूमः । अतसूक्ष्मशरीरं करणायतनमापीतेचराविमोक्षात्सम्यक् ज्ञाननिमित्तात् अनुवर्तते न मरणवेलायामेव विलीयते । यदि स्यात्सर्वो लोकः प्रयाणमात्रान्मुक्तः स्यात् । न चैतदिष्टं संसारव्यपदेशात् । योनिमन्ये प्रपद्यन्ते संसारत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्ये ऽनुसंयान्ति यथाकर्म यथाश्रुतमिति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तल्लिङ्गशरीरं सूक्ष्मं प्रमाणतश्च सर्वगतं तथोपलब्धेः । तथा हि नाडीनिष्क्रमश्रवणादिभ्यो ऽस्य सूक्ष्मत्वमुपलभ्यते च मुष्टौ वेति ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

स्थूलशरीरोपमर्देन दाहादिना अत एव सूक्ष्मत्वान्नोपगृह्यते तत् ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तरेष उच्यते ॥ ११ ॥

अस्यैव सूक्ष्मशरीरस्य सम्बन्धी यो ऽयमुष्मा जीवदवस्थायामुपलभ्यते । कस्मात् । उपपत्तेः । अस्मिन्नसति नोपपद्यते ऽयमुष्मा श्रुतेरुष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति । तेनानुमीयते सूक्ष्मशरीरं व्यतिरिक्तमस्तीति । सङ्कोचविकाशात्मकं चेदं समः ण्णुषिणेति(?) श्रुतेस्तदनुसारो जीवो न हि तस्य स्वतः सङ्कोचविकाशौ नित्यत्वात् ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

अथाकामयमानो यो ऽकामो निष्काम आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्माप्येतीति शरीरादुत्क्रान्तिप्रतिषेधादास्युपक्रममादिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते इति चेन्नायं विरोधः । शरीरादयमुत्क्रान्तिप्रतिषेधो न शरीरात् । कथं गम्यत इति प्रति-

ज्ञाते ऽर्थे हेतुमाह । स्पष्टो ह्येकेषां शास्त्रिणां प्राध्यन्दिनानाम् । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् शरीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिनिषेधः स्पष्टः । षष्ठीप्रयोगे हि सम्बन्धसामान्यं प्रतीयते । यदि च शरीरादुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्येत स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत इति नोपपद्येत । प्रत्यक्षविरोधश्च स्यात् विज्ञानात्मनः शरीरात् प्रतिषेधो युक्तो विवक्षिताधोपपत्तेः । कथं कृत्वा । तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूक्रामतीति संसारगतिं प्रदर्श्य इति च ज्ञायमान इत्युपसंहरति । अथाकामयमान इति विदुष उत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते तेषां संसारावस्थायां शरीरारम्भा योत्क्रान्तिः प्राप्ता सा प्रतिषिध्यते । प्राप्तविषयत्वात् प्रतिषेधानां विदुषः शरीरारम्भाच्चोत्क्रान्तिर्नास्ति प्राणानां तेन सहैव गच्छन्तीत्यर्थो गत्वा च परे ब्रह्मणि प्रलीयन्त इति गतिश्रुतेश्च । प्रागेव लिङ्गस्य प्रलयो नास्ति संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तमतिक्रम्य प्रलयो भवतीति गम्यते । ज्ञानाकर्मसामर्थ्याच्च गमनसिद्धिः सेवादिलब्धग्रामफलप्राप्तिवत् । उक्तोपनिषत्काः क गमिष्यन्तीति च प्रश्नपूर्वकमस्यामप्युपनिषदि गतिर्दिशिता । तस्मादत्रैव समवलीयन्त इति सूत्रार्थान्तरात्मात्रेति निर्दिश्यते इति द्रष्टव्यम् । उत्तरत्र चायमर्थो मन्त्रैः स्पष्टीक्रियते । तेन धीरा अपि यन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गलोकमितो विमुक्ताः तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्चेत्यात्तभागप्रश्नस्य साकाङ्क्षत्वादिह परिसमाप्तिः । प्रत्यभिज्ञानादेकार्थतायुक्ता । अन्यश्चेदं तद्वाक्यं चानर्थकं स्यात् । ये तूत्क्रान्तिर्नास्तीति वर्णयन्ति तेषां हेतुकथनार्थं सूत्रमवाचकम् । न्यायश्च नास्ति उत्क्रान्तिप्रतिषिध्य गतिप्रतिषेधे वाक्यभेदात् ॥ १२ ॥

स्मर्यते च ॥ ३३ ॥

शुको वैयासकिरादित्यमण्डलं प्राप्य स्वमहिमख्यापनं कृत्वा सर्वभूतो ऽभवदिति स्मर्यते । गत्येकदेशे सम्बन्धात् अचिरादीना गत इति गम्यते ।

सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै ।

जगाम मित्वा मूर्धनं दिवमित्युत्पपात ह ॥

तथा चापरं स्मरणम् ।

सर्वभूतात्मभूतस्य सस्यभूतानि पश्यतः ।

दिवापि मागे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥

इति मुक्तिमार्गस्य दुर्गतोच्यते । याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वादित्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिमिति ॥ १३ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥

तेन ह गताः प्राणाः क समचलीयन्त इत्याह । तानि पुनरिन्द्रियाणि भूतसूक्ष्माणि च परब्रह्मविदः तस्मिन्नेव प्रलीयन्ते । कस्मात् । तथा ग्राह श्रुतिरेवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति यतः प्रादुर्भूतास्तत्रैव स्वकारणे प्रलीयन्त इत्यर्थः । नान्येन्नति सन्दविषयन्यायेन भ्रान्त्यपनोदनार्थं सूत्रम् ॥ १४ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

तेजः परस्यां देवतायामिति यथेतरेषां बीजानां वर्णन संपत्तिरेवं विदुषामपीति प्राप्त उच्यते । ब्रह्मणि कलानामविभागः स्वरूपव्यतिरेकीभावो लवणस्येव ससुद्रप्राप्तौ । कथम् । वचनात् । भिद्येते चास्य नामरूपे पुरुष इति एवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवतीति ॥ १५ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-

सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानु-

गृहीतः शताधिकया ॥ १६ ॥

तस्या इति । तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतनेन प्रद्योतेनैव आत्मानेष्कामति चक्षुषो वा मूर्ध्ना वाऽन्येभ्यः शरीरदेशेभ्य इति किं ब्रह्मविदोऽस्त्युत्क्रमणे विरोधः किं वा नेति विचार्यते । तत्रानियमे प्राप्त उच्यते । ओक्तः स्थानं हृदयं तस्य विज्ञानात्मनः उत्क्रमिषोः स एतास्तेजो भावाः सप्तभ्याददानो हृदयमेवा-

नुचक्रामतीति श्रुतेरग्रज्वलनं प्रकाशनं हृदयस्याग्रज्वलनं प्रकाशनं प्राप्तव्यस्य लोकस्य मार्गं प्रकाशयति तत्प्रकाशितस्तेजस्तेनाग्रज्वलनेन प्रकाशितं द्वारं पश्यन्स विद्वान् विद्यासामर्थ्याद्विद्याङ्गभूतगत्यनुस्मरणयोगाच्च हार्देन हृदि सूपासितेन परमेश्वरेणानुगृहीतो मूर्द्धशताधिकया नाड्या निष्क्रामतीति ।

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः तासां मूर्द्धानमभिनिस्तुतै का ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्कुल्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥

हृदयादुद्गता विभास्वरा ब्रह्मनाडी अनुमूलं मूर्द्धानमेत्येव रस्मिभिरेकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तथैवान्तकाले निर्गमनं भवति सोऽयं ब्रह्मपथ उच्यते ॥ १६ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

अत्र यत्रैतदस्माच्छरीरात् क्रामत्यथैभिरेव रस्मिभिर्लध्वमाक्रमत इति श्रूयते । तत्रेदं चिन्त्यते । किं अहनि मृतो रश्म्यनुसारी किं वाविशेषणाहनि रात्रौ वेति । अहनि रश्मिसम्बन्धाधिच्छेदादिति पूर्वः पक्षः । विशेषाश्रुतेरुभयत्रापि यातीति पक्षान्तरम् ॥ १७ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्

दर्शयति च ॥ १८ ॥

निशि रात्रौ मृतस्य रश्म्यनुसारित्वं नेति चेन्न । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावच्छरीरभावित्वात् । दर्शयति चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते तासु नाडीषु सूप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते अमुष्मिन्नादित्ये प्रविष्टा इति निदाघसमये रात्रौ रश्म्यनुगमो दृश्यते । हेमन्तरजनीषु तुषारनिकराभिवादनुपलब्धिः ॥ १८ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥

दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः स यावदक्षिण्येत् मनस्तावदादित्यं गच्छतीति प्रतीक्षणाभावादपाक्षिकफलत्वाच्च विद्यायाः अतः पूर्वोक्तत्वादेव हेतोः । यथा निशि मृतस्य नाहः प्रतीक्षा तथा दक्षिणायनेऽप्युत्तरायणापेक्षा नास्ति । भीष्मस्य तत्प्रतीक्षाम्प-

रणमुत्तरायणप्रसृत्यार्थं कथं नाम पुण्यं चरेयुः प्राणिन इति ॥ १९ ॥

ननु यत्र काले त्वनावृत्तिमित्युपक्रम्याहरादिकालविशेषः
स्मृतावनान्वृत्तये नियम्यते कथं राज्ञौ दक्षिणायने वा प्रयतो
ऽनावृत्ति यावादिति । अत्रोच्यते ।

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २० ॥

सत्यं योगिन उद्दिश्य स्मार्ते चैते योगसांख्ये न प्रत्यक्ष-
श्रुतिविहिते तस्मात्काले विशेषस्मृतिर्नादत्तव्या । यदा पुनरा-
तिवाहिकोपलक्षणार्था व्याख्यायन्ते तदा न विरोधः ॥ २० ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थस्य तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

उत्क्रान्तिमारभ्य नाडीविशेषेणोत्क्रम्य रश्म्यनुसारी देवयाने-
न पथा ब्रह्माप्नोतीति स्थितम् इदानीं सा सृतिरेकानेकेति चिन्त्यते ।
श्रुत्यन्तरेष्वनेकविधागतिः श्रूयते । नाडीरश्मिसम्बन्धेनैकान्तैरेव
रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत इत्यर्चिरादिनैका । तैर्विषयमभिसम्भवान्ति स
एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निहोत्रलोकमागच्छन्तीत्यन्या । यदा
वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुलोकमागच्छतीत्यपरा । सू-
र्यद्वारेणते विरजाः प्रयान्तीति चान्या । तत्र भिन्नाः सृतयो
ऽन्योन्यं निरपेक्षत्वात् इति प्राप्तावुच्यते । अर्चिरादिना ब्रह्मप्रेप्सुः
प्रयातीति प्रतिजानीमहे । कुतः । तत्प्रथितेः । तस्याध्वनः प्रथ-
नात्प्रसिद्धत्वात्सर्वविदुषाम् । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे ये चेमे ऽरण्ये
श्रद्धातप इत्युपासते इति विद्यान्तरशालिनामर्चिरादिका सृतिः
श्राव्यते । अर्चिरादिमार्गेण श्रुत्यन्तरोक्तानां एकदेशानामन्त-
र्भावात् मार्गैकत्वसिद्धिः । प्राप्तव्यस्य चैकत्वात् अनेक-
मार्गकल्पनमनर्थकम् । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्चायुक्त-
स्तस्मादेको ऽयं पन्था इति स्थितम् ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

श्रुत्यन्तरोक्तानां मार्गपर्वणां केन क्रमेण सन्निवेश इति
चिन्त्यते ध्यानोपयोगात् । स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलो-
कमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स
ब्रह्मलोकमिति कौपीतकिनो ऽधीयते । तर्ह्यर्चिरादिमार्गेण ग-
च्छतामब्दात्संवत्सरादूर्ध्वं आदित्यादर्वाक् च वायुमभिसम्भवति
संवत्सरादेवलोकं देवलोकद्वायुलोकं इति श्रुत्यन्तरवशादेव-
लोको ऽप्यत्र मध्ये सन्निवेशयितव्यः । कस्मादविशेषाच्च । स

वायुलोकमित्यविशेषपदार्थमात्रनिर्देशात् । यथा वै पुरुषो ऽस्मा-
ल्लोकात्प्रैति स वायुलोकमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते ।
यथा रथचक्रस्य चान्तेन स ऊर्ध्वं आक्रामत्स आदिन्यमागच्छती-
ति विशेषः । ऊर्ध्वशब्दः क्रमवाची तेन विशेषो गम्यते ॥ २ ॥

तडितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमिति तडितो ऽधिवि-
द्युत ऊर्ध्वं वरुणो निवेशयितव्यो विद्युद्वरुणयोः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

किमर्चिरादयो भोगस्थानानि किं वा मार्गचिह्नानि किं वा
नेतारः पुरुषा इति । पक्षद्वयव्युदासेनातिवाहिका इति प्रति-
जानीमः । अतिवाहे भवा आतिवाहिकाः । तल्लिङ्गात् । आतिवाहिक-
वल्लिङ्गात् । चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो ऽमानवः स एनं ब्र-
ह्म गमयतीति नेतृत्वममानवस्य पुरुषोपसंहारे दर्शयत्यतः तत्साम-
र्थ्यात् उपक्रमे अर्चिरादिभिः शब्दैः आतिवाहिकाः पुरुषा
निर्दिष्टा इति निश्चीयते । ते च मानवाः । अन्यथोपसंहारे प्रा-
प्तमानवत्वनिवृत्त्यर्थममानव इति विशेषणं न प्रकल्पेत । गन्तॄणां
च सूक्ष्मशरीरपरिवेष्टितानां स्वातन्त्र्येण गमनानुपपत्तेः । उप-
पत्तौ वा विभूतिविस्ताराय परेण नीयमानत्वमुक्तम् (१) ॥ ४ ॥

ननु वैद्युतादूर्ध्वं आब्रह्मप्राप्तेरमानवस्य गमयितृत्वं श्रुतं न
वरुणादीनामतः कथं तेषामातिवाहिकत्वमित्याह—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

अतो विद्युदभिसम्भवादूर्ध्वं तच्छ्रुतेः तस्यामानवस्य श्रवणात्
तेनैव विद्युतेनैव नीयन्ते विद्युदनन्तरं सम्भवतीत्यमानवो वै-
द्युत उच्यते । वरुणादयस्तु साधु गम्यतामिति साहित्येनोप-
कुर्व्युः । तान्वैद्युतान्पुरुषो मानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयतीति
श्रुत्यन्तरात् । भवन्ति चात्र सङ्ग्रहश्लोकाः ।

तत्प्राणाः श्रुतियुक्तिभ्यां नाड्यामूर्धन्युपागताः ।

त्रिपाच्छब्दे प्रलीयन्ते ह्यच्युते सर्वकारणे ॥
 अनुत्क्रान्तौ सृतिर्न स्यादुष्मा प्राणोपलम्भनात् ।
 शरीरभेदादिति च श्रूयते तैत्तिरीयके ॥
 आरम्भार्था तु योत्क्रान्तिः सा नेति प्रतिषिध्यते ।
 अर्थद्वयविधाने च वाक्यभेदप्रसङ्गतः ॥
 लिङ्गेन वेष्टितो यायादक्षिराद्यतिवाहितः ।
 लिङ्गस्य गमनादत्र गतिरस्योपदिश्यते ॥

मूर्धन्यनाड्या विनिसृत्य विद्वानारुह्य रक्ष्मीन्भजते ऽग्निमापम् ।
 अहश्च पक्षं सितमेत्य मासान्संवत्सरं देवनिष्कायवासम् ॥
 घायुं रविं चन्द्रमसं च पश्चात्क्रमेण विद्युन्निलयं प्रयाति ।
 अमानवस्तं पुरुषो ऽधिगम्य ब्रह्मात्मभावं गमयेत्सहैतैः ॥
 अपामपीशेन सुरेश्वरेण प्रजाधिनाथेन च स्तुततो ऽसौ ।
 श्रुत्यन्तरालोचनयानुपूर्व्या मार्गो ऽर्चिरादिग्रथितो मयैवम् ॥
 आनन्दो विरजो विमृत्युरगुणो ऽसङ्गो विपाप्मा विरुधु—
 विंशतिः परमः पुमान्विकरणो भूतान्तरात्मा वशी ।
 सर्वज्ञः परमेस्वरः स्वहृदये ध्यातो ऽनिशं यैरयम्
 ते यं प्राप्य विमुक्तलिङ्गनिगडास्तद्भावभाजो ऽभयाः ॥ ५ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तः ॥ ६ ॥

स एतान्ब्रह्म गमयतीति सन्दिह्यते कार्यमपरं ब्रह्म नयति
 किं वा परमिति । कार्यं नयतीति बादरिराचार्यो मन्यते स्म ।
 अस्य कार्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशवर्तिनो गत्युपपत्तेः । गन्तव्यं
 गन्तृत्वं गतिश्चोपपद्यते ॥ ६ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

इतश्च ब्रह्मलोकान् गमयति । तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परा-
 वतो वसन्तीति बहुवचनेन विशेषितत्वात् ॥ ७ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥

कथं ब्रह्मशब्दो मुख्यः सन् कार्यं ब्रह्मणि हिरण्यगर्भे च-
 तैवेति इमामाशङ्कां तुशब्देनापवदति । परब्रह्मसामीप्याद्ब्रह्म-

शब्दव्यपदेशो लक्षणया कारणवचनः कार्ये लाक्षणिको भवति ॥ ८ ॥

कथं पुनरेतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति च श्रुतिरित्याह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये महाप्रलये सतीत्यर्थः । तदध्य-
क्षेण हिरण्यगर्भेण सह तत्त्वमेतीत्यभिधानात् इति ॥ ९ ॥

स्मृतेश्च ॥ १० ॥

पुराणस्मृतेः ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते महात्मानः प्रविशन्ति परम्पदम् ॥

इति पूर्वः पक्षः ॥ १० ॥

परञ्जैमिनिमुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

परं ब्रह्म गमयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म । तत्र ब्रह्मश-
ब्दस्य मुख्यत्वात् । शब्दप्रमाणकानां यो ऽर्थः प्रतीयते स ग्रही-
तव्यो यौगो लाक्षणिकश्च न शब्दनिमित्तः प्रमाणान्तरापेक्ष-
त्वादित्यतश्च ॥ ११ ॥

दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति गति पूर्विकाममृतत्वप्राप्तिं दर्शयति ॥ १२ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥

किञ्च प्रजापतेः सभां वेदम प्रतिपद्यत इति नायं कार्य-
ब्रह्मविषयः प्रातपत्यभिसन्धिः सम्प्राप्तिसङ्कल्पः । नामरूपयोर्निर्व-
हितेति परब्रह्माधिकारात् । यशो ऽहं सम्भवामि ब्राह्मणानामि-
ति सर्वात्मनानुक्रमणादिति सिद्धान्तः । वादविपक्षमेवात्र के चि-
तिसिद्धान्तमाश्रित्य सगुणविद्याविषयागतिः श्रूयत इति स्थाप-
यन्ति । कस्मात् । न हि निर्गुणब्रह्मविदो गतिरूपपद्यत इति वद-
न्तः । सर्वगतं हि ब्रह्म । न हि प्राप्तमेव प्राप्यते । यो हि परिच्छि-
न्नो ग्रामादिः स गत्या प्राप्यते । तस्मात्सगुणासु विद्यासु ग-

तिश्रुतिरिति । अत्र वेदान्तसम्प्रदायन्यायविदः परिहारं ब्रुवते । यदि निर्गुणायां गतिरनुपपन्ना सगुणास्वपि समानानुपपन्निः । तत्रापि ब्रह्मोपास्यते सर्वगतस्य ये गुणास्ते गुणाः सर्वगता एव । यथाकाशस्य शब्दः परमहृत्वम् । तेऽपि चापहतपाष्मादयः संसारातिनिवृत्तिहेतवो यस्यैते स परमात्मोच्यते । यस्य ते न सन्ति स संसारी सत्त्वादिगुणयोगादित्यसाधारणा एवामो गुणाः । तत्र सगुणं ब्रह्मोपास्यमानं अब्रह्म भवति । न निर्गुणं वस्तु विद्यते । न ह्यस्ति प्रकाशादिप्रत्याख्यानेनाग्निर्नाम भवति । नापि द्रव्यप्रत्याख्याने गुणो नामास्ति । उभयात्मकं तद्वस्तु । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति शतगुणितोत्तरक्रमेणानन्दप्रतिपादनात् । यदि चैतन्यमात्रं ब्रह्म आनन्दगुणोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । न चाकस्मादर्थवादकल्पना । यथाश्रुतार्थग्रहणे किं नामानुपपन्नम् । अस्थूलादिश्रुतिस्तु प्रपञ्चनिकारणपरा । अयं तु स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यसाधारणगुणोत्कर्षापकर्षरहितो व्यपदिष्टः । यदि च श्रुतं नाद्रियते अपवर्गोऽप्यर्थवादः किं न भवति । अत एव सर्वशक्तित्वं सृष्टिकर्तृत्वमित्येते गुणाः परस्यासाधारणाः न केन चित्प्रतिषेद्धुं शक्यन्ते । गुणकृतं वा नानात्वं च दार्शितम् । तच्चास्माकं न दोषाय प्रत्युतालङ्कारोऽभिज्ञाभिज्ञात्मकवस्तुरूपावगमात् । अतः सगुणब्रह्मविदोऽपि गतिरनुपपन्ना तद्भावापत्तेः । न हि प्राप्तमेव प्राप्यत इति त्वदुक्तेनैव हेतुना तत्र गतिश्रुतयः कूपे प्रवेशयितव्याः । किञ्च संसारिणोऽपि स्वरूपतो गतिर्नोपपद्यते तस्यापि लिङ्गशरीरगमनादेव गमनम् । ननु च संसारी जीवो नाम परमात्माभासः तस्य परिच्छिन्नत्वादतिरूपपद्यते । अत्रोच्यते । कोऽयमाभासो नाम । किं वस्तुभूतोऽथाप्यवस्तुभूत इति । यदि तावदवस्तुभूतस्य तत्त्वात् गतिरूपपद्यते स्वर्गापवर्गयोरधिकाराभावः शशविषाणवन् । अथ वस्तुभूतः सर्वगतश्चेत्यभावोऽणुपरिमाणत्वं मध्यमपरिमाणत्वं च भवता नेष्यते । यच्चाणुत्वं तदौपाधिकमिति लिङ्गगमनादेव गमनं पूर्वोक्तमभ्युपगन्तव्यम् । न चास्माभिरियं गतिः कल्पिता । श्रुतयोऽत्रप्रमाणम् । परविद्यासु च गतयो दृश्यन्ते । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते इति । तद्धेतुं वै तादिष्टापूर्ते क-

तमित्पुपासते ते चन्द्रमसमेव लोकं अभिजायन्त इति त एव पु-
नरावर्त्तते तथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यायात्मा-
नमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते एतद्वै प्राणानामायतनं एतदमृतमभ-
यमेतत् परायणं एतस्मान्न पुनरावर्त्तते इति प्रश्ने । मुण्डके च
सूर्यद्वारेण ते विरऽजाः प्रयान्तीति । कठवल्लीषु च परविद्याप्र-
करणे शतं कैका च हृदयस्य नाड्य इति । परविद्यानामेव चैतरे-
यके श्रयते अस्माह्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामा-
नाप्त्वामृतः सममवदिति । एवं तत्र तत्र गीतासु चावृत्त्यना-
वृत्ती विभागेनोक्ते । अमृतत्वं हि भोजिर इति पुराणे । तेषामिह
न पुनरावृत्तिरिति च वाजसनेयके । इहेति विशेषणादिह कल्पे
ऽनावृत्तिः कल्पान्तरे ऽप्यावृत्तिरिति चेन्न । द्वोभूतवदनुवादात् ।
यथा राजसूये ब्रह्मणो गृहं महिष्या गृहं इत्येवमादिना द्वादशहवीषि
विहितानि प्रत्येकं कर्त्तव्यानीति द्वोभूते निर्वपेदित्युक्तम् । एक
स्मिन्कृते पुनरपि द्वोभूत इत्युत्तिष्ठते । तद्वत् इह कल्प इह क-
ल्पेति सर्वकल्पव्याप्तिराकृतिनिर्देशात् । अपि चेह युगे ऽवान्त-
रे कल्पे ऽन्यस्मिन्वेत्यध्यवसानात् आकृतिवादो युक्तः । अर्थवा-
दसम्भवात् गृहेकत्ववत् वाक्यभेदात् पदानामावृत्तिर्विधीयते
युगपत्सर्वकल्पे ऽनावृत्तिरेवोत्तिष्ठते । तत्रास्मिन्नेव कल्पे न कल्पा-
न्तर इति अपरस्मिन्नर्थे ऽमिधीयमाने वाक्यभेदो दुर्निवारः । य-
था गृहं संमार्ष्टीति संमार्गे विधीयमाने सर्वगृहेषु प्राप्तिः ।
तत्रैकस्येति पुनर्विधीयमाने वाक्यभेदस्तत्रापि अनावृत्तिर्न वि-
धीयते तदानीमिहेति पदं किं विशेषणं स्यात् । तस्मादिह प-
दमनुवादः । अत एव काण्वानामिह पदं न पठ्यते । तस्मादर्चि-
रादिना गत्वा परमात्मनि लिङ्गप्रलयो न प्राणिति श्रुतिसाम-
र्थ्यान्निश्चीयते । विद्याकर्माक्षिप्ता च गतिः संसारतरणी युज्यते
सत्यलोकमतिक्रम्य कारणे ब्रह्मणि सूक्ष्मशरीरस्थ करणानां
च विलयः । तथा चाह पं. ऽव्यये सर्व एकीभवन्तीति । पुरु-
षायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्तीति च । यदुक्तं ब्रह्मलोकेष्विति
बहुवचनं नावकल्यते इति । तच्चोचं ब्रह्मणि संख्याभावान्नैकत्वं
न बहुत्वं पाशबहुत्ववच्चैतद्रष्टव्यम् । अदितिः पाशान्प्रमुक्ते ता-
निति एकस्मिन्पाशं बहुवचनं साधुत्वार्थं प्रयुज्यते । विभक्तं हि

द्वावर्थौ संख्याकर्मादयश्च । तत्राविवक्षितायामपि संबन्धायां सप्त-
मी निमित्तमात्राविवक्षयावकल्पते । ब्रह्म सर्वभोगनिमित्तं सर्वप्रप-
ञ्चनिमित्तमिति निमित्तसप्तम्येवेत्यदोषः । ये कार्यब्रह्मोपासकास्तद्-
पेक्षया वा बहुवचनम् । यद्यत्र किञ्चिदेव सूक्ष्ममपि द्रव्यं केन
चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं छान्दोग्ये विस्तरेण परिहृतमित्युपर-
म्यते ॥ १३ ॥

अत्र द्वौ पक्षौ दर्शयित्वा निर्णयार्थमाह ।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभ-

यथा ऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीति प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा मनो
ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवमादिप्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा कार्यब्रह्मोपासका-
ये च परब्रह्मोपासकाः तानुभयप्रकारान्नयतीति वादरायण आक्षा-
र्यौ मन्यते स्म । कस्मात् । उभयथा ऽदोषात् । कथं न दोषस्तत्र हेतु-
माह । तत्क्रतुश्च । यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवति । तं यथा यथोपासत इति च श्रुतेः । पर-
मात्मक्रतुः परमात्मानं प्रतिपद्यते कार्यब्रह्मक्रतुः कार्यम् । द्वैतकत्व-
भावनया हिरण्यगर्भो भविष्यामीत्येवं प्रवृत्तस्तद्भावं तत्प्राप्ता-
र्थस्यार्चिमार्गः पठ्यते । तथा च कौषीतकिना पर्यङ्गविद्यायां च
बृहदारण्यके । ननु पञ्चाग्निविदां कथं कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
श्रुतेः । तत्रापि विशेषेण श्रूयते यः शुद्धः पूतः पुण्यलोको
भवतीति । ननु पूर्वापरविरुद्धमिव प्रतिभाति । परं जैमिनिर्मु-
ख्यत्वादिति परमेव ब्रह्मशब्दार्थ इति निश्चितम् । कार्यं ब्रह्म चेत्
पञ्चाग्निविदः प्रतिपठ्येरन्नावृत्तिः स्यात्तदानावृत्तिवचनं विरुद्धम् ।
अत्रोच्यते । नायं विरोधो द्विधा मुक्तिः सद्य एव मुक्तिः क्रममुक्ति-
श्चेति । ये साक्षाद्ब्रह्मैवोपासते सद्य एव मुच्येरन् । इतरे तु हिर-
ण्यगर्भं प्राप्य शुद्धान्तःकरणाः तत्रैव ज्ञानप्रकर्षमासाद्य माया-
तपयोरिव ब्रह्मलोके इति विविक्तबोधोत्पत्तिसङ्कीर्तनात् तेन
सह मुच्येरन् । ब्रह्मणा सह ते सर्व इति स्मृतेः । अतो ब्रह्म
गमयेत्यपुनरावृत्तिरिति चोभयमुपपन्नम् । तत्सामर्थ्यादेषेत्यं
क्रममुक्तिराक्षिपतीत्यदोषः ॥ १४ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ २५ ॥

न प्रतीकेषु ब्रह्मोपासनमस्तीत्युक्तम् । इतश्च प्रतीकोपासनेषु पूर्व-
स्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति । यावन्नाम्नो गतं
तत्रास्य यथा कामचारो भवति घाग्वा व नाम्नो भूयसी या-
वद्वा शेषगतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति । स चायं फलवि-
शेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपपद्यते । तथा च प्रतीकालम्बनान्वर्जयि-
त्वा इति युक्तम् ॥ २५ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ।

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः ।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

उत्क्रान्तिगतिगन्तव्यनिर्णयः कृतो ऽथेदानीं गन्तव्यं प्राप्तः किम-
वस्थो भवतीति चिन्त्यते । एवमेवैष सम्प्रसादो ऽस्माच्छरीरात्स-
मुत्थाय परंज्योतिरूपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते ।
तत्र सन्देहः । किमागन्तुकेन केन चिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः सम्पद्यते
किं वा स्वेनात्मरूपेणेति । किं पुनर्नः प्रतिभाति । आगन्तुकेनेति ।
कुतः । मोक्षस्यापि फलवत्त्वसिद्धेः । यथा दिव्येनाप्राकृतेन रूपेण
स्वर्गफलं भुज्यते तथात्राप्यात्मरूपेण नागन्तुकेन । कस्मात् । स्वशब्दा-
त् । अन्यथा हि स्वशब्दो ऽनर्थकः स्यात् । ननु चात्मीयवचनो ऽपि
स्वशब्दः । सत्यम् । येन रूपेणाभिनिष्पद्यते तदस्यात्मीयमेवेत्य-
नर्थकः स्वशब्दः । तस्मादात्मरूपेणेति निश्चीयते । अभिसम्पत्तिश्चा-
भिव्यक्तिः ॥ १ ॥

ननु प्रागवस्थायामपि स्वरूपमस्ति कः खल्वधुना विशेष इत्याह ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अपहतपाप्मेत्युपक्रम्य एतं त्वेव ते भूयो ऽनुव्याख्यास्यामीति
व्याख्यानात्सर्वबन्धविनिर्मुक्तो ऽयमत्र प्रतिपाद्यत इति गम्यते । स्व-
प्ने सुषुप्तौ चाविद्याकलुषितो जीव इह शुद्धेन परमात्मरूपेण सम्प-
द्यत इति विशेषः ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु च भौतिकं ज्योतिरत्र श्रूयते कथं मुक्त इत्युच्यते । मै-
वमवादीः । आत्मायं ज्योतिःशब्दः । कथम् । अयमात्मापहतपाप्मेति
प्रकरणे हि सामान्यशब्दः प्रयुज्यमानः प्रकृते विशेषे ऽवतिष्ठते ।
यथा स्वर्गशब्दः सुषुप्तिप्रकरणे स्वर्गलोकमेतीति तदेवा ज्योति-
षां ज्योतिरायुर्होपासते इति च परात्मनि ज्योतिःशब्दप्रयो-
गो दृश्यते ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यमानः किं विभागेनावतिष्ठते परमात्मना विभागेनेति । तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते । स तत्र पर्येतित्याधाराधेयभावेन व्यपदेशात् सम्पन्नसम्पत्तव्ययोश्च कर्मकर्तव्यापदेशात्सांख्यानामिव मुक्तो भेदेनावतिष्ठत इति । सिद्धान्ती मन्यते ऽविभागेनेति । कथम् । दृष्टत्वात् । तत्त्वमस्म्यहं ब्रह्मास्मि पयोदके शुद्धे शुद्धमाशितुं तादृशो भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेन विभागप्रातिपादकस्य शब्दस्य दृष्टत्वात् । यथा च भग्ने घटे घटाकाशो महाकाश एव भवति दृष्टत्वादेवमत्रापीति । जीवपरयोश्च स्वाभाविको ऽभेद औपाधिकस्तु भेदः स तन्निवृत्तौ निवर्तते ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

स्थितं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति तदिदानीं स्वरूपं चिन्त्यते । ननु चात्मस्वरूपमित्युक्तम् । तदेव न ज्ञायते सामान्येनोक्त्वात् तद्विषयनिर्धारयिषया प्रारभ्यते । तत्रैकं मतं ब्राह्मेणात्मरूपेणापहतपाप्मादिना सत्यसङ्कल्पावसानेन । कस्मात् । उपन्यासादिभ्यः । आत्मापहतपाप्मेत्युपन्यासात् । स तत्र पर्येति पक्षिक्रीडनीयमानः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादिग्रहणं ससम्बोधो मोक्ष इति जैमिनेरभिप्रायः ॥ ५ ॥

चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

मतान्तरमुच्यते चैतन्यसन्मात्रेणाभिनिष्पद्यते इत्यौडुलोमिर्मन्यते स्म । कुतस्तदात्मकत्वात् । चैतन्यात्मकं सत्तात्मकं च ब्रह्म यथाश्रुति एवं वा अरे अयमात्मा ऽनन्तरो ऽवद्धः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति । तथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति सत्यकामादीनां तु विकल्पमात्रत्वादतत्स्वरूपतेति मन्यते । सुषुप्तवत् निःसम्बोधो मोक्ष इत्यौडुलोमेरभिप्रायः । सांख्यवैशेषिकादीनामिवेदानीन्तनानामपि केचिदेतदेवं दर्शनं प्रतिपन्नाः ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादिनिरोधं

बादरायणः ॥ ७ ॥

एवमपि चैतन्यमात्रत्वे ऽपि पूर्वस्याप्यैश्वर्यरूपस्य भावात् ।
 कथमुपन्यासात् । पूर्वोक्तेन जैमिनीयेन हेतुना उभयेषां वेद-
 वाक्यानां प्रामाण्याविशेषात् । असाधारणात्वाच्चापहतपाप्मागु-
 णानां व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तस्वभावत्वादविरोधं भगवान् बादराय-
 णः परिनिश्चिकाय । न च गुणगुणिनोरेकत्वानेकत्वविरोधः । य-
 थाग्निरेकः सप्तजिह्वः प्रकाशवानूर्ध्वज्वलन उष्ण इति नानात्वम्,
 यथा च उद्यन्दिनकर एकः किरणजालं अवनिमण्डले प्र-
 थयन्ननेको भवतीति । अत्र वैशेषिकाः प्राहुः । ससम्बोधो
 मोक्षो नोपपद्यते । सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तौ दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः ।
 आनन्दादिशब्दाश्च दुःखनिवृत्तिमात्रालम्बिनः । यदि च सुखरा-
 गेण प्रवर्तत ततो बन्ध एव स्यात् । रागस्य बन्धहेतुत्वात् ।
 शरीरेन्द्रियमनसां निवृत्तौ विज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात् मुक्तौ
 निःसंज्ञः पाषाणकल्पो ऽवतिष्ठते । साङ्ख्याः पुनश्चैतन्यस्वभाव
 आत्मा तस्य द्रष्टुः स्वरूपे चैतन्यमात्रे ऽवस्थानमसम्प्रज्ञात-
 योगनिष्पत्तौ मोक्ष इति मन्यन्ते । तत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं
 रागो बन्धहेतुरिति तदयुक्तम् । शास्त्रादयं विभागो गम्यते । यथा
 स्वदारगमनं धर्माय परदारगमनमधर्माय, तथा विषयविषयो
 रागो बन्धहेतुर्निरतिशयानन्दब्रह्मविषयो मुक्तये । तथा ह्या-
 हासकामाभीप्सितं न विवेशकः स्मरति । न वानन्दशब्दो
 दुःखाभाववचनः । शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण उत्कर्षापकर्षौ प्रतिपाद्य
 निरतिशयस्य ब्रह्मानन्दस्योपदेशात् । न चाभावस्य निरु-
 पाख्यस्योत्कर्षापकर्षौ स्तः । लोके ऽपि दुःखतारतम्यं च
 परस्परविलक्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयते । तस्मान्मुक्तः कारणात्मानं
 प्राप्तः तद्देव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वात्माभिर्भवतीति जैमि-
 निबादरायणयोरभिप्रायः । ततो ये वेदवाह्या वैशेषिकाः सा-
 क्षास्तत्पक्षावलम्बिनश्च ते सर्वे ऽपसिद्धान्तिनस्तर्कमात्रशरणत्वा-
 दिति । यदि च विज्ञानमात्रं ब्रह्मानन्दपदमनर्थकं, तर्हि चैत-
 न्यमात्रमानन्दः, दुःखावस्थायामपि चैतन्यानुवृत्तिदर्शनात् । न
 च दुःखनिवृत्तिमात्रमानन्दशब्दार्थ इत्युक्तम् । तस्मात्स्वयं

संविदितमेव सुखं सर्वदा मुक्तस्याभ्युपेयम् ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः स-
मुपतिष्ठन्तीति श्रूयते । तत्र संशयः । किं सङ्कल्पादेव पित्रादिस-
मुत्थानमथ कारणान्तरमपेक्षितव्यमिति । सङ्कल्पो ऽभिगमनादि
च पित्रादिसमुत्थाने निमित्तं दृष्टं लोके तथा मुक्तस्येति
प्राप्ते ऽभिधीयते । मुक्तस्य सङ्कल्पादेव पित्रादिसमुत्थानं न क-
ल्प्यं हेत्वन्तरं तच्छ्रुतेः सङ्कल्पमात्रश्रुतेः । तस्याश्च प्रामा-
ण्यादिति च शब्दो न हि लोकसामर्थ्यं युक्तं सत्यसङ्कल्प-
त्वान्मुक्तस्य । पित्रादिग्रहणं समस्तप्रपञ्चगतभूरिप्रदर्शनार्थम् ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव नायमवन्ध्यसङ्कल्पत्वात् मुक्तो ऽनन्याधिपतिरन्यो
ऽस्याधिपतिर्नास्ति स्वतन्त्र इत्यर्थः । स सर्वेषु लोकेषु का-
मचारो भवतीति श्रुतेः ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

सङ्कल्पादेवेति वचनात् अमनस्तावदस्तीति अवगम्यते तत्रेदं
सन्दिह्यते । किं शरीरेन्द्रियाणि मुक्तस्य सन्ति न सन्तीति ।
शरीरेन्द्रियाभावं बादरिराचार्यो मेने यस्मादेवमाह मनसेतान्
कामान् । यस्य तु मने स एते ब्रह्मलोक इति शरीरेन्द्रियता-
भावे मनसेति विशेषणं नोपपद्यते ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

तयोभावं जैमिनिराचार्यो मेने । कुतः । अविकल्पमननात् ।
स एकधा भवतीति भूमविद्याया शरीरेन्द्रियभावमन्तरेण त्रि-
धाभावादीनां प्रकारान्तरेणानुपपत्तेः ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणो ऽतः ॥ १२ ॥

अत एवोभयश्रुतिसामर्थ्यात् उभयविधं बादरायण आ-
चार्यो मेने मुक्तस्य सर्वशक्तित्वात् ऐश्वर्ययोगाच्छरी-

रोपादानमनुपादानं च स्वेच्छयोपपद्यते । द्वादशाहवदिति दृष्टान्तोपादानम् । सत्रमहीनश्च द्वादशाहं तूभयलिङ्गात् । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति उपायिचोदनायाः सत्रत्वं गम्यते । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजतिचोदनाया अहीनत्वम् ॥१२॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्थितमुभयविधत्वं तत्र विशेषश्चिन्त्यते । मोक्षार्थिनां प्रवृत्तिविशेषार्थं तन्वाः शरीरेन्द्रियस्याभावे केवलेन मनसा भोगः सन्ध्यवत् । यथा स्वप्ने सुखोपभोगो मनसानुभूयते । तथा ब्रह्मलोके मनसैतान्कामानिति एवमेतदुपपद्यते ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

तनोर्भावे यथा जागरितावस्थायां स्थिराः स्थूलाः पित्रादिभोगास्तथा ब्रह्मलोके सङ्कल्पलभ्या भोगा इति ससम्बोधं मोक्षं श्रुतिसिद्धमाश्रित्याचार्येणायं विभागो दर्शितः श्रोतृणामनुग्रहाय । नानास्तिक्यमवलम्ब्य भ्रान्त्या वा सूत्राणामन्यथार्थत्वं कल्पनीयं श्रुतीनां चार्थवादत्वं सर्वत्रार्थवादत्वप्रसङ्गात् । निःसम्बोधे तु मोक्षे न प्रेक्षापूर्वकारी कश्चित्प्रवर्तते । संसारावस्थायां तावदेवलोकादिषु पर्यायेण सुखतारतम्यं लभते । मुक्तः पुनः सुषुप्तवन्न किञ्चिच्चैतन्यं विद्यमानमप्यसत्सममेव । न हि चैतन्यान्तरेण संवेद्यते तदभावात् । न च स्वसम्बिद्धिरस्तु चैतन्यम् । व्यतिरिक्तसंवित्यनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च भेदप्रसङ्गात् मायावादहानिः स्यादेव । ससम्बोधे पुनर्मोक्षे सर्वमुत्पन्नं सल्लक्षणं बोधस्वरूपं सत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिभिन्नाभिन्नरूपं हि तद्वस्तु नातोऽन्यथा तदवगतिरिति ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

यदा मुक्तः सङ्कल्पमात्रसिद्धत्वात् निर्माणशरीराणि बहून्युपादत्ते । किं तानि चेतनावन्ति समनस्थान्याहो स्विन्न अचेतनान्यमनस्थानीति चिन्त्यते । तत्रैकशरीरवार्तित्वात् चेतनामनसोर्निर्माणशरीराणि तद्विरहितानीति प्राप्तम् । अथवा वैशेषिकमते पूर्वमुक्त-

मनांसि यान्यस्वामिकानि तिष्ठन्ति तान्युपादाय निर्माणशरीर-
भोगाननुभवति । आत्मनः सर्वगतत्वात् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न
मुक्तमनांसि कानि चिदवस्थितानि सन्तीति प्रमाणमस्ति । प्र-
तिषिद्धं चैतद्वैशेषिकमतं पूर्वमेव । न चामनस्कैर्निर्माणशरीरैरच्चे-
तनैर्भोगो ऽवकल्पते । अत आह प्रदीपवदावेश इति । यथा तै-
लवर्तिसंयोगभेदे तत्र तत्राविशति प्रदीपस्तथा सर्वशक्तित्वा-
त्सर्वेषु शरीरेषु चेतनामनसोः सद्भावः । स्वयं तावदात्मा मुक्तः
सर्वगतः अणुत्वमौपाधिकं संसारावस्थायामुत्क्रान्तिगतिसामर्थ्या-
दभ्युपगतम् । यद्यप्यणुत्वमथेदानीमभ्युपगम्य एकशरीरवर्तित्वं क-
ल्प्यते तथापि सर्वशक्तित्वात्सत्यसङ्कल्पत्वात् निर्माणशरीरेषु
भोगसंवित्तिलक्षणा चेतना तत्साधनभूतानि च मनांसि प्रादु-
र्भवन्तीत्यविरोधः । तथा हि दर्शयति शास्त्रं स एकधा भव-
ति पञ्चधा भवति सप्तधेति ॥ १५ ॥

ननु मुक्तस्यानेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यं वारयति प्रतिश्रु-
तिः ऐश्वर्यं सर्वज्ञतां वा मुक्तस्य वारयति —

स्वाप्यसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

कथं स्वाप्ययः सुषुप्तं स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपि-
तीत्याचक्षत इति सम्पत्तिरुक्तमतः तेजःपरस्यां देवतायामिति वि-
ज्ञानघन एवैतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती-
ति तयोरन्यतरापेक्षं विशेषणविज्ञानवारणश्रवणं न मुक्तस्य स-
मस्तवस्तुविषयासामान्यज्ञानं निवार्यते । कथमवगम्यते । यतस्तत
एवैतदधिकारवशादाविष्कृतमेवैतेभ्यः समुत्थायेति शरीरेन्द्रिय-
विषयनिबन्धनं न प्रेत्येति विशेषविज्ञानं प्रतिषिध्यते । यत्पुनः
परभावस्य विद्याकर्मसामर्थ्यात्सर्वाविषयं सामान्यज्ञानमाविर्भूतं
न तस्य सुप्तावस्थायामभावो व्यपादिश्यत इत्यदोषः ॥ १६ ॥

जगद्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

स्थितमेतत्स्वमतविभागेन दृष्टत्वादित्यारभ्य परमकारणे सा-
युज्यं गतानां च निरवधिकमैश्वर्यमिति । ये पुनर्वेदान्ते मुक्ताः
पृथगवतिष्ठन्त इति तन्मतमभ्युपगम्य सायधिकमैश्वर्यं तेषा-

मपि प्रतिपादयितुमधिकरणमारभ्यते । जगद्धापारमैश्वर्य्ययुक्ता-
नामभ्युपगम्यते । जगद्धापारस्त्वनादिसिद्धस्येश्वरस्य कथं ग-
म्यते । प्रकरणात् । सदेव सोम्येदमिति हि प्रकृत्य सृष्टिरुच्यते अ-
सन्निहितत्वात् चेतरेषामुपासा हि परमात्मानं सृष्टिकर्तारम-
भिव्यज्यते तेषां सन्निधिरस्ति । तस्मादितरेषामैश्वर्य्यं सावच्छे-
दं परमेश्वरानुविधायीति स्थितम् ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

अधिकारे लोकानुग्रहव्यापारे प्रवृत्तं यत्सवितुमण्डलं तदवस्थि-
तेश्वरायत्तमेवेदमैश्वर्य्यमुच्यते न स्वतन्त्रम् । स्वरित्यादित्ये मह-
रिति ब्रह्मणीत्युक्ता प्राप्नोति स्वाराज्यमित्युच्यते । तस्मात्तदपेक्षमै-
श्वर्य्यमणिमादिलक्षणं न जगद्धापारविषयम् । अत एवाहाप्नोति म-
नसस्पतिमिति । सर्वमनसां यः पतिस्तमाप्नोतीत्यर्थः । तत्प्रा-
प्तिपुरःसरं चेदमैश्वर्य्यमितरेषां श्राध्यते । विकारवर्तित्वं कथं गम्य-
ते । वाक्यशेषात् । चक्षुःपतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिरिति ॥ १८ ॥

विकारावर्तिं च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

पारमेश्वरं पुनरैश्वर्य्यं नित्यासिद्धं विकारावर्तिं स्वमहिमव-
र्तिचशब्दाद्विकारवर्तिं । तथाह्युभयविधां स्थितिमाहात्म्यायः तावा-
नस्य महिमा त्रिपादस्यामृतं दिवीति । कार्यप्रह्वलोकवर्तिनां
मुक्तानां सङ्कल्पादेवेति श्रुतिः । तदैरम्मदीयं सरः तदश्वस्य सामस-
वनमिति बहुविधमैश्वर्य्यं प्रकीर्त्य तत्रेश्वरायत्तमित्युपपन्नम् ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः तदनुग्राहकत्वं च प्रत्यक्षा-
नुमाने श्रुतिस्मृतौ दर्शयतः । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रता-
रकमिति । न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावक इति ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यं लिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च न निरङ्कुशं मुक्तानामैश्वर्य्यं यस्मान्नोग्यसाम्यमेवाम-
नादिसिद्धनेश्वरेण श्रूयते । ब्रह्मविदाप्नोति परं इत्युपक्रम्य सो-

ऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चित्तेन किमनेन प्रहेणोक्तम् ।
पारमेश्वरार्थानमेवैषामैश्वर्यं न स्वातन्त्र्यमिति ॥ २१ ॥

नन्वेवं सति सातिशयत्वात् पक्षे पुनरावृत्तिर्विकारप्रलये हि
तदाश्रितस्यैश्वर्यस्य प्रलयः स्यादतो ऽनावृत्तिर्विभागपक्षो ऽव-
कल्पते । ननु वचनादनावृत्तिः स्यात् । न शक्यते वचनशतेनापि
वस्तुतत्त्वमन्यथाकर्तुं मनसैतान्कर्मान् ब्रह्म गमयतीति च प्राप्ति-
परा न भेदप्रतिपादनपरा इति मत्वाह भगवान् बादरायणः—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

ये नाम के चिदाचिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भं प्रा-
प्तास्तदुपासका ये च ये च साक्षात्परमात्मानं प्राप्तुं स्थिता-
स्तदाराधनतत्पराः तेषां सर्वेषामनावृत्तिः । कथमवगम्यते । श-
ब्दात् । यतयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति तेषामपुनरावृत्तिः, एतेन
प्रतिपद्यमान इमं मानवमावर्तं नावर्तत इति ते इमं तद्ब्रह्मलोक-
मभिसम्पद्यन्ते न च पुनरावर्तन्ते इति संवत्सरचक्रं सूर्यमण्डलं वै-
राजशरीरं तत्र सर्वे लोकाः सर्वे वेदा देवाः सन्निविष्टाः । तथा-
हि मन्त्रवर्णं पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन् स्थिता भुवनानि
विश्वेति तदन्तरात्मानं प्रथमं प्राप्य ततः परमात्मानं प्रतिपद्य तेनै-
कीभूतास्तस्मिन् ब्रह्माणि मोदन्त इति ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवद्भास्कराचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ॥
समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

॥ श्रीः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

श्रीभास्कराचार्यविरचितस्य

शारीरकमीमांसाभाष्यस्य

भूमिका ।

श्रीशङ्कराचार्यरामानुजाचार्यमध्वाचार्यप्रणीतशारीरकमीमांसाभाष्येभ्यः प्राचीनं तद्भाष्यमन्विष्यता मया श्रीद्वन्द्वगुरुभिः पठ्यमानमिदं पद्यं भास्कराचार्यकृत-भाष्यस्य महती प्रशंसा च श्रुता

“सूत्राभिप्रायसंवृत्त्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।

व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥”इति

तदनन्तरं भास्कराचार्यकृतस्य ब्रह्ममीमांसासूत्राणां व्याख्यानस्यान्वेषणे कृते बहुकालानन्तरमेकया वृद्धया ब्राह्मण्या कतिभिस्ताम्रपणैर्विकीर्ते स्वकीये पुस्तकस्तोमे वणिक्तनयहस्तगते तस्मिन् पुस्तकस्तोमे किमिदं किमिदं

दर्शयदर्शय इति ब्रुवता मया वङ्गाक्षरलिखितानि जी-
र्णानि कतिपयपुस्तकानि क्रीतानि । तेषु चैकं कतिपयप-
क्षहीनमतिजर्जरं भास्करभाष्यमुपलब्धम् । अत्र लेखकेन
लिपिकाल एव लिखितः “इति शारीरकमीमांसाभाष्ये
भास्कराचार्यप्रणीते चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥
शकाब्दाः १५४६ ॥ श्रीकृष्णः शरणम् ॥ श्रीहरिः
शरणम् ॥ ० ॥ ” पुस्तकमिदं केनचिद्वेदान्तप्रियेणा-
नेकैर्लेखकैरेकेनैव दिवसेन सत्वरं लेखापितमिति विभि-
न्नाकारदुष्यठप्रत्येकपक्षदर्शनादनुमीयते । परं तु या-
थातथ्येन परिशोध्य पठनपाठनादिषु उपयोगं नीतमिति
समालोचनादवगम्यते ।

ततः परं वाराणसीनिवासिश्रीयुक्तबाबूगोविन्ददा-
समहाशयैर्महता यत्नेन सङ्गृहीतं स्वकीयं देवनागश-
क्षरलिखितं भास्करभाष्यपुस्तकं दत्त्वा वाराणसीस्थचौख-
म्बासंस्कृतसीरीजनामकपुस्तकावल्यां मुद्रितं भवेद्यदीदं
भाष्यं तदा समीचीनं भविष्यतीति सम्यक् प्रोत्साहितो-
ऽहं मुद्राद्वारा तत्प्रकाशने प्रवृत्तः ।

मुद्रणसमये च उक्तादर्शद्वयसमालोचनेन पाठा-
पपाठविवेचनं कृत्वा वङ्गाक्षरलिखितपुस्तकपाठं समीचीनं
विज्ञाय मूले स्थापितवान् पाठान्तराणि चाधोभागे टि-

प्यण्याम् सूत्रपाठेष्वपि रामानुजाचार्यादिभाष्यसम्मतान्
भास्करभाष्यानुकूलान् पाठान् मूले तत्प्रतिकूलांश्चाधो
भागे टिप्यण्यां सन्निवेश्य मुद्रितवान् । भाष्यविशेष-
वर्णनं तु भास्कराचार्यवर्णनानन्तरं भविष्यतीत्यास्तां
तावत् ।

अयं भास्कराचार्यश्च कस्मिन् काले कस्मिन् देशे
चाविर्भूत इति निर्णयस्तु दूरे गतः लोकभास्कर—श्री-
तभास्कर—हरिभास्कर—भगवन्तभास्कर—ज्यौतिषिक-
भास्कर—भदन्तभास्कर—भास्करमिश्र—भास्करशास्त्रि—
भास्करदीक्षित—भट्टभास्करपण्डित—भास्कराचार्य—भट्टभा-
स्करमिश्रलिकाण्डमण्डन—लौगाक्षिभास्कर—शाण्डिल्यभा-
स्कर—वत्सभास्कर—भास्करदेव—भास्करनृसिंह—भास्क-
रराय—भास्करानन्दनाथ—भास्करसेनादयोऽनेके भास्क-
रास्तत्तद्ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते । भाष्यकृद्भास्कराचार्यस्तु
स्वकृतभाष्ये न कोऽपि परिचयो दत्तो येन तद्देशकाल-
भाष्यरचनासमयश्च निर्णीतो भवेत् ।

यत्तु माधवाचार्येण स्वोक्तशङ्करविजयग्रन्थे १५
सर्गे ८० श्लोकादौ भट्टभास्करशङ्कराचार्ययोः संवादो-
वर्णितस्तत्तु प्रमाणमपेक्षते परं तु भट्टभास्करो वेदा-
न्तविद्यानिपुणः कश्चिदासीदिति तु न्यायमीमांसावेदा-

न्तग्रन्थेषु तलतल वेदान्तिभास्करनाम्ना भट्टभास्कर-
नाम्ना वा तन्मतोपन्यासादितिष्ठेन प्रमाणेन निश्चितं
भवति । कदाचिदयमेव भट्टभास्करो भोजराजेन
विद्यापतिनाम्नाभिहित इति कथनमपि न साहसास्पदं
भविष्यति । तथाहि डाक्टरश्रीभाऊदाजीनामकेन वैद्यरा-
जेन महाराष्ट्रदेशे नाशिकक्षेत्रसमीपे समुपलब्धे ता-
म्रपट्टे लिखितानि कानिचित् पद्यानि प्रदर्श्यन्ते ।

“शाण्डिल्यवंशे कविचक्रवर्त्ती

त्रिविक्रमोऽभूत् तनयोऽस्य जातः ।

यो भोजराजेन कृताभिधानो

विद्यापतिर्भास्करभट्टनामा ॥

तस्माद् गोविन्दसर्वज्ञो जातो गोविन्दसन्निभः ।

प्रभाकरः सुतस्तस्मात् प्रभाकर इवापरः(१) ॥

तस्मान्मनोरथो जातः सतां पूर्णमनोरथः ।

श्रीमान् महेश्वराचार्यस्ततोऽजनि कवीश्वरः ॥

तत्सनुः कविवृन्दवन्दितपदः

सद्देदविद्यालता-

कन्दः कंसरिपुप्रसादितपदः

सर्वज्ञविद्यासदः ।

---

(१) प्रभाकरः सूर्यः पक्षे प्रभाकरो मीमांसकाचार्यः ।

यच्छिष्यैः सह कोऽपि नो विवादितुं

दक्षो विवादी क्वचित्

श्रीमान् भास्करकोविदः समभवत्

सत्कीर्त्तिपुण्यान्वितः ॥

लक्ष्मीधराख्योऽखिलसूरिमुख्यो

वेदार्थवित्तार्किकचक्रवर्त्ती (१) ।

क्रतुक्रियाकाण्डविचारसारो

विशारदो भास्करनन्दनोऽभूत् ॥

सर्वशास्त्रार्थदक्षोऽयमिति मत्वा पुरादतः ।

जैत्रपालेन यो नीतः कृतश्च विबुधाग्रणीः ॥

तस्मात् सुतः सिंघणचक्रवर्त्ती दैवज्ञवर्योऽजनि चङ्गदेवः ।

श्रीभास्कराचार्यनिबद्धशास्त्रविस्तारहेतोः कुरुते मठं यः ॥

भास्कररचितग्रन्थाः सिद्धान्तशिरोमणिप्रमुखाः ।

तद्वंश्यकृताश्चान्ये व्याख्येया मन्मठे नियतम् ॥ ” इति

एतेन कविचक्रवर्त्तिनस्त्रिविक्रमस्य पुत्रो विद्याप-

तिर्भास्करभट्टः सिद्धान्तशिरोमणिकर्तुर्भास्कराचार्यस्य

पूर्वपुरुषेषु षष्ठः समभवदिति निश्चयम् ।

श्रीभास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायो-

पान्ते उक्तम् ।

(१) एतेनायमपि मीमांसकस्तार्किकश्चाभूदित्यवगम्यते ।

“ आसीत् सद्यकुलाचलाश्रितपुरे
 त्रैविद्यविद्वज्जने
 नानासजनधाम्नि विज्जडबिडे
 शाण्डिल्यगोत्रो द्विजः ।
 श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरो
 निःशेषविद्यानिधिः
 साधूनामवधिर्महेश्वरकृती
 दैवज्ञचूडामणिः ॥ ६१ ॥
 तज्जस्तच्चरणारविन्दयुगल-
 प्राप्तप्रसादः सुधी-
 र्मुग्धोद्धोधकरं विदग्धगणक-
 प्रीतिप्रदं प्रस्फुटम् ।
 एतद्व्यक्तसदुक्तियुक्तिबहुलं
 हेलवगम्यं विदां
 सिद्धान्तग्रथनं कुबुद्धिमथनं
 चक्रे कविर्भास्करः ॥ ६२ ॥ ”

“ रसगुणपूर्णमही १०३६ सम-
 शकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।
 रसगुण ३६ वर्षेण मया
 सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥ ५८ ॥

एतेन निष्पन्नं भवति सिद्धान्तशिरोमणिकर्तुर्भास्कराचार्यस्य १०३६ शाकवर्षे जन्माथ च ११८ शाकवर्षमारभ्य १७३ शाकवर्षपर्यन्तं भोजराजो राजसिंहासनेऽधिष्ठित आसीदिति (१) तस्मिन्नेव समये शारीरकमीमांसाभाष्यकारो भट्टभास्करोऽप्यासीदिति प्रतिभाति । एतत्कालिकीमेव भट्टभास्करस्य स्थितिं १०६ शाकाब्दे वर्तमानस्य न्यायाचार्योदयनस्य न्यायकुसुमाञ्जलौ ३३२ पृष्ठे ५ पङ्क्तौ “ ब्रह्मपरिणतेरिति भास्करगोत्रे युज्यते ” (२) इत्युक्तिः तथैव १४ पङ्क्तौ “ भास्करस्त्रिदण्डिमतभाष्यकार ” (३) इति वर्द्धमानोपाध्यायस्य न्यायकु-

(१) राजतरङ्गिणीभोजप्रबन्धादिग्रन्थान् समालोचयद्भिः “ पञ्चाशत् पञ्च वर्षाणि सप्त मासा दिनत्रयम् । भोजराजेन भोक्तव्यं लगौढं दक्षिणापथम् ” इत्युद्धृतवद्भिः महामहोपाध्यायश्रीमहेशचन्द्रन्यायरत्नसी. आई. ई. महाशयैः स्वकृतकाव्यप्रकाशटीकाभूमिकायां १७ पृ. ९३२-९८७ शाकवर्षेषु भोजराजः राजसिंहासने स्थित इति निष्पादितम् । तथैव महामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादेन प्राचीनलेखमालायामङ्कितं भोजराजीयं १०७८ विक्रमाब्दीयं (९४३ शाकाब्दीयं) दानपत्रं प्रमाणयता झलकीकरोपनाम्ना भट्टश्रीवामनाचार्येणापि स्वकृतकाव्यप्रकाशटीकाभूमिकायां ५ पृ. २० प. ९१८-९७३ शाकवर्षेषु भोजराजस्य राज्यकालः प्रतिपादित इति ।

(२) ब्रह्मपरिणामनिरूपणमस्मिन् मुद्रितभाष्ये १०४।१०५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(३) इदं मुद्रितभाष्यं त्रिदण्डिवेदान्त्यनुकूलमेव त्रिदण्डप्रशंसाचास्मिन् मुद्रिते भाष्ये २०८ पृ० ४। २३ पं० निरूपिता । तथा च १०१२ शाकाब्दे वर्तमानाद् रामानुजाचार्यात् पूर्वं वर्तमानाः टङ्क-द्रमिण-

सुमाञ्जलिप्रकाशे ऽपि भट्टभास्करमतोपन्यासपुरःसरो-
क्तिर्द्रढयति । तथाहि लक्षणावल्यामुदयनाचार्योक्तिः ।

“ तर्काम्बराङ्क ९०६ प्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।

वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥ ” इति

भट्टभास्कराचार्यो विद्याभ्यासादिना पाण्डित्यसम्पा-
दनानन्तरं भाष्यं प्रणीतवान् तदनन्तरं च वृद्धावस्थाया
विख्यातकीर्तिरभूदिति सम्भाव्यते ततश्च भोजराजेन वि-
द्यापतिनाम्नाभिहितः । उक्तयुक्त्या उदयनाचार्यसमान-
कालावस्थायित्वाद् “भास्करगोत्रे युज्यत” इत्युपालम्भो-
ऽपि सम्भवतीति ।

अन्येषु भास्करेषु केचिन्नामतः केचिदुपनामतः
केचिच्च समयतः शारीरकभाष्यकर्तुर्भास्करभट्टाद्विज्ञा एव
सिद्धास्तथाहि

लोकभास्कर—श्रौतभास्कर—हरिभास्कर—भगवन्त-
भास्कर—अथौतिषिकभास्कर—भदन्तभास्कर—भास्करमि-
श्र—भास्करशस्त्रि—भास्करदीक्षितास्तु नामोपनामभ्यां
भिन्नाः । लौगाक्षिभास्कर—वत्सभास्करौ तु गोत्रतो
भिन्नौ । भास्करदेव—भास्करनृसिंह—भास्करराय—भा-
स्करानन्दनाथ—भास्करसेनाश्च नामतः समयतश्च भिन्नाः ।

गुह्यदेव—भारुचि—यामुनाचार्यादयोऽपि त्रिवर्णिवेदान्तिन एव एक-
वर्ण्यी त्रिवर्ण्यी वेति मन्वाद्यष्टशासनादिति वासमज्जसं किमपि ।

त्रिकाण्डमण्डनभट्टभास्करमिश्रा अपि कृष्णय-
जुर्वेदीयां तैत्तिरीयसंहितां तैत्तिरीयं ब्राह्मणमापस्तम्ब-
सूत्रं तैत्तिरीयप्रातिशाख्यमापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिकां
च प्रणीतवन्तः एतेषामिति वृत्तिरूपेण आनन्दाश्रम-
संस्कृतसीरीजमुद्रिते तद्भाष्यसहितरुद्राध्याये भूमिकायां
“तथापि भट्टभास्करोऽयं माधवाचार्यान् प्राचीन इति
तु निश्चितमेवेति” इत्येव लेखो दृश्यते स तु प्रमाणा-
नुलेखाद्विद्वद्भिश्चिन्त्य इति ।

अयं शारीरकसूत्रभास्करो भट्टभास्कराचार्यस्तु भे-
दाभेदवादी(१) मुख्यतया शङ्कराचार्यमतखण्डनाय
भाष्यं प्रणीतवान् यत आदावेव ।

“सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।

व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥”

इति शङ्कराचार्यक्षेपपरं पद्यमुक्तवान् । अपि च ८५
पृष्ठे “तथा च वाक्यं परिणामस्तु स्याद् दध्यादिवदिति

(१) भट्टोजिदीक्षितेन वेदान्ततत्त्वविवेकटीकाविवरणे “भट्टभा-
स्करस्तु भेदाभेदवेदान्तसिद्धान्तवादी”त्युक्तम् । अत्र भाष्येऽपि
१०३ पृ. “ननु भेदाभेदौ कथं परस्परविरुद्धौ सम्भवेतां ? नैष दोषः”
इत्युक्तम् । १६४ पृ०. “भेदाभेदरूपं ब्रह्मेति समधिगतम् इदानीं
भेदरूपमभेदरूपं चोपास्यमुतोपसंहृतसमस्तभेदमभिन्नं सल्लक्षणबो-
धरूपमुपास्यमित्ययमंशो विचार्यते ।” इत्यादि ।

विगीतं विच्छिन्नमूलं . माहायानिकबौद्धगाथायितं माया-
वादं व्यावर्णयन्तो लोकान् व्यामोहयन्ति” इति ।

१२४ पृ. “ये तु बौद्धमतावलम्बिनो मायावादिनस्ते-
ऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेणैव निरस्ता वेदितव्याः ।”

भाष्यं चेदं त्रिदण्डवेदान्त्यनुकूलं त्रिदण्डप्रशंसा
चात्र २०८ पृ. “स्मृतौ च मननादौ त्रिदण्डयज्ञोपवी-
तादिनियमादुत्तमाश्रमः स्वरूपतो धर्मतश्च निर्ज्ञात इति
नातिप्रसङ्गः । ” “स्मृतिभाष्यकारैरुदाहृतत्वात् त्रि-
दण्डपक्षेऽप्युपपन्नत्वात् । ” इत्यादि । १२८ पृ. “इ-
दानीं पञ्चरात्रसिद्धान्तः परीक्ष्यते न चेयमनुपपन्ना
चित्रा श्रुतिर्विरोधाभावात् । कथम् वासुदेव एवोपादान-
कारणं जगतो निमित्तकारणं चेति ते मन्यन्ते । क्रिया-
योगश्च तत्प्राप्त्युपायस्ततोपदिश्यते अधिगमनोपादाने-
ज्यास्वाध्याययोगैर्भगवन्तं वासुदेवमाराध्य तमेव प्रतिप-
द्यन्त इति । तदेतत् सर्वं श्रुतिप्रसिद्धमेव तस्माच्चात्र
निराकरणीयं पश्यामः । ” इत्यादि

इत्थं मया यावता श्रमेण परिशुद्धिसम्भवेस्तावान्
परिश्रमः कृतोऽतः शास्त्ररसिकानामल्पे ऽपि समादरे
सकलो निजपरिश्रमः सफलो विभावयिष्यते । अत्र दु-
रुहत्वाद्भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् वृद्धत्वादिन्द्रियदौर्बल्यात्

७७ पृ. १२ पं “यथा कुम्भकारो मत्रजातं निर्मिमा-
णः(१)” ८५ पृ. २७ पं. “मासायानिक”(२)
१०९ पृ. १२ पं. “लक्षणमपि(१) पादेन कृतम्(३)”
एवंजातीयकानि बहूनि. खालितानि वर्तन्ते तानि
द्वितीयसंस्करणे परिशुद्धानि भविष्यन्तीति गुणैकपक्षपा-
तिनो विदुषो भूयोभूय एव प्रार्थय इति शिवम् ।

-
- (१) “कुम्भकारोऽमत्रजात”मिति शुद्धः पाठः पात्रामत्रे च
भाजनमिति कोशात् ।
(२) माहायानिक इति शुद्धः पाठः ।
(३) लक्षणमक्षपादेन कृतमिति शुद्धः पाठः ।

गवर्नमेंटसंस्कृतकालेज-
पुस्तकालये वाराणस्याम्
१९।१।१९१४ ई०

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

